12978

ORIGINES TYPOGRAPHICAE.

GERARDO MEERMAN

AUCTORE.

TOMUS PRIOR.

Multa..... hoc primum cognovimus ſeculo, & quidem multa venientis aevi populus ignota nobis ſciet.

SENECA Lib. VII. Natur. Quaeſt. c. 31.

PROSTANT { *HAGAE COMITUM*, APUD NICOLAUM VAN DAALEN. *PARISIIS*, APUD GUIL. FRANC. DE BURE, JUNIOREM. *LONDINI*, APUD THOMAM WILCOX. } MDCCLXV.

FRANCISCO,

ROMANORUM IMPERATORI,

PIO, FELICI, AUGUSTO,

LITERARUM LITERATORUMQUE FAUTORI EXIMIO,

HASCE DE ORIGINE ARTIS TYPOGRAPHICAE,

QUAE IN ROMANO-GERMANICO OLIM IMPERIO LUCEM,

MOX RAPIDA INCREMENTA,

TANDEMQUE SUMMAM PERFECTIONEM ACCEPIT,

QUAE AB AUGUSTISSIMIS IMPERATORIBUS MAGNI SEMPER HABITA

VARIISQUE ETIAM DECORATA PRIVILEGIIS FUIT,

NOVAS OBSERVATIONES CONSECRAT,

SEQUE IPSUM, EO QUO PAR EST CUM OBSEQUIO,

COMMENDAT AUCTOR.

LECTORI.

IN universa re literaria quaestio obscurior nulla est, quam de origine artis omnium sane praeclarissimae, cuique ipsae literae debent plurimum, impressoriae scilicet. Causam si ex me quaeras, in promtu est non una. Occultatio nempe mechanismi, a primis facta typographis, de suo duntaxat sollicitis emolumento, alieni incuriosis. Porro concisae veterum, saepe et ambiguae, de artis invento relationes. Denique recentiorum, qui huic argumento incubuere, studium partium. Disputatum itaque per duo prope secula cum dimidio gentes inter et urbes de typographiae tum loco ac tempore natali, tum auctore: quumque raro parti cuilibet sui defuerint patroni, factum est, ut scriptorum numerus ad sexaginta et amplius excreverit. Isthaec, ubi animum primo ad scribendum appuli, evolvi omnia; partim ut inde proficerem, partim ne ignorarem, quid ante me praestitissent alii. Multum tamen abesse deprehendi, ut a quoquam eorum perducta res ad liquidum fuerit. Nonnullis quippe defuit exacta primaevarum impressionum cognitio, longo indigens et tempore et usu; aliis vero ingenium philosophicum, sine quo materies tantopere controversa extricari nullo modo potest, omnis etiam eruditio arida et fastidio est unicuivis bene nato educatove. Adde, quod plerisque occlusa fuerint documenta authentica ad artis in superiore Germania initium spectantia, utpote nostra demum detecta aetate. Imo, qui cuncta haec adminicula ad manus habuit, et necessariis ingenii doctrinaeque copiis instructus in hoc campo versatus est, vir ill. JO. DAN. SCHÖPFLINUS, *etsi multa primus e tenebris eruerit, in cardine tamen quaestionis adeo sese torsit, ut testes primitivos, hosque et hilarioris famæ viros, et nequaquam inter se discordes, accusare coactus fuerit inscitiae. Ita enim hocce comparatum aevo est, ut dum veteribus nos opinamur sapientiores, rejiciamus temere, quidquid aut opinioni nostrae ad-*

ver-

verſatur, aut certe captum transgreditur: qua de re multa dicere proclive quidem, ſummae aſt invidiae foret. In languido hoc ac prope conclamato ſtatu hiſtoriam typographices contemplatus illius dolebam vices; imo mirari ſatis non poteram, tot ſcriptores ſententiam ferre et quaſi ex tripode oraculum pronunciare auſos fuiſſe in lite, quae nec per ipſos nec per alios bene hactenus inſtructa fuerat. Periculoſae quidem plenum aleae videri poterat opus aggredi ejus naturae, in quo ceterorum ingenia vel defecerant omnino vel ſaltem ſubſtiterant. Admovi tamen manus eo alacrius, quod noſſem innatum mihi nec omnino infelix in res abſconditas inquirendi ſtudium; tantopere porro remotus a patriae praeiudicio, ut ſubſcribere ante diligentius examen nunquam potuerim cauſae Laurentii Harlemenſis, peſſime hactenus defenſae, eamque ob rationem a nonnullis popularibus meis, quibus aut principia in iuventute contracta aut communis hominum opinio legis inſtar erant, male audiverim.

Ut itaque in tota hac re ordine procederem ac pragmatice, examinanda primo loco mihi propoſui inſtrumenta litis: et nominatim opera, quae tanquam artis rudimenta pars unaquaeque proferebat. Moguntinenſi deſcripta typo ejuſcemodi tunc eſſe animadverti, ut in iisdem admirarer non literarum modo ſed et univerſae impreſſionis nitorem; quare cognito epochae in iſthac urbe typographicae ipſarumque editionum brevi intervallo, ſuboriebatur dubitatio, num ſalva ratione ſupponi poſſet eo loci ars nata, ubi ſtatim evecta ad tantum perfectionis culmen eſt. Quae Argentinenſes producebant ſpecimina, aut illius inveni eſſe generis, queis ſummo iure moveri poſſet natalis loci controverſia, aut quae Moguntinis vetuſtate aliquot luſtris cederent. Deſcendi tandem ad noſtratia; illa inquam, quae liberali Harlemenſis urbis Procerum atque amicorum beneficio exhibita nobis fuere, tanquam officinae Laurentianae, ceu primigeniae, documenta: de quorum tamen patria atque aetate, quum natales ſuos haud proderent, edoctus eſſe volui non per narrata vulgi, aſt indicia certiſſima, quae ipſemet mihi conquiſivi. In his itaque reperi

ri perquam rudia imo ſordida artis initia; verbo huiusmodi antiquitatis veſtigia, qualia proferre nulla hucusque natio potuit. In his propterea monumentis perſcrutandis omnem collocavi induſtriam; obſervavi, quanta licuit cum cura, et collatis pluribus exemplis, priſtinae imprimendi rationis criteria, ejusque et ortum et progreſſum: uſus propriis oculis, atque ubi hi deficiebant, modo alienis, modo conſpicillis. Saepe etiam in conſilium adhibui peritos artifices, typographos dico, typothetas, et grammatoglyptas; per quos etiam inſtitui experimenta curavi, ut dubia res collocaretur in aprico.

Hiſce exploratis converti me ad documenta authentica et teſtimonia veterum de artis primordiis. Eorum nonnulla primus ipſe detexi; plura inveni diſperſa in operibus JO. CHR. WOLFII, MAITTAIRII, KÖHLERI, *et aliorum. Aſt parum fidens citationibus illa ad originales librorum editiones, quatenus haberi poterant, (nec enim reperire omnes licuit) deſcripſi. Inquiſivi porro in auctorum aetatem aliaque fata, ut cujus habendum ponderis unumquodque teſtimonium eſſet, inde cognoſcerem. Illo tandem inſtructus apparatu digeſſi cuncta ordine chronologico, redditis Latio, quae ſermone exotico ſcripta erant, atque innumeris vicibus legi, perpendi, contuli. Patuit hinc mira inter antiquiores teſtes concordia, patuit origo errorum, pro lapſu temporis magisque ſerpentium.*

Atque hi cum maxime fontes ſunt, (ut taceam amicorum adminicula ſuo a nobis memorata loco) quibus ſuperſtructae fuere meditationes noſtrae. Illas, ubi certa atque indubia ſeſe offerebant principia, ad concluſiones legitimas; ubi veroſimilia, ad coniecturas reduximus. In hac quippe, ut in aliis ſcientiis, tot paſſim obviae ſunt manebuntque ſemper nubeculae, ut non certa modo ab incertis, veraque a falſis, ſed et probabilia ab improbabilibus diſtinguenda crediderim: gradus porro veroſimilitudinis examuſſim aeſtimandos illis relinquens, qui longe me ſagaciores aeque in hiſtoria et critice hos menſurare, imo formulis algebraicis exprimere audent, atque ſortem in aleae ludo recte computari ſcriptis ſuis oſten-

oſtenderunt meque vix adoleſcentem docuerunt HUGENIUS, MONTMORTIUS, STRUYCKIUS, MOIVRAEUS; *at quanti viri! E ratiociniis vero noſtris et conjunctione idearum conflatum tandem eſt ſyſtema omnino novum, quod, uti poſitiones aliorum plerasque deſtruit, ita occupatos nos habuit diu. Nec enim levis profecto operae erat, ut Laurentio Jo. fil. obſcuro antehac homini et illuſtriſſimos aſſererem natales et literarum mobilium repertum. Ut eius atque heredum acta, perturbata hucusque, dividerem. Ut tranſlatam Harlemo ad Moguntinos artem exponerem luci clariſſimae. Ut e protei Joh. Gensfleiſchii, qui poſt fata lepide viris doctis illuſit, reliquiis, absque ulla operatione magica, ſed arte argumentandi ſola, duos reſuſcitarem eiusdem et nominis et profeſſionis homines; non minori lectoribus noſtris futuros admirationi, quam fabulae ſpectatoribus unquam fuere Διδύμαι Athenis,* Menaechmi *Romae. Ut ſimili artificio ſocietatem inter primos Moguntiae typographos contractam in duas diſpertirem. Ut porro Harlemenſes, plus iuſto Moguntinis adverſarios, cum his in concordiam redigerem, et utrosque artis, uti nunc exercetur, participes redderem. Ut denique Argentoratenſes e fonte Harlemenſi bibiſſe, nihilque ex invento arrogare ſibi poſſe oſtenderem. Mitto reliqua, ne vel aliis imponere, vel mihi ipſi nimium tribuere videar.*

De methodo atque ordine, quem in Originibus typographicis *obſervavi, quum eae ipſae teſtentur, addere aliqua ſupervacuum duco. Erunt forte in eo, quae placeant: erunt e contrario, quae in reprehenſionem incurrant, ut ſunt profecto, quae reprehendam ipſe; emendaturus, ſi opus noſtrum (modo ob debilitatem oculorum modo alia obſtacula ſaepe interruptum, ab amicis vero dudum expetitum) premere diutius domi licuiſſet. Multis porro obſtiturum praevideo commentarium fere perpetuum, ad quem poſt lectionem cuiusque ſectionis recurrere ſemper neceſſe ſit. At argumentum ſua natura ſterile ne repugnaret lectoribus, opportunum credidi, ut ea modo, quae ad cardinem quaeſtionis faciunt, uno exhiberem contextu, et redderem florida; reliquis animadverſio-*

ſionibus ac digreſſionibus criticis in notas reiectis, quas, utpote doctrinam ſcholaſticam umbraticamque nonnihil ſpirantes, ab hominibus delicatiſſimi guſtus legi nolumus, ſolis ſcripſiſſe has contenti literatis. Idem dico de Appendice documentorum, *quam perlegendam nemini ſuaſerim, niſi qui interiorem totius materiae cognitionem acquirere cupit.* Disquiſitionem *porro* de tranſlata ad Italos typographia *conſcripſi methodo nova et quantum pote mathematica, ut vires experirer in applicatione ſcientiae ſublimioris, quae ſemper mihi in deliciis fuit, ad hiſtoriam literariam. In tanta denique rerum varietate opus erat* Indicibus *amplisſimis. Hos ergo perfeci magna cum induſtria, inque eos univerſum opus alia forma transfudi, inſertis ſubinde novis animadverſionibus* (*); *felix nimium, ſi tantae utilitatis futuri ſint literarum cultoribus, quanti Jctis viſi ſemper fuere* JAC. LABITTI *et* ANT. AUGUSTINI *in* Pandectas, *Antiquariis* JOS. SCALIGERI *in* Corpus inſcriptionum GRUTERI *indices. Annectere illis auctorum omnium paſſim citatorum elenchum proclive erat, iuxta receptum iam morem, niſi unice comparatus is mihi videretur ad aucupandam multifariae lectionis laudem. Ipſa vero quum lectio parvi aeſtimanda ſit, ni iudicium nos ad electionem opportunumque uſum conducat, laureolam in muſtaceo quaerere haud lubuit.*

Dixi quantum ſatis eſt, et forte nimium, de lucubrationibus noſtris. Iniquum iam foret oblivi ſci artificum, qui ad externum libri habitum ſymbolam ſuam contulere. Uſi itaque ſumus optimis, quos quidem invenire licebat. Difficile hoc fuit in Republica noſtra, quae artium ſcientiarumque praecedente aevo fautrix ab aliquot luſtris negligere has praeter modum imo contemnere coepit, dum alibi terrarum florere eas atque excitari proemiis non ignorat: qua tamen in parte feliciora tempora et ſperamus et non vana con-

(*) Huc pertinet imprimis obſervatio de tertio Harlemenſi *Donato*, noviſſime detecto, *Tom. II. p.* 218. *ſeq. in not.* quam legi velim poſt Cap. V. *Originum.*

coniectura patriae noſtrae pollicemur. Impreſſionem itaque totius operis mihi ſpoponderat Jo. Enſchedius, typographus Harlemenſis et fuſor literarum egregius; aliis autem praepeditus negotiis typos in officina ſua fuſos nobis conceſſit, quibus proinde librum hunc excudit Jac. a Karnebeek, ſollers Hagae Comitum chalcographus. Et illi quidem, qui inſerviere contextui, eius elegantiae ſunt, ut cum exoticis certare de principatu poſſint: qui vero notis accommodati, queisque meliores fruſtra quaerebam, nimis quidem coarctati videntur; hoc tamen laudandi nomine, quod notarum prolixitatem aliquo modo correxerint. Chartam, quae huic exemplo paucisque aliis inſerviit, ordinaria majorem, atque ex genere ſcriptorio, confici in boreali Hollandiae parte curavi: eaque tantae praeſtantiae eſt, ſive materiem ſpectes ſive colorem, ut pulchriorem nunquam viderim; imo ipſi impreſſioni eam conciliavit gratiam, ut opponi haec exemplaria ſplendidiſſimis quibusvis editionibus poſſint. Ad ſpecimina autem primarum impreſſionum quod attinet; quandoquidem ipſa exempla authentica, in curia Harlemenſi alibique aſſervata, tradere ſculptori haud licuit, ſciendum, delineationes ad ea primum factas per Cornelium van Noorde, piſtorem Harlemi, tanta cum exactitudine, ut fieri maiore vix potuerit. Harum vero ſculptura, poſt varia ſuperata obſtacula, imo fractas trium artificum, qui ut periti aſt iniuria mihi praedicabantur, laminas, commiſſa fuit Abr. Iſ. Polack, Judaeo, atque inſignium gentilitiorum ſculptori Hagae Comitum, cuius miram in hoc genere dexteritatem laudare ſatis non poſſum. Ipſae autem hae tabulae diligenter a me recognitae, imo ad impreſſiones authenticas correctae fuere, cum queis conveniunt, ut non ovum ovo ſimilius. Effigiem Laurentii Jo. fil. ad picturam antiquam non inelegantem, et Holbeniano operi haud abſimilem, aeri incidit Houbrakenius, praecipuus, ne dicam unicus, apud nos ſculptor imaginum. Illa etſi nitide formata magis tamen arrideret, ſi vultus ipſe aeque ac in archetypo vividus nec ad lapideum expreſſus videretur. Meam effigiem, a Jo. Bapt. Perronavio Regis Chriſtianiſſimi pictore coloribus

ribus expreſſam, Jo. Georgio Willio principi Lutetiae artifici caelandam obtuleram. Is vero ob imminutam oculorum aciem permoveri ad illud nec pretio nec precibus potuit, at poſtquam J. Daulleus ad hoc opus magno aere allectus, eique nondum abſoluto immortuus eſſet, ultimam tamen manum illi impoſuit. Eamque harum rerum amantibus haud credo diſpliciturâm.

Tantum erat, mi Lector, quod Tua ſcire forſan intererat. Reſtat, ut difficiles hoſce labores benevolentiae tuae de meliore nota commendem. Reſtat, ut viros doctos, eos praeſertim, quorum peritia hac in parte nobis comperta eſt, SCHÖPFLINUM *dico,* SCHELHORNIUM, MERCERIUM, FOURNIERIUM, *porro exhorter, ne in opera noſtra acquieſcant, ſed quae dubia reliqui aut incerta, denuo perſcrutentur, quae ignota mihi, adiiciant, atque ita novis obſervationibus ac cogitatis ſuis illuſtrare porro pergant Remp. literariam; de qua ego certe, quidquid obloquantur mei ordinis homines, bene mereri ſemper conabor, dum ſpiritus hos reget artus. Dab. e bibliotheca, menſe Januario* MDCCLXV.

CON-

CONTENTA
TOMI PRIMI,
SIVE
ORIGINUM TYPOGRAPHICARUM.

Cap. I. *Notitia praevia.* Pag. 1.

II. *Laurentii prototypographi genus, aetas, posteri.* 38.

III. *Auctoritates de inventa Harlemi typographia.* 55.

IV. *Historia typographiae, a Laurentio Jo. fil. Harlemi repertae, eoque mortuo per famulum ad Moguntinos translatae.* 72.

V. *Opera Laurentianae officinae typographica.* 97.

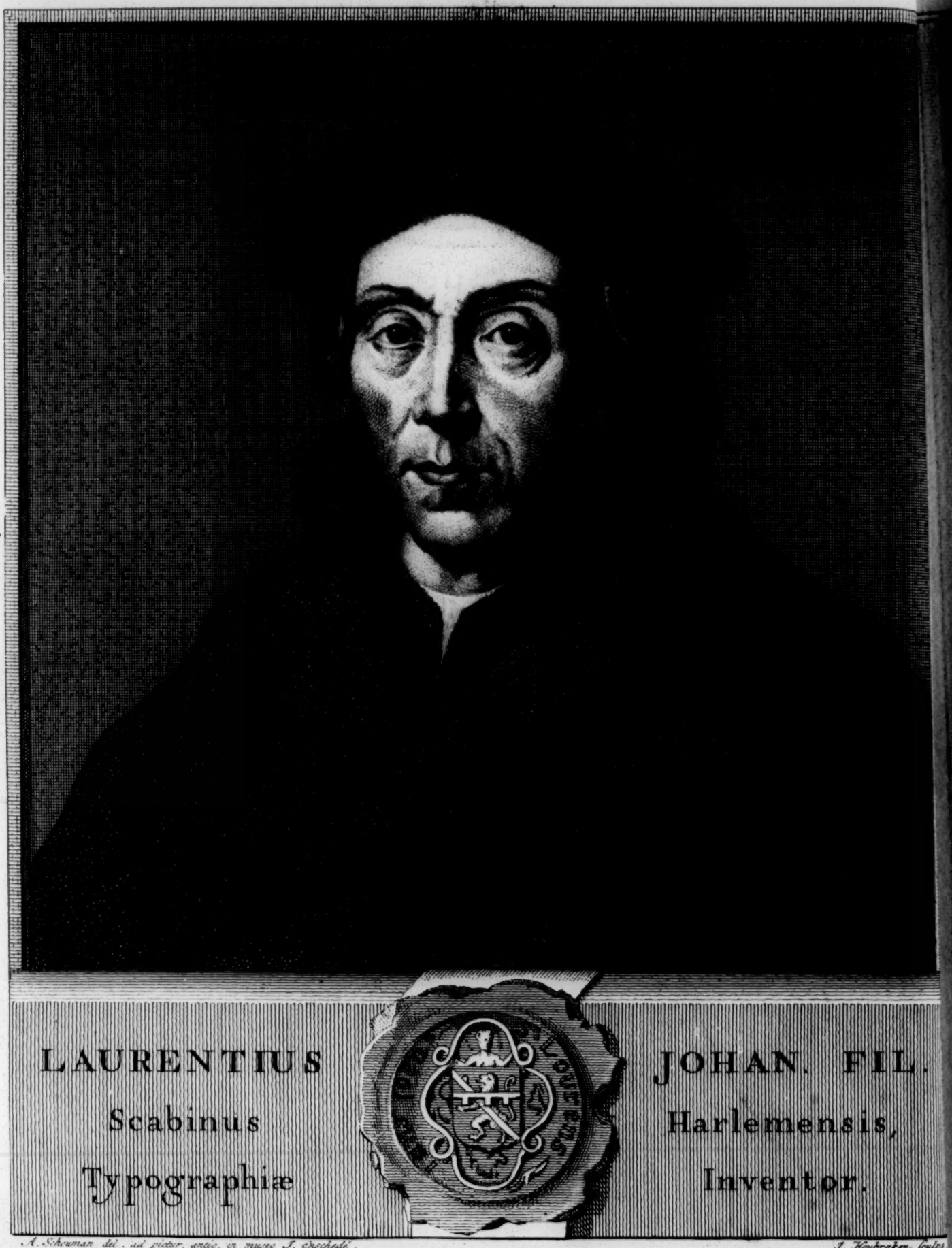
VI. *Typographia a progenie Laurentii continuata Harlemi, usque ad adventum Theod. Martini ac sociorum in Belgium, et translata interim per operarium ad Britannos.* 133.

VII. *Nova Moguntinensium inventa typographica.* 149.

VIII. *Typographiae Argentinensis origines.* 188.

IX. *Origo et prima specimina impressionis tabellaris.* 217.

ORIGINES

LAURENTIUS
Scabinus
Typographiæ

JOHAN. FIL.
Harlemensis,
Inventor.

A. Schouman del. ad pictur. antiq. in museo J. Enschedé.

J. Houbraken sculps

ORIGINES TYPOGRAPHICAE.

CAPUT I.

Notitia praevia.

§. I.

Origines expoſiturus impreſſoriae artis, haud abs re facturus mihi videor, ſi qua ratione illa ex antiquiore, ſcriptoria dico, arte derivari poſſit, breviter expoſuero (*a*).

Scripturam itaque, quae vocum eſt per literas aut ſigla repraeſentatio, duplicis conſidero generis, aliam *ſimplicem*, aliam *compoſitam.*

Simplex ſcriptura illa eſt, quae calami, ſtyli, pennae, ſimilisve inſtrumenti beneficio per manus agitationem perficitur. Hanc vero dividere licebit in *naturalem*, ubi manus ſua ipſius dux eſt, et *artificialem*, ubi alterius illa machinae adminiculo dirigitur (*b*). De hujus vero artis, quae ſola vulgo ſcriptoria nun-

(*a*) Suppleri ex his omnibus, partimque etiam corrigi poterunt, quae de ſcriptoria arte, hujuſque cum typographiae nexu tradidit Abbas PLUCHE, *Spectacle de la nature Tom. VII. p.* 183. *ſeq.* edit. Paris. itemque ſyſtema figuratum cognitionum humanarum, praemiſſum *Tomo I.* Lexici Encyclopaedici, ſub *Claſſ. II.* artic. *art de retenir.*

(*b*) Ita de JUSTINO I. Orientis Imp. ex PROCOPIO *Anecdot. Cap. VI.* notiſſimum eſt, illum, quum analphabetus eſſet, et tamen nomen ſuum literis ſubſcribere cogeretur, tabellam ligneam, in qua literae JUST. exciſae erant, chartae impoſuiſſe, atque ita calamum colore imbutum per quatuor haſce literarum formas duxiſſe; qua in re imitatus videtur THEODORICUM Oſtrogothorum Regem, eodem fere tempore, vel paulo antea, hoc artificio uſum. vid. MABILLON *de re diplom. Lib. II. cap.* 22. Alterius longe generis eſt literarum ex ipſa charta exſectio, cui ſuppoſita deinde papyro colorata ſimili quaſi tinctura exarati characteres videntur; quali-

nuncupatur, prima origine notus eſt HERM. HUGONIS tractatus (*c*), quo tamen lucubrari aliquid melius potuit. Progreſſum ejusdem, variasque per plura ſecula viciſſitudines vir omni major encomio JO. MABILLONIUS (*d*), & poſt hunc alii bene multi perſecuti ſunt, aeneisque tabulis poſuerunt ob oculos. Vellem tamen, ab his omnibus eadem regionis, ubi exarati codices chartaeve, atque aetatis habita fuiſſet ratio. Quaelibet certe natio quum ſcripturam ſemper habuerit ſibi propriam, maxime intereſſet, ut de unaquaque conſtrueretur perfectum ſyntagma diplomaticum, quale Hiſpaniae CHRISTOPH. RODRIGUEZ (*e*) ac STEPH. DE TERREROS ET PANDO (*f*), Scotiaeque JAC. ANDERSONUS (*g*) dederunt; unde formari tandem poſſet univerſale atque abſolutiſſimum in hoc genere lexicon, Waltheriano longe praeſtantius, cujus beneficio libris mſſ. non epocha modo, eaque accuratiſſime, ſed et locus ſemper natalis aſſignari poſſet, quale opus noſtra ſemper deſiderabit, nepotum fortaſſe videbit aetas.

§. II.

Scriptura compoſita eſt literarum ſuperficiei alicui retrorſus inſculptarum alteri impreſſio, atque ita naturalis repraeſentatio (*b*); cui

---

liber, deſcribens paſſionem Jeſu Chriſti, exſtitit olim in bibliotheca ALB. HENR. Principis DE LIGNE, uti poſt ANT. SANDERUM in *Biblioth. Belg. mſ. Part. II. p.* 1. refert PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprimerie p.* 9.

(*c*) Antverpiae typis Plantinianis Moreti 1617. recuſus cum notis CHR. HENR. TROTZ. Ultraj. 1738.

(*d*) Opere modo laudato *de re diplomatica*, Paris. 1681. et 1709.

(*e*) *Bibliotheca univerſal de la Polygraphia Eſpañola*, en Madrid por Antonio Marin 1738. fol.

(*f*) *Paleographia Eſpañola*. Madrid por Joachin. Ibarra 1758. in 4.

(*g*) Titulus eſt: *Diplomata et numiſmata Scotiae, de mandato Parliamenti in lucem edidit* JAC. ANDERSON. *Accedunt Regum Scotiae ſigilla et numiſmata, itemque characteres et abbreviaturae.* Edinburgi 1739. fol.

(*b*) Memorabilis idea eſt AGESILAI Regis, quum in ſiniſtrae manus vola νίκην, no-

cui proinde ſi *impreſſoriae artis* nomen generali ſenſu convenire quis exiſtimet, non omnino refragabor (*i*). Hanc autem diſtinguo in *manualem* et *prelarem*.

Manualis quaenam ſit, ipſa vox explicat, quae nempe absque majoris apparatus ſubſidio manu ſola expediri poteſt (*k*). Talis imprimendi modus eſt, quo bibliopegi tegumenta librorum titulis ornant: id vero perficitur impoſito primum auri argentive foliolo; mox typis metallicis, poſtquam ab igne juſtum caloris gradum recepere, ſingulatim ei impreſſis; tandemque abſterſis linteolo particulis auri vel argenti ſuperfluis, dum reliqua pars literas formans ligaturae adhaeret. Quod autem propius ad rem facit, hac ipſa methodo ad interiorem librorum ornatum jam uſa eſt antiquitas, imo integra volumina metallicis literis fulgentia produxit. Quale veterum artificium, ignorantiae tenebris huc uſque involutum, paucis abhinc annis in celeberrimo Euangeliorum ULPHILAE codice detexit, quatuor aliis oculatis teſtibus probavit, et argumentis omni exceptione majoribus publico expoſuit Sue-

---

nomen victoriae, inſcripſit literis inverſis, moxque jecinori victimae impreſſit, militibusque oſtendit, eos animoſos eſſe jubens, quaſi Diis victoriam praeſignificantibus, ut refert PLUTARCHUS in *Ageſilao cap.* 69. et in *Apophthegm. Laconic. p.* 214. *edit. Pariſ.* quod tamen ſpeciem potius vel tentamen dici, quam ad artem quandam referri poſſe bene jam obſervavit HENR. PANTALEON, de inventione typographiae agens. vid. *Append.* noſtr. *docum. N.* 83.

(*i*) Ceteroquin *impreſſoria ars* eadem eſt, quae typographia proprie ſic dicta, & a nobis quoque perpetuo hac ſignificatione adhibebitur, licet ſeculo XV. ſtrictiore adhuc ſenſu pro chalcographia mobili uſurpata fuerit. vid. infr. §. 8. *ſeq.*

(*k*) De Scytharum imprimendi ratione antiquiſſima particulis oblongis, fuſtelliſque in quatrum dolatis, quae in Tranſylvania adhuc remanſerit, nonnulla obſcure tradit STEPH. ZAMOSCIUS in *Analect. Daciae antiquit. p.* 11. (et *Tom. II. Monum. typogr.* JO. CHRIST. WOLFII *p.* 1033. *ſeq.*) quod de impreſſione tabellari intelligendum ſuſpicatur PROSP. MARCHAND *dict. op. p.* 18. an recte, non definio. Ceterum nolim huc referre ſigilla Romanorum literis retrorſus ſculpta, quoniam aut impreſſioni in creta cerave, aut vaſis ſignandis, adeoque alii plane uſui, quam impreſſioni librorum, deſtinata erant. add. infr. *Cap. IX.* §. 3.

Sueciae ſuae ornamentum JO. IHRE; (*l*) unde nollem hanc obſervationem ſuſpectam reddere tentaſſent, quibuſcum eam communicaveram, Cl. FOURNIERIUS, hujuſque mox auctoritate deceptus Rev. TASSAINIUS (*m*), uterque erroneo inſiſtens fundamento, quaſi membranae folium haud admitteret tot repetitam vicibus calefacti ferri applicationem, ſed confeſtim rugis repleretur, et undequaque ſeſe contraheret, quod quantopere a veritate abſit, experimento per bibliopegum meum (*n*) inſtituto didici. Adde, quod Ihrianae opinioni haud parum roboris acceſſiſſe videatur ex alio vetuſtiſſimo codice Bibliothecae Aug. Guelpherbytanae, in quo impreſſas literas pariter agnovit vir ſagaciſſimus FRANC. ANT. KNITTELIUS (*o*); unde et plures quoque

(*l*) In Diſſert. quae inſcribitur ULPHILAS *illuſtratus*, *Part. I.* impreſſa Holmiae a. 1752. in *praefat. pag. B. ſeq.* Altera vero hujus Diſſertationis pars a. 1755. lucem vidit.

(*m*) Ille in *Diſſert. de l'origine & des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois*, *p.* 106. *ſeq.* hic *Tom. IV. du nouveau traité de Diplomatique*, in *praef. p.* 5. *ſeq.* cujus objectiones adverſus IHRII argumenta, corruente primaria ab impoſſibili petita, leviſſimi ſane momenti ſunt. Adde, quod uterque circa modum, quo codex Ulphileus fabricatus fuit, diſſentiat, quem FOURNIERIUS mobilibus e ligno typis ſucceſſive applicatis elaboratum, TASSAINIUS autem calamo vel penicillo exaratum fuiſſe ſtatuit.

(*n*) Hic etenim meo rogatu integrum e pergameno foliolum hoc mechaniſmo literis aureis ab utraque parte inſignivit, quod penes me videat, cui volupe. Frequentiſſimae etiam apud nos ſunt ligaturae librorum membranaceae, characteribus, figuriſque etiam aureis undequaque repletae, quae ſemper ferro calido applicantur; unde nihil quidquam detrimenti, modo prudenter experimentum inſtituatur, membranae infertur. Idem de Germania teſtatur, qui mecum hac in parte ſentit, anonymus, Ill. SCHOPFLINI vindex, cui nomen BEHR eſſe inaudivi, in *epiſtola Gallica de origine typographiae*, ſub finem hujus anni 1761. ſub tit. Argentorati, vere autem Lutetiae, edita, *p.* 18. Atque ex his omnibus corruunt etiam, quae pro ſua ſententia noviſſime FOURNIERIUS attulit in *Obſervationibus ad dict. epiſt. p.* 29.

(*o*) In *Praeconio Ulphilano altero*, inſerto *Actis Erudit. Lipſ. a.* 1760. *p.* 624. ubi poſt indicatos libros aliquot reſcriptos, in queis una ſcriptura ſupra aliam vetuſtate deletam comparet, meminit codicis reſcripti ſemiimpreſſi, ubi in locum veteris textus ſcripti ſucceſſit alius typis excuſus. Plenius haec declarabit V. Cl. in *Appendice*, noviter repertis Ulphileae verſionis fragmentis ſubjicienda; quod opus, ſeptentrionali literaturae artique diplomaticae maximam lucem adlaturum, ſummo cum deſiderio exſpectamus.

que ejus generis libros alibi deliteſcere ſuſpicor. Utrum vero hic exprimendi literas auro argentove modus Romanis jam cognitus, idemque, qui *encauſticus*, fuerit, ut Cl. IHRIO viſum, nondum ſatis exploratum arbitror. Id certius, graviſſimum fuiſſe ſuperandum, ut integrum volumen hac ratione formaretur, laborem, eamque proinde artem ſcriptoriae (proprie ſic dictae) etſi pulchritudine antecellere potuerit, utilitate tamen longo ceſſiſſe intervallo; qua etiam de cauſa in deſuetudinem tandem abiit, ſolis jam ligaturis decorandis reſervata.

§. III.

Melius omnino literis conſultum fuit altera compoſitae ſcripturae ſpecie, quam *prelarem* ab hujus machinae uſu (*p*) vocare licebit. Excogitata nempe fuit literarum per voces lineasque paginae inſtar junctarum (at retrogrado ſemper ordine) marginibus ferreis incluſio, tum idoneo colore illinitio, denique continua foliorum artificiali huic formae torcularis ope appreſſio. Hujus itaque inventionis ſcopus neutiquam elegantia aut ſplendor fuit, etſi poſtmodum ejus haberi coeperit ratio, verum utilitas, ex ingenti exemplarium ejuſdem operis intra breve tempus multiplicatione ſua ſponte profluens, quam tamen ut in rem modo ſuam verterent, primi impreſſores, tum Batavi, tum Germani, laborarunt, novum hoc exercitium ſtudioſe occultantes (*q*), atque

(*p*) Forte etiam non male *formalis* dici poſſet, a *forma*, utpote praecipuo hujus artis objecto, de quo mox pluribus.

(*q*) De Laurentio Jo. fil. Harlemenſi, prototypographo, id ex relatione illius miniſtri Cornelii docebimus *Cap. IV.* §. 8. De Jo. Gutenbergio a. 1436. ſeq. quando prima tentamina Argentorati fecit, id evincunt depoſitiones teſtium §. 2. 4. 5. *et ſeq. Append. N.* 1. De Jo. Fauſto & Petr. Schoeffero, impreſſoribus poſthac Moguntinenſibus, idem teſtatur JO. SCHOEFFERUS in *ſubſcriptione Breviarii Trithemiani* a. 1515. *ibid. N.* 47. De Jo. Mentelio et Henr. Eggeſteinio, typographis Argentinenſibus circa a. 1460. et ſeq. ſimilia ſcribit HIER. GEBUILERUS in *Panegyri*, ibid.

que ita libros excuſos pro manuſcriptis, quos imitabantur (*r*), magno vendentes pretio (*s*), donec ars detecta (*t*), pluribusque in locis mox ſtabilita (*u*), magis magiſque in publicum redundare coepit commodum (*x*). §. IV.

N. 61. Imo ex pacto, inter primos impreſſores Mediolanenſes inito d. 4. Junii 1472. editoque a JOS. ANT. SAXIO in *Hiſtor. literar. typogr. Mediolan. p.* 449. patet, eos, licet ars ipſa jam tum notiſſima eſſet, nonnulla adhuc artis ſecreta habuiſſe; quae ne revelarentur, operarios ſuos jurejurando conſtrinxerunt. Eandem vero rationem hac in parte adfuiſſe circa impreſſionem tabellarem, atque verſatilem, manifeſtum eſt.

(*r*) Eum in finem typi ad normam literarum ſcriptarum formabantur, inſcriptiones libris capitibusque impreſſorum codicum atramento rubro plerumque adſcribebantur, initiales literae variis coloribus, ſubinde etiam auro admixto, appingebantur, plurimaque alia in libris mſſ. conſpicua obſervabantur. Atque haec criteria in libris verſatili charactere editis dudum alii obſervarunt; id ipſum vero teſtari poſſum de antiquiſſimis operibus impreſſionis tabellaris, etiam figuris, quae delineationes calamo factas imitabantur. vid. infr. *Cap. V.* §. 5.

(*s*) Quanta pecuniae ſumma ante typographiae inventionem codices exarati venirent, multis exemplis GABR. NAUDAEUS in *Addit. a l'Hiſtoire de Louis XI. Chap. IV. p.* 39. *ſeq.* edit. Brux. 1723. JO. DE LA CAILLE *Hiſtoir. de l'imprim. p.* 3. nuperque etiam Cl. SCHELHORNIUS in *Not. ad Card.* QUIRINI *lib. ſing. de primis edit. Rom. p.* 104. *ſeq.* docuere. Simili itaque pretio opera ſua novo artificio deſcripta diſtrahere adnitebantur principes typographi; quod tamen per nimium exemplorum, eodem tempore venalium, numerum non ſemper licuit. Jo. Fauſtus e. g. poſtquam Lutetiae primum *Bibliorum* ſuorum exemplar 400. aut 500. coronatis (Regi forſitan vel principi alicui viro) vendidiſſet, plura deinceps in medium proferens, ſingula 60. coronatis ceſſit; donec ex collatione aliquot exemplarium ubique inter ſe ſimilium fraude detecta etiam ad 40. minusve pretium deſcendit. vid. relatio HENR. SCHORI, apud JOH. WALCHIUM in *decade fabularum*, *Fab. IX. p.* 181. Eodem vero ſtratagemate uſos jam fuiſſe, qui praeceſſerant, impreſſores, et Batavos et Moguntinenſes, circa libros ſuos tum ſolutili tum fixo charactere editos, ex antedictis inferre licet.

(*t*) Germaniae reſpectu id accidit a. 1455. ſerius autem alibi locorum. vid. infr. *Cap. VII.* §. 2.

(*u*) Quo tempore in variis Europae partibus officinae impreſſoriae erectae fuerint, poſt Maittairium PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'Imprim. p.* 54. *ſeq.* adnotavit, cujus tamen indiculus, etſi ceteris perfectior, pluribus etiamnum laborat naevis.

(*x*) JOANNES ANDREAS, Epiſcopus Alerienſis, in *epiſtola* a. 1468. HIERONYMI *epiſtolis* praefixa, libros beneficio impreſſoriae artis ad quintam partem pretii, quo antea parabiles erant, reductos fuiſſe ſcribit. vid. *Append. N.* 6. Vel ſic tamen ea aetate codices impreſſos magno conſtitiſſe oportet; quod ſequentia etiam exempla manifeſtum reddunt. A. 1465. *Catholicon* JOANNIS JANUENSIS, quinquennio ante Mo-

§. IV.

Ea igitur ars diſtingui poteſt in *verſatilem*, quae typis mobilibus ſibimet aggregatis, et *tabellarem*, quae characteribus fixis tabulae inſculptis exercetur. Utrique praeter materiem literas recipientem, ſive illa membranacea (*y*) ſit, ſive papyracea

---

Moguntiae vulgatum, Monaſterio B. Mariae Altenburgi venditum fuit 41. antiquis ſexagenis, vid. *Append. N.* 3.* *in not.* Sexagenae vero, id eſt floreni aurei, ea aetate valorem continebant unciae argenti puri, ut pluribus auctoritatibus mihi comprobavit vir peritiſſimus ac humaniſſimus F. W. DUVE, Cancellariae Hanoveranae Secretarius. A. 1470. Hermanus de Almania (vero nomine *de Stattern*, inſtitor officinae Fauſto-Schoefferianae) *Biblia Moguntina*, duobus voluminibus in pergameno impreſſa, Guillermo Tournevillio, Archiep. Andegavenſi, 40. ſcutis (aureis ſcil.) venum dedit. Anno inſequente Petrus Schoeffer, Conradus Henlif, et Joh. Fuſt (Joh. fil.) *Epiſtolas* HIERONYMI, in officina propria membranae appreſſas, ceſſerunt duodecim ſcutis aureis, atque impetrato annuo in quietem animarum ſuarum miſſae ſacrificio. vid. DE LA CAILLE *p.* 20. *ſeq.* Imo a. 1481. *Miſſale Herbipolenſe*, quod in membrana excuſum eſſet, Wilh. Kewſthio venditum fuit octodecim florenis aureis. vid. Anonym. in *Tranſact. Philos.* a. 1703. *N.* 288. & *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 994. Alia quaedam teſtimonia hanc in rem adduxit NAUDAEUS *dict. Cap. IV. p.* 43. Caritatem vero horum librorum pluribus adſcribo cauſis; quales ſunt paucitas exemplorum, quae prelo exibant, nunquam fere 300. aut 400. excedente numero, at plerumque inferiore; vid. SCHELHORN in *Not. ad. lib. Card.* QUIRINI *p.* 229. *ſeq.* ſumtus ad rubricationem impenſi; membranae etiam, quae frequenter adhibebatur, pretium; imo tardior forte, quam recentiore aevo, preli exercitatio; denique expenſae ad corrigendos, vitioſiſſime ſaepe exaratos, codices mſſ., priuſquam typis mandarentur, de quibus conqueritur Poëtaſter ad calcem *Inſtitut.* JUSTINIANI 1468. vid. *Append. N.* 4. Ex quo vero plures erectae fuere officinae, repetitaeque variis in locis ejuſdem libri editiones, multa etiam ad evitandos inutiles ſumtus excogitata, pretia librorum decreſcere ſenſim coepiſſe palam eſt. Anno certe 1475. *Legenda Sanctorum* JO. JANUENSIS, opus maxima forma excuſum, et haec quidem compacta ac rubricata, emta fuere tribus modo florenis Rhenanis (aureis ſcil.) vid. Cl. SCHELHORNII *Obſervat. de art. typogr.* praemiſſae laudato operi, *p.* 20. Imo dixeris, jam a. 1477. in Italia codices impreſſos viliſſimo pretio comparari potuiſſe, ſi vera ſunt, quae ſcribit HIER. BONONIUS in carmine, *Append. N.* 21. ſed hic auctor genio poëtico nimium indulſiſſe videtur.

(*y*) Membranae originem antiquiſſimam eſſe nemo neſcit. Ea vero primi quoque typographi uſi ſunt, tum ut libros ſuos ſolidiores hoc pacto redderent, tum quoque, ut optimos codices mſſ. imitarentur. Exemplum hujus rei ſtatim elucet in utra-

que ita libros excuſos pro manuſcriptis, quos imitabantur (*r*), magno vendentes pretio (*s*), donec ars detecta (*t*), pluribusque in locis mox ſtabilita (*u*), magis magiſque in publicum redundare coepit commodum (*x*). §. IV.

N. 61. Imo ex pacto, inter primos impreſſores Mediolanenſes inito d. 4. Junii 1472. editoque a JOS. ANT. SAXIO in *Hiſtor. literar. typogr. Mediolan. p.* 449. patet, eos, licet ars ipſa jam tum notiſſima eſſet, nonnulla adhuc artis ſecreta habuiſſe; quae ne revelarentur, operarios ſuos jurejurando conſtrinxerunt. Eandem vero rationem hac in parte adfuiſſe circa impreſſionem tabellarem, atque verſatilem, manifeſtum eſt.

(*r*) Eum in finem typi ad normam literarum ſcriptarum formabantur, inſcriptiones libris capitibusque impreſſorum codicum atramento rubro plerumque adſcribebantur, initiales literae variis coloribus, ſubinde etiam auro admixto, appingebantur, plurimaque alia in libris mſſ. conſpicua obſervabantur. Atque haec criteria in libris verſatili charactere editis dudum alii obſervarunt; id ipſum vero teſtari poſſum de antiquiſſimis operibus impreſſionis tabellaris, etiam figuris, quae delineationes calamo factas imitabantur. vid. infr. *Cap. V.* §. 5.

(*s*) Quanta pecuniae ſumma ante typographiae inventionem codices exarati venirent, multis exemplis GABR. NAUDAEUS in *Addit. a l'Hiſtoire de Louis XI. Chap. IV. p.* 39. *ſeq.* edit. Brux. 1723. JO. DE LA CAILLE *Hiſtoir. de l'imprim. p.* 3. nuperque etiam Cl. SCHELHORNIUS in *Not. ad Card.* QUIRINI *lib. ſing. de primis edit. Rom. p.* 104. *ſeq.* docuere. Simili itaque pretio opera ſua novo artificio deſcripta diſtrahere adnitebantur principes typographi; quod tamen per nimium exemplorum, eodem tempore venalium, numerum non ſemper licuit. Jo. Fauſtus e. g. poſtquam Lutetiae primum *Bibliorum* ſuorum exemplar 400. aut 500. coronatis (Regi forſitan vel principi alicui viro) vendidiſſet, plura deinceps in medium proferens, ſingula 60. coronatis ceſſit; donec ex collatione aliquot exemplarium ubique inter ſe ſimilium fraude detecta etiam ad 40. minusve pretium deſcendit. vid. relatio HENR. SCHORI, apud JOH. WALCHIUM in *decade fabularum*, *Fab. IX. p.* 181. Eodem vero ſtratagemate uſos jam fuiſſe, qui praeceſſerant, impreſſores, et Batavos et Moguntinenſes, circa libros ſuos tum ſolutili tum fixo charactere editos, ex antedictis inferre licet.

(*t*) Germaniae reſpectu id accidit a. 1455. ſerius autem alibi locorum. vid. infr. *Cap. VII.* §. 2.

(*u*) Quo tempore in variis Europae partibus officinae impreſſoriae erectae fuerint, poſt Maittairium PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'Imprim. p.* 54. *ſeq.* adnotavit, cujus tamen indiculus, etſi ceteris perfectior, pluribus etiamnum laborat naevis.

(*x*) JOANNES ANDREAS, Epiſcopus Alerienſis, in *epiſtola* a. 1468. HIERONYMI *epiſtolis* praefixa, libros beneficio impreſſoriae artis ad quintam partem pretii, quo antea parabiles erant, reductos fuiſſe ſcribit. vid. *Append. N.* 6. Vel ſic tamen ea aetate codices impreſſos magno conſtitiſſe oportet; quod ſequentia etiam exempla manifeſtum reddunt. A. 1465. *Catholicon* JOANNIS JANUENSIS, quinquennio ante Mo-

§. IV.

Ea igitur ars diſtingui poteſt in *verſatilem*, quae typis mobilibus ſibimet aggregatis, et *tabellarem*, quae characteribus fixis tabulae inſculptis exercetur. Utrique praeter materiem literas recipientem, ſive illa membranacea (*y*) ſit, ſive papyracea

---

Moguntiae vulgatum, Monaſterio B. Mariae Altenburgi venditum fuit 41. antiquis ſexagenis, vid. *Append. N.* 3.* *in not.* Sexagenae vero, id eſt floreni aurei, ea aetate valorem continebant unciae argenti puri, ut pluribus auctoritatibus mihi comprobavit vir peritiſſimus ac humaniſſimus F. W. DUVE, Cancellariae Hanoveranae Secretarius. A. 1470. Hermanus de Almania (vero nomine *de Stattern*, inſtitor officinae Fauſto-Schoefferianae) *Biblia Moguntina*, duobus voluminibus in pergameno impreſſa, Guillermo Tournevillio, Archiep. Andegavenſi, 40. ſcutis (aureis ſcil.) venum dedit. Anno inſequente Petrus Schoeffer, Conradus Henlif, et Joh. Fuſt (Joh. fil.) *Epiſtolas* HIERONYMI, in officina propria membranae appreſſas, ceſſerunt duodecim ſcutis aureis, atque impetrato annuo in quietem animarum ſuarum miſſae ſacrificio. vid. DE LA CAILLE *p.* 20. *ſeq.* Imo a. 1481. *Miſſale Herbipolenſe*, quod in membrana excuſum eſſet, Wilh. Kewſthio venditum fuit octodecim florenis aureis. vid. Anonym. in *Tranſact. Philos.* a. 1703. *N.* 288. & *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 994. Alia quaedam teſtimonia hanc in rem adduxit NAUDAEUS *dict. Cap. IV. p.* 43. Caritatem vero horum librorum pluribus adſcribo cauſis; quales ſunt paucitas exemplorum, quae prelo exibant, nunquam fere 300. aut 400. excedente numero, at plerumque inferiore; vid. SCHELHORN in *Not. ad. lib. Card.* QUIRINI *p.* 229. *ſeq.* ſumtus ad rubricationem impenſi; membranae etiam, quae frequenter adhibebatur, pretium; imo tardior forte, quam recentiore aevo, preli exercitatio; denique expenſae ad corrigendos, vitioſiſſime ſaepe exaratos, codices mſſ., priuſquam typis mandarentur, de quibus conqueritur Poëtaſter ad calcem *Inſtitut.* JUSTINIANI 1468. vid. *Append. N.* 4. Ex quo vero plures erectae fuere officinae, repetitaeque variis in locis ejuſdem libri editiones, multa etiam ad evitandos inutiles ſumtus excogitata, pretia librorum decreſcere ſenſim coepiſſe palam eſt. Anno certe 1475. *Legenda Sanctorum* JO. JANUENSIS, opus maxima forma excuſum, et haec quidem compacta ac rubricata, emta fuere tribus modo florenis Rhenanis (aureis ſcil.) vid. Cl. SCHELHORNII *Obſervat. de art. typogr.* praemiſſae laudato operi, *p.* 20. Imo dixeris, jam a. 1477. in Italia codices impreſſos viliſſimo pretio comparari potuiſſe, ſi vera ſunt, quae ſcribit HIER. BONONIUS in carmine, *Append. N.* 21. ſed hic auctor genio poëtico nimium indulſiſſe videtur.

(*y*) Membranae originem antiquiſſimam eſſe nemo neſcit. Ea vero primi quoque typographi uſi ſunt, tum ut libros ſuos ſolidiores hoc pacto redderent, tum quoque, ut optimos codices mſſ. imitarentur. Exemplum hujus rei ſtatim elucet in utra-

cea (z), (ad ſcripturam pridem adhibita) ſive alterius tandem ge-
ne-

traque *Donati* editione a Laurentio Harlemenſi excuſa, qui tamen reliqua opera, figuras continentia, chartae impreſſit. vid. infr. *Cap. V.* §. 17. *Biblia* porro *Latina*, 42. lineis in ſingulis columnis charactere majuſculo excuſa, quae nos principis eſſe editionis arbitramur, (vid. infr. *Cap. VII.* §. 2. not. *e.*) in bibliotheca tum regia Berolinenſi, tum Benedictinorum extra moenia Moguntiae, in membrana quoque conſpicua ſunt, ſicut et omnia utriuſque *Pſalterii*, a. 1457. et 1459. a Jo. Fauſto Petroque Schoeffero excuſi, cognita hucuſque exemplа. Ut deinde eorum commodo conſuleretur, qui chartam ob pretii vilitatem expetebant, ipſi hi typographi ejuſdem, quod pergameno imprimebant, operis exempla aliquot in charta edere coeperunt; at verentes, ne compoſiti ex hac materie ſcapi per trituram aliquid detrimenti caperent, extremum cujuſque quinternionis folium membranae impreſſerunt. Ejuſmodi certe exempla, partim in charta partim in membrana excuſa, novi duo *Rationalis* GUIL. DURANDI a. 1459. alterum bibliothecae Moguntinae, memoratum VAL. FERN. GUDENO in *Syllog. var. diplomatar. p.* 401. alterum in Anglia a me viſum, quum multo plura hujus libri exempla ſuperſint membranacea. In hac quoque re imitati Fauſtus Schoefferuſque videntur librarios nonnullos, qui ſcapis eadem ratione ex duplici materie confectis collectiſque opera deſcripſerunt, qualia in multis bibliothecis conſpicua ſunt. Integra deinde exempla chartacea impreſſa apparent in *Catholico* JOH. JANUENSIS 1460. itemque *Bibliis* 1462. et *Officiis* CICERONIS 1465. ac 1466. quae poſtrema duo opera rarius in papyro, frequentiſſime in membrana ipſe conſpexi. At rerum haud diu poſt inverſus eſt ordo, quando charta pleriſque, membrana paucis exemplaribus, hiſque ad ornatum maxime comparatis, & ſemper fere illuminatis, inſervire coepit, qualia Sweynheimii ac Pannartzii, Vindel. Spirenſis, Nicol. Jenſonis, aliorumque principum Italiae typographorum in variis curioſorum bibliothecis contemplatus admiratuſque ſum. Ita quoque ipſum deinde Petr. Schoefferum rationes ſuas iniiſſe probat, quod hic a. 1477. ab affini ſuo Joh. Fuſt, Joh. fil. receperit *Decretalium* (quadriennio ante editarum) exempla chartacea 180. membranacea tantum 20. vid. conventio, edita a KOHLERO *Ehrenrettung Gutenbergs p.* 99. Membrana porro quandoque inſerviit impreſſioni tabellari, prout teſtatur *Donatus* circa a. 1500. editus, inque bibliotheca publica Daventrienſi conſpicuus, itemque exempla aliquot celebris libri *Tewrdanck* ex principe editione a. 1517. Ceterum varios libros veteres in membrana impreſſos enumeravit FRID. CHRIST. LESSER in *typogr. jubil. Cap. IV.* §. 65. at longe plures ſiſtit *Catalogus Bibliotb. Harlejanae Vol. III. p.* 213. *ſeq. Vol. IV. p.* 520. et 777. praemiſſa etiam de impreſſione in pergameno obſervatione, de cujus pretio judicabit, qui eandem cum noſtra contulerit.

(z) De origine chartae noſtratis, quae ex linteorum reliquiis concerptis & contuſis paratur, agendi hic locus non eſt, quum inventioni typographiae pluſquam ſeſquiſeculo praeceſſerit, idque argumentum a nobis occupatum jam ſit in *Admonitione* ſingulari, *Actis eruditorum Lipſienſium*, aliiſque Diariis mox inſerenda. Non omitten-
da

da tamen hoc loco diſtinctio eſt inter utramque iſtius chartae ſpeciem, ſcriptoriam atque impreſſoriam, MATH. JUDICI jam memorata in libello *de typographiae inventione*, edito Coppenhagii a 1566. *cap.* 15. ſed primis, ut opinor, typographis incognita. Certe, quam Laurentius hujusque ſucceſſores adhibuere chartam, etſi ſat vilis ſit, non differre tamen a ſcriptoria ejus temporis, collatio cum variis libris mſſ. et JO. ENSCHEDIUM, (impreſſorem Harlemenſem celeberrimum, harumque rerum cumprimis curioſum) et me ipſum docuit. Ei vero multum praeſtitit, quae a. Jo. Fuſt Moguntiae adhibita eſt, jamque ſatis candida et perquam firma apparet, etſi haec iterum vincatur ab illa, qua impreſſor LACTANTII in Monaſterio Sublacenſi a 1465. ceterique porro impreſſores Itali uſi ſunt. Sic ergo charta ſemper quidem erat ſcriptoria; ſed pro vario, quod impendebatur, pretio melioris deteriorisve conditionis. Imo marginibus ampliſſimis excudebantur principes auctorum editiones eum in finem, ut annotationes calamo adſcribi poſſent, (quod me docuit collatio ceterarum, quibus commentarii typo additi ſunt, ubi margines apparent fere nulli.) Ex quo vero hujusmodi orae ornatui inſerviere, ſimul eorum commodo proſpici coepit, qui tantum pecuniae exponere nolebant, inventa ratione pleraque exempla charta minore, pauca in curioſorum gratiam majore imprimendi; quem morem, apud Italos ducentis abhinc et amplius annis jam familiarem, primus forte introduxit Ant. Verardus, typographus Lutetiae ab a. 1480. ad 1507. a quo excuſum vidi formae maximae, inter plura in charta ordinaria, exemplum *Chronici* MART. POLONI, Gallice redditi, (*Chronique Martinienne.*) Ut deinde ſumtus impreſſorum codicum magis diminuerentur, excogitata eſt a Germanis, ut puto, ſeculo XVI. ineunte chartae illa ſpecies impreſſoria, quae minorem glutinis copiam admixtam habet, et plerumque tenuior conſervandisque proinde typis accommodatior eſt, at certe e vilioribus, quam quibus ſcriptoria, linteis fabricatur, et ubique jam recepta, ſaepe tam abjectae conditionis eſt, ut, niſi aqua glutinoſa maceretur, ſcripturam plane non admittat. Ne tamen haec chartae ſpecies curioſis hominibus diſpliceret, a longo retro tempore obtinuit, nonnullis exemplis, maxime quae charta majore imprimerentur, genus accommodari ſcriptorium. Imo quum aliqui non acquiescerent in candida papyro optimae notae, illis non membrana tantum, de qua jam diximus, ſed quandoque etiam colorata charta ſatisfactum fuit. Ita caerulea, eaque maxima, ſed ad perpauca exempla, uſi ſunt Venetiis Aldi heredes a 1546. in *occorrenze humane di* NICOLO LIBURNIO, vid. *Catal. Biblioth. Hohendorf. Part. III. p.* 224. Gabr. Giolitus a 1553. ſeq. ad varia opuſcula. vid. *Catal.* Liburni a 1756. editus, *p.* 152. 201. 399. Lutetiae quoque Guil. Morellus ad *opera* DIONYS. AREOPAGITAE, Graece a 1562. quale exemplar extat in bibliotheca nostra. In charta porro viridi *novum Teſtamentum* Gallice edidit Sebastianus Honoratus, Lugduni a 1561. vid. *Catal. Bibliothecae ſelectiſſimae* (Iſaaci le Long) Amſt. 1744. *Octav. n.* 282. Rubra vero flavaque, quod oculis minus arrideat, typographos olim uſos fuiſſe vix crediderim, quam vero noſtra aetate ad ineptiſſimos quosdam libellos adhibitam vidimus. Atque haec omnia dicta ſunto de charta linea; ſed cottonicam adhibuiſſe aliquando Aldum Manutium ſcribit BERN. DE MONTFAUCON in *Diſſ. ſur la plante, appellée* papyrus, *Tom. VI. des Memoires de l'Acad. des inſcript. et belles lettres*, qualia vero

neris, (*aa*) communia ſunt forma (*ab*) atramentum impreſſioni

exempla nusquam me vidiſſe memini. Ea tamen, utpote in Oriente recepta, impreſſos poſſideo libros Conſtantinopoli a. 1730. ſeq. excuſos. Indicâ denique non opera modo in remotis illis regionibus tabellis impreſſa, ſed et icones quasdam apud Batavos aliosque prodiiſſe nemo eſt, qui ignoret.

(*aa*) Novimus enim, impreſſiones ſive tabellis ſive mobilibus typis quandoque factas lino, bombycino multitio, (*tafetas*) et ſerico terſo, (*ſatin*) quod NICOL. CATHERINOTO jam obſervatum in *arte imprimendi*, *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 938. Num tamen ejusmodi impreſſiones praecedens ſeculum antiquitate ſuperent, reſcire nondum licuit.

(*ab*) *Formae* appellatione intelligimus unam pluresve paginas artificiales ex literis in voces lineasque diſpoſitis conſtantes, marginibus ferreis, quandoque et cochleis coarctatas; quae adeo forma prelo ſubjecta integram faciem chartacei folii imprimit. Ea vox, communi uſu recepta, ſub initium jam typographiae eadem ſignificatione adhibita fuit, (licet ea de re dubitaverit vir celeb. CHR. GOTL. SCHWARZIUS in *primar. docum. de orig. typogr. Part. I. p.* 31.) idque promiſcue, ſive artificialis pagina e mobilibus typis collectis, ſive ex ſculpta tabula conſtaret. In depoſitione ſane teſtium in cauſa Jo. Gutenbergii a. 1439. §. 14. *Append. N.* 1. legimus, hunc omnes *formas* expetiiſſe, moxque diſſolvi juſſiſſe, quod in illis nonnullos defectus reperiret: in tota vero hac depoſitione de ſolutilibus literis ſermonem eſſe oſtendemus *Cap. VIII.* §. 4. Tabellas fixas autem ſub appellatione formarum intelligo in documento Germanico a. 1468. apud GEORG. CHRIST. JOANNIS, *Tom. III. Scriptor. rer. Moguntin. p.* 424. ubi Conradus Humery testatur, ſe varias recepiſſe formas, typos, inſtrumenta, trituram typorum, aliaque ad artem excuſoriam pertinentia, a Gutenbergio ante adhibita; (*etliche formen, buchſtaben, inſtrument, gezuge, und anders zum truckwerck gehoerende*) neque enim, ut Schwarzius *d. l.* jam vidit, officinae impreſſoriae tradi ſolent formis ex typis ſingularibus compoſitis: tabellae vero ligneae, in queis variae figurae et literae caelatae erant, ea adhuc aetate, imo poſtea quoque, ſaepiſſime adhibebantur, quod vir ille doctiſſimus ignoravit, nos vero oſtendemus *Cap. IX.* §. 10. *ſeq.* Apertius autem *formas* pro tabellis abhibuit TRITHEMIUS in *Annal. Hirſaug. Append. N.* 4. ſcribens: *Inprimis igitur characteribus literarum in tabulis ligneis per ordinem ſcriptis formisque compoſitis vocabularium, Catholicon nuncupatum, impreſſerunt; ſed cum iisdem formis nihil aliud potuerunt imprimere, eo quod characteres non fuerunt amovibiles de tabulis, ſed inſculpti, ſicut diximus.* Quemadmodum vero ſaepe evenit, ut eadem appellatio parti atque toti tribuatur, ita obſervavi etiam, primo ſeculo impreſſorio typos literarum ſingulares paſſim *formas* ſive *formulas* nuncupatas fuiſſe, ut evincunt teſtimonia FRANC. PHILELFI, LUDOV. CARBONIS, NICOL. GUPALATINI, JOH. PHIL. DE LIGNAMINE, et FR. MAR. GRAPALDI, unde et compoſitio dicitur *formatio* BONO ACCURSIO, et typographia *ars formandi* JO. REGIOMONTANO. Vid. *Append. N.* 8. 11. 12. 15. 16.

ni aptum (*ac*), ac prelum (*ad*), quae ſingula, ut alia forte mi-

---

16. 18. 37. Exſpectabunt autem poſt haec lecta fortaſſe nonnulli diverſorum characterum, qui veterum impreſſorum formas componebant, deſcriptionem, ratione ſcil. figurae, quam in charta membranave expreſſere; (nam de diverſa eorundem natura, quae a fixura aut mobilitate dependet, et hujus iterum variis claſſibus, agetur hoc ipſo capite) ſed quum ea res verbis vix explicari poſſit, curioſos ablegaſſe ſuffecerit ad ſubjecta operi noſtro ſpecimina figurata antiquiorum in Belgio impreſſionum, queis ſimilia circa Moguntinenſes aliquando prolaturi ſumus, volente Deo, in *antiquitatibus Moguntiae typographicis*. Argentinenſium vero quarundam ectypos exhibuit Ill. SCHOPFLINUS in *vindiciis typographicis*, aliarumque Germaniae nonnullarum SCHELHORNIUS in ſaepius laudato opere, denique Anglicanarum JOS. AMES *in his typographical antiquities*; ceterarum vero regionum etiamnum deſideramus.

(*ac*) Atramentum ſcriptorium, de cujus diverſo genere poſt alios egere auctores *novi Tractatus diplomatici*, *Tom. I. p.* 540. *ſeq.* ob fluiditatem impreſſioni aptum non eſſe conſtat. Glutinoſius proinde tenaciusque genus excogitandum erat, ut huic artificio accommodaretur, quod quum veteres latuerit, unicum fuiſſe arbitror, quominus libros, tabellis ſaltem, impreſſerint, obſtaculum. vid. *Cap. IX.* §. 3. Postquam vero Huberto et Joanni van Eyck, Flandris, ſub finem ſeculi XIV. bene ceſſiſſet olei cum pigmento mixtura, nata hinc forſan Laurentio Harlemenſi idea eſt, ſimile circa atramentum tentandi, ut FOURNIERIUS quoque ſuſpicatus eſt *Diſſert. ſur l'origine de l'art de graver en bois*, *p.* 18. Introduxit itaque atramenti ſpeciem e fuligine oleoque lini confectam, qua in *Speculo*, *Donatoque* uſus eſt, ſed illam murini fere coloris, nimisque oleoſam. Eam quidem nonnihil jam emendarunt Laurentii heredes, prout repetitae *Speculi* editiones teſtantur, quae tamen literas nimis pingues nigrasque exprimunt; ſed multo felicius hac in parte res ceſſit Moguntinis, ut inferre licet ex *Pſalterio* a 1457. ab eodem FOURNIERIO dict. *Diſſert. p.* 45. *ſeq.* et *Diſſert. de l'origine et des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois p.* 230. *ſeq.* deſcripto, ulteriusque mihi confirmarunt exempla *Bibliorum* a. 1462. *Officiorumque* CICERONIS a. 1465. illud chartaceum, hoc membranaceum muſei noſtri, in queis ſummam atramenti perfectionem conſultus a me expers typographus admiratus eſt. Imo tantum abeſt, ut Moguntini hac in parte ceſſerint impreſſori LACTANTII in monaſterio Sublacenſi a. 1465. editi; (ceu viſum auctori *Biblioth. Harlejan. Catalogi*, *Tom. III. p.* 223.) ut e contrario hujus libri inſpectio, cumque *Speculo* ſecundae editionis collatio manifestum nobis reddiderit, utrumque opus eodem laborare naevo, quem bene evitaverant Moguntini. Hanc atramenti perfectionem lepide ſatis deſcripſit Poëtaſter in carmine ad calcem *Decretalium* ex edit. Petr. Schoefferi, Mogunt. 1473. quod Cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. de orig. typogr. Part. III. p.* 10. *ſeq.* notis illuſtratum dedit:

Aſt atramentum probat hoc non eſſe caducum,
Cerotumve rapax, aut cineralis aqua.
Quamlibet in fluida carta non liquitur unda
Tetra, neque atrior hac fallit in arte liquor.

Non contenti porro nigro colore Moguntini tria alia genera, nempe rubrum, purpureum, et caeruleum ad impreſſionem accommodarunt, quae omnia Pſalteriis a. 1457. et 1459. inſerviere. vid. Cl. DE BOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. des Inſcript. p.* 254. *ſeq.* Atque haec inventa certiſſime vel Jo. Gensfleiſchio ſeniori, vel potius Jo. Gutenbergio accepta referenda ſunt, qui exinde atramenti impreſſorii repertor dictus fuit POLYD. VERGILIO *Lib. II. de rer. inventor. c.* 7. quod ad Jo. Fauſtum ſuo more applicuit hujus agnatus JO. FRID. FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *Diſcours vom urſprung der truckerye*, apud KÖHLER *Ehrenrettung Jo. Guttenbergs p.* 90. Novum tandem impreſſioni decus adjecit Erhardus Ratdolt, Auguſtanus, Venetiis primum, moxque in urbe natali typographus, compoſitione atramenti aurei impreſſorii, quali ſuperbiunt exempla membranacea, tum *Elementorum* EUCLIDIS Venet. 1482. in bibliotheca Smithiana (teſte *Catalogo p.* 161.) tum *Antiquitatum Peutingerianarum*, Auguſt. 1505. in bibliotheca Harlejana, (vid. *Index, Tom. III. p.* 220.) quod proinde negare non debuerat PROSP. MARCHANTIUS in *Dictionar. Hiſtor.* v. *Ratdolt.* Ceterum idem atramenti genus ad impreſſiones tam ligneis tabellis, quam mobilibus ſignis uſitatum fuiſſe probant permulta opera ſeculi XV. et XVI. tabellaris mixtaeve impreſſionis. Sed aliud hac in parte viſum eſt inventori Laurentio, qui occulta adhuc arte, quo melius delineationes manu factas exprimeret, atramenti genus peculiare ad icones, et cetera porro opera tabellis impreſſa, adhibuit, idque admodum pallidum, quod e lampadum fuligine cum amylo et aqua commixta conflatum fuiſſe videtur. Id vero ne tam facile evaneſceret, magis deinde fuſcum reddiderunt ejus heredes. vid. infr. *Cap. V.* §. 5. et *Cap. IX.* §. 4. *et* 9. quod tamen ex uſu ſtatim receſſit. Tabellae autem aeneae, quibus imagines ſemper fere introrſus (rariſſime extrorſus, ut in ligneis) ſculpuntur, ubi introduci coeperunt, ſcil. circa a. 1470. hae ut preli, ita atramenti quoque genus ſingulare ac tenuius ad impreſſionem deſiderarunt. Ceterum, quum atramentum literis figurisve applicetur ope melantherum ſive pilarum tinctoriarum, obſervo, harum uſum perantiquum eſſe oportere, quum FRIDERICUS III. Imp. qui ab a. 1440. ad 1493. imperavit, typographis gryphi, globos hujusmodi unguibus tenentis, ſcutum donaverit, teſte SIGISM. BIRCKENIO, in *additam. ad* JO. JAC. FUGGERI *Oeſterreichiſchen Ehrenſpiegel Lib. V. c.* 2.

(*ad*) Antiquiſſimum prelum typographicum vinarii formam habuiſſe, eoque Argentorati uſum jam fuiſſe Gutenbergium, teſtis eſt JO. ARN. BERGELLANUS in *encomio chalcographiae vers.* 67. *ſeq. Append. N.* 74. qui in hac circumſtantia, integro licet poſt inventam artem ſeculo ſcribens, lapſus haud videtur, quum idem quoque mox teſtatus fuerit *αὐτόπτης* DAN. SPECKLINUS in *Chronico Argentinenſi MS. Append. N.* 85. praetereaque *torcularis* nomen (prelo vinario proprium) impreſſorio deinde adhaeſerit, ut jam probat conventio inter primos typographos Mediolanenſes a. 1472. inita, apud SAXIUM in *Hiſtor. typogr. Mediol. p.* 447. *ſeq.* Gutenbergii vero tentamina quum ex Harlemenſi fonte dimanaverint, ut *Cap. VIII.* §. 8. docebitur, fieri poteſt, ut hoc ipſo preli genere jam antea uſus fuerit Laurentius, qui illius conſtructionem per Germanum quendam reſcire, forte etiam in pharmacopolae cujusdam officina, ubi hodie nonnunquam abhibetur, conſpicere potuit. At vinarii preli figura non ubique eadem. Quod in *Spectaculo naturae* Abbatis PLUCHE *Tom. II.*

II. p. 363. *ſeq.* exhibetur, ſatis compoſitum eſt, et ad preſſionem uvarum ſpecialiter accommodatum; at ſimplicius ſtitit CL. FRANC. DECHALES, in *Curſu Mathematico*, *Tom. II. p.* 194. quod, paucis forte immutatis, operi typographico inſervire potuit. Ita vero cochlea per tignum ſuperius tranſeunte, quam tarde proceſſerit impreſſio, nemo non animadvertit. Imo inferri poſſet ex depoſitione Laur. Beildeck in cauſa Gutenbergii §. 10. *Append. N.* 1. hujus prelum duabus inſtructum fuiſſe cochleis, quale Dechales *d. l.* exhibet; niſi eadem illa depoſitio, indicans, aperta utraque preli cochlea columellas dilabi in partes, evinceret, Beildeckium impropria hac locutione ipſam denotaſſe formam, cochleolis clauſoriis coarctatam, ut etiam intellexiſſe ea verba videntur Ill. SCHOPFLINUS in *Vindic. typogr. Cap. II.* §. 11. et FOURNIERIUS *dans ſes Obſervations ſur les* Vindic. typ. *p.* 37. Incrementa vero prelum non niſi lento gradu accepit. Primi certe impreſſores Moguntini, quos reliqua arti inſervientia ad maximam perfectionem evexiſſe conſtat, hac tamen in parte multum reliquerunt aliorum induſtriae. Incubuiſſe igitur illi potiſſimum rei videtur JOANNES MULLER, patria Regiomontanus, celebris ſui temporis Mathematicus, de quo ad calcem indiculi operum ab ipſo edendorum, anno circiter 1473. publicati, legimus: *Poſtremo omnium artem illam mirificam, literarum formatricem, monimentis ſtabilibus mandare decretum eſt (Deus bone faveas) qua re explicita ſi mox obdormierit opifex, mors acerba non erit; quom tantum munus poſteris in hereditate reliquerit, quo ipſi ſe ab inopia librorum perpetuo poterunt vindicare.* Et ita quoque haec verba accepiſſe video Cl. SCHWARZIUM in *primar. docum. orig. typogr. Part. III. p.* 61. add. PETR. GASSENDUS *in vita Georg. Peurbachii et Jo. Regiomontani*, *Tom. V. Oper. p.* 527. Qualia vero proprie haec Mulleri inventa fuerint, numque illa uſus receperit, cognoſcere forſan liceret ex JO. MENTELII, typographi Argentinenſis (a. 1478. fato functi) libello ms. *de arte impreſſoria, adjectis multis inſtrumentorum figuris, et de atramenti compoſitione praeceptis*, cujus HIER. GEBUILERUS meminit in *Panegyri* (*Append. N.* 61.) modo is adhuc ſupereſſet. Quidquid eſt, prelum integro poſthac ſeculo adhibitum variis adhuc laborabat naevis, qui ſuccedente aetate correcti ſunt, ut didici ex quadam preli iconographia circa a. 1600. excuſa, ubi trochlea, cochlea, tabulaque torcularia e ligno conſpiciuntur, (quale prelum antiquiſſimae conſtructionis aliquot abhinc annis in hac ipſa urbe Roterodamo adhuc ſuperſtes fuit) ſed haec recentior aetas e metallo fabricavit. Quod autem magis mirere, prela uſu communi jam frequentata etiamnum abſunt ab ea perfectione, ad quam extolli poſſent, perductaque dudum fuiſſent, niſi politicae rationes expeditioris machinae introductioni hactenus obſtitiſſent. Operae pretium erit, eam in rem apponere, quae PAUL. PATER ſcripſit in *Diſſert. de Germaniae miraculo, typis literarum*, edit. Lipſ. 1710. *Cap. II.* §. 7. *p.* 15. *Novum plane preli typographici genus Erhardus Weigelius Mathematum Profeſſor in Academia Jenenſi, Praeceptor et hospes noſter olim, non ſine honore nominandus, ante aliquot luſtra adinvenit, cujus ope vel unicus operarius tantum praeſtare poteſt, quantum in vulgari illo vix duo robuſtiſſimi effectui dare valent: ſed deprecantibus nobile hoc inventum typographis, et multitudini illorum magis obeſſe quam prodeſſe dictitantibus, ne otioſi algere eſurireque cogantur, retraxit in angulum ipſe auctor, et ne publici uſus fieret, aſſenſit; ego tamen in aedibus ejus admirando ope-*

minoris momenti inſtrumenta (*ae*) miſſa faciam, ad introductionem novae artis invenienda, debiteque fabricanda erant, perfectionem tamen recepere demum ſucceſſu temporis. Utriusque vero discrimen in typi genere diverſo unice reſidet, ſed illud maximi, ſi effectum reſpicias, momenti : ſolutiles quippe literae per

---

ri non ſemel manum admovi. Qui deinde auctor *p.* 56. poſt deſcriptionem trochleae cochleaeque in prelo vulgari, de eodem invento addit: *In novo prelo Weigeliano id omne facillime expeditur confecto e chalybe elatere ſpirali* (ſchnecken-feder) *per impulſum rotarum atque ergatae.* Huic forſan non abſimile fuit, quod Lutetiae a. 1728. nonnemo, regiae ſcientiarum Academiae ſocius, excogitaverat, mox vero ſupprimere juſſus eſt, cujusque arcanum proximo ſexennio heres inventoris, ficto, ut ſuſpicor, J. B. de Lana nomine uſus, literis Hagae Comitum datis Univerſitati Gottingenſi obtulit, Cl. Heumannus autem, qui has receperat, temere neglexit, qua de re vide *Parerga ſive acceſſiones ad omnis generis eruditionem*, *Tom. I. lib.* 4. *p.* 141. *ſeq.* edit. Gotting. 1738. Memorare illud hac occaſione non indignum exiſtimavi, quoniam intereſt orbis literati, ut ejusmodi inventum publici juris fiat, uſuque tandem recipiatur, atque ita non typographorum modo ob minores impenſas, ſed maxime emtorum ob vilius pretium in libros impendendum conſulatur commodo. Id autem, ne politica illa ratio perpetuo ſit impedimento, tutiſſime in urbe aliqua, ubi nulla alicujus momenti officina impreſſoria ſedem antea fixit, tentari, cumque fructu porro, opitulante praeſertim magiſtratu, exerceri poterit: quod ſi ſemel factum fuerit, paulatim ad alias tranſibit regiones, librorum, maxime grandiorum operum, (quae ſaepe ob nimias impenſas perpetuae oblivioni mandari debuiſſe exemplis aliquot docere poſſem) impreſſio augebitur, atque ita per multiplicationem prelorum, licet ſingula unus tantum homo dirigat, non decreſcet operariorum numerus. Optandum ſaltem eſt, ut illuſtriſſima illa Galliarum Academia, quae mechanicarum artium arcana omnia, bono publico, jam reſerat, de hoc invento cogitet, neque, ſi ejus copia haberi poſſit, illud porro invideat iis, qui literis bene cupiunt. Atque haec de prelo, cujus ope tum ſolutiles literae, tum ligneae tabulae ſculptae imprimuntur, dicta ſunto. Laminis autem aeneis quum figurae aut characteres non extrorſus (rariſſime ſaltem) ſed introrſus incidantur, cum earum introductione ſimul inventum fuit novum preli genus, cylindri formam habens, ac volubile, uti Anonymo bene jam obſervatum in *Tranſact. Philoſ. a.* 1703. *N.* 288. qui tamen hanc epocham non a. 1481. ſed 1470. adſcribere debuerat. vid. infr. *Cap. IX. §. ult.*

(*ae*) Varia inſtrumenta impreſſoria enumerantur a JO. HENR. ALSTEDIO in *Encyclopaedia Lib. XXX. ſect. I. p.* 1913. DAN. GUIL. MOLLERO in *Diſſ. de typographia*, *Tom. II. Monum. typogr.* JO. CHRIST. WOLFII *p.* 611. et CHR. FRID. GESNERO in *Buchdruckerkunſt p.* 174. *ſeq.* quorum tamen alia preli partem conſtituunt, alia typographiae ſtricte ſic dictae propria ſunt. Imo an his omnibus primi typographi uſi fuerint, cum SCHWARZIO in *primar. docum. Part. I. p.* 33. dubitaverim.

per continuam compoſitionem ac diſſolutionem pluribus foliis, imo libris, formandis aptae ſunt. Fixae ad unumquodque operis folium novam ſemper tabulam requirunt. Sic vero illae longiſſime his praeſtant, tum compendio, maxime ſi grande aliquod volumen deſcribendum ſit (*af*), tum praeſertim celeritate, indeque profluente levi impenſa in paginae formatione, ut fere citius liber mobilibus typis, quam folium tabellis abſolvi poſſit (*ag*). Sola proinde impreſſio verſatilis librorum multiplica-

(*af*) Opera certe, multis voluminibus comprehenſa, ſi tabellis deſcribenda fuiſſent, his reponendis integra horrea accommodari debuiſſe bene obſervavit PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'Imprim. p.* 17. *ſeq.*

(*ag*) Quam celeriter jam olim libri charactere mobili deſcriberentur, teſtis eſt magnus eorum numerus, qui paucos intra annos ex una eademque officina prodiere: vid. e. g. indiculus editionum Romanarum Conr. Sweynheim et Arn. Pannartz ab a. 1467. ad 1472. in *Annal. typogr.* MAITTAIRII *Tom. I. p.* 14. *edit.* 2. et *lib. ſing. Card.* QUIRINI *de primis edit. Rom. pag.* 231. *ſeq.* De Joanne quoque Spirenſi, primo impreſſore Veneto, legimus in carmine ad calcem B. AUGUSTINI *de civitate Dei*, a. 1470. impreſſi, (dict. *Tom. I. Annal. p.* 286.) eum menſe fere trino PLINII *Hiſtoriam naturalem* excudiſſe, quae editio a. 1469. vulgata, mihique non ſemel viſa, (ut ex proxima, quam mole circiter aequat, Sweynheimii ac Pannartzii a. 1470. in bibliotheca mea deliteſcente, infero) fere 750. paginas formae maximae continet; unde conſequens erit, deductis ex anni quadrante ſedecim diebus feſtis, typothetam ejus officinae, ſive ſolum, ſive ab alio adjutum, quotidie decem compoſuiſſe paginas, ad quas tabellis ſculpendas totidem profecto hebdomadarum, imo longiore ſpatio, opus fuiſſet. Sic etiam ex praefatione *Moralium* GREGORII PAPAE, edit. Romae 1475. (*Append. N.* 19.) diſcimus, id opus, quod magnitudine non adeo multum Plinio cedere videtur, a tribus hominibus, ſolum tres menſes laborantibus (ad compoſitionem nempe, correctionem, atque impreſſionem) fuiſſe abſolutum. Ceterum mirandum non eſt, ſcriptores ſeculi XV. dum typographiam proprie ſic dictam ob celeritatem extollunt, eam nunquam opponere impreſſioni tabellari, at ſemper ſcripturae, ut fecit JO. ANT. CAMPANUS in notiſſimo illo verſu, Udalr. Galli impreſſionibus a. 1470. ſeq. ſubjecto, *imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno*, fecere et alii, quorum teſtimonia e documentis noſtris magna copia peti poſſunt, partimque etiam collegit MARCHANTIUS *dict. lib. p.* 2. Ratio etenim ſimpliciſſima eſt, quoniam typographia directe ſcripturae ſucceſſit; impreſſio autem tabellaris locum intermedio tempore non habuit, neque typographiae praeluxit, uti perperam hactenus creditum, verum ſimul aut forte poſt eam in Europa progenita aliis libris, quam iconicis, perraro inſerviit, ut *Cap. ult.* oſtendemus.

catrix, artiumque adeo et conſervatrix et altrix, habenda eſt, tantopere anteponenda tabellari, quantopere haec ob multiplicationem exemplorum ejusdem libri vincit ſcripturam. Factum hinc, ut illa perpetuo uſu recepta, nomenque typographiae ſive impreſſoriae artis (quo et hac ſignificatione perpetuo utemur) ſortita fuerit, haec rariſſime ad orationem, eamque exiguo quodam opusculo comprehenſam, cetera vero ad icones, aliave, quae mobilibus ſignis expedire haud licebat, adhibita fuerit (*ah*). Utriusque vero artificii primordia exponere hac diatribe conſtitui.

§. V.

Initium fiat a typographia. Eam ſeculo demum XV. natam inter omnes convenit (*ai*). De anno tamen natali diſſentiunt plures, varie hunc definientes pro diverſo, cui inventionem tribuunt, loco vel artifice. Certatum ſcilicet hac de re Germanos inter et Batavos. Illi ſeſe inter diviſi partim Moguntiae, partim Argentorati cauſam egerunt, ſinguli porro circa inventorem in diverſa abeuntes. Hi vero in conſtituendis nobiliſſimae artis incunabulis eidem ſemper adhaeſere opinioni (*ak*). Quaelibet pars quid

(*ab*) Vid. dict. *Cap. ult.* §. 13.

(*ai*) Id certe teſtantur ſcriptores ejus aevi haud pauci, LUDOV. CARBO, NICOL. GUPALATINUS, JO. MULLER, Regiomontanus, BONUS ACCURSIUS, DOMINICUS DE DOMINICIS, pluresque alii, quorum teſtimonia ex Appendice noſtra documentorum peti poſſunt. Libri igitur excuſi, qui annum prae ſe ferunt vetuſtiorem, v. c. Tractatio Germanica *von dem Cirurgus* 1397. aliique ſimiles, certiſſime vitioſa ſubſcriptione laborant, quod et generaliter pronunciare licebit de omnibus illis, qui tempus impreſſionis a. 1457. anterius exprimunt, quando primum opus, videl. *Pſalterium*, Moguntiae exiit cum anni nota. vid. MAITTAIRE *Annal. Typogr. Tom. I. p.* 2. *edit. ſecund.* MARCHAND *Hiſt. de l'Imprim. p.* 113. add. NAUDAEUS *addit. a l'Hiſt. de Louis XI. Chap. VII. p.* 110. Qui vero typographiae originem antiquiſſimam ſtatuunt, atque ex Oriente repetunt, ut PAUL. JOVIUS *Lib. XIV. Hiſtor. p.* 226. edit. Florent. 1550. eoque duce multi alii, hi verſatilem impreſſionem cum tabellari manifeſte confundunt. vid. infr. *Cap. IX.* §. 3. not. *b.*

(*ak*) Operae vix pretium videtur, ut hic memorem ſcriptores, qui alii loco inven-

quid ſibi aut vindicet, aut jure vindicare poſſit, in ſequentibus capitibus explicabitur data opera. Ad faciliorem tamen intricatiſſimae controverſiae intellectum non inutile erit breviſſimum totius argumenti quaſi conſpectum lectori hic exhibere.

§. VI.

Inter Moguntinae cauſae defenſores reperti ſunt olim, qui chalcographiae inventum hac in urbe Joanni Gensfleiſchio ſeni adſcriberent, qui mox Joanni Gutenbergio Argentina reduci in promovendo perficiendoque opere dux fuiſſe legitur (*al*). Alii primor-

---

ventionem ficulneo quodam argumento aſſerere conati ſunt, ut fecerunt nonnulli Baſileae, quod vitioſa ſubſcriptione libri illic impreſſi niti evicit LUDOV. LA GUILLE *Hiſt. d'Alſace Part. I. Lib. XXIX. p.* 335. Imo Regiomonti in Franconia repertam aliqui artem volunt per Jo. Regiomontanum, quod Tabularum Purbachii (ab aliis ſcil. auctarum) fide ſcripſit, aliisque perſuadere voluit PETR. RAMUS *Lib. II. Schol. Mathem.* Aſt bene vidit BERN. A MALLINKROT in *Diſcurſu de art. typogr. invent. p.* 75. in hiſce tabulis impreſſoriam artem non ipſi adſcribi Regiomontano, verum ejus tempore repertam dici; quod ipſius Mulleri teſtimonio nititur. vid. *Appendix noſtra N.* 15. Chronologiae vero repugnat, quod alii addunt, illum cum Gutenbergio Argentorati conſilia inde ab a. 1440. de typographia communicaſſe, quum a. 1436. demum lucem viderit; vid. Ill. SCHÖPFLINI *vindic. typogr. Cap. VII.* §. 4. tametſi varia deinde ad preli emendationem contulerit, ut jam obſervavimus. Tandem exſtitere, qui inventionem artis tribuerent Nicolao Jenſoni, celeberrimo impreſſori Veneto, ut ex JAC. PHIL. BERGOMENSI discimus; vid. *Append. N.* 28. Verum hos decepit male intellectus OMNIBONI LEONICENI locus in Praefat. Quintiliani a. 1471. typis Jenſonianis editi, ubi *librariae artis mirabilis inventor, non ut ſcribantur calamo libri, ſed veluti gemma imprimantur, ac prope ſigillo, primus omnium ingenioſe demonſtraſſe* dicitur; recte enim obſervavit Cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. de orig. typogr. Part. II. p.* 50. mentem Omniboni non fuiſſe, Jenſoni artem in genere conſideratam tribuere, verum expolitam, uti certe illum typorum nitore omnes ſuos aequales viciſſe conſtat; unde operam luſerunt auctor *Colonienſis Chronici* a. 1499. editi, huncque ſecutus TRITHEMIUS in *Annal. Hirſaug.* quando typographiam in Italia a Jenſone inventam non ſine animi impetu negarunt. v. *Append. N.* 4. et 5.

(*al*) Vid. epitaph. Gensfleiſchii, WIMPHELING *Epigr. in eius laudem* et in *Catal. Episc. Argentor.* FRANCKIUS in *Chronico*, edit. 1555. in *Append. N.* 44. 71. et 89.

mordia ipſi Gutenbergio tribuerunt, conſilio tamen et impenſis Joannis Fust aliorumque multum adjuto (*am*). Nec defuere, qui omne inventum ſoli Fauſto deberi crederent. In eo tamen convenire obſervo plerosque, circa a. 1440. coepiſſe epocham Moguntinenſium typographiae, qua multum deinde exculta a. 1450. *Biblia Latina* absque temporis, loci, vel typographi indicio prelo exiere, eoque ipſo anno inter Gutenbergium Fauſtumque erecta ſocietas eſt, promovendae arti deſtinata, at quinquennio poſt ob exortas utrimque contentiones diſſoluta, quando per operarios eorum ars ſenſim divulgari coepta eſt, officina priſtina Moguntinenſis tranſivit ad Fauſtum. Hanc deinde celebriorem reddidit famuli Petri Schoefferi Gernshemienſis ingenium, reperta fundendorum ex matricibus ſtanneorum characterum arte, quo nomine a Fauſto et filiam unicam Chriſtinam in matrimonium accepit, et operis coöptatus eſt ſocius. Atque ex hoc prelo varios deinde libros Fauſti Schoefferique nomine ac ſcutis conſpicuos prodiiſſe, duas quidem *Pſalterii* editiones a. 1457. et 1459. ſculptis, reliqua opera fuſis literis, vulgo notum eſt. Novi autem preli, a Gutenbergio poſt a. 1455. eadem in urbe Moguntia erecti, fetus, quum nulli eorum nomen is ſuum adjecerit, non aeque explorati ſunt (*an*).

Attributa vero ſoli Fauſto inventio ſeculo demum XVI. eſt ab hujus ex filia nepote JOANNE SCHOEFFERO, Petri filio; (*ao*) quae opinio plures deinde invenit ſequaces, donec elegantis ingenii ac doctrinae viri CHRIST. GOTL. SCHWARZIUS (*ap*) et JO. DAV. KÖHLERUS.

(*am*) Ita MATH. PALMERIUS Piſanus in *Chronico*, v. *Append. N.* 23. et poſt hunc plures alii, imprimis TRITHEMIUS, *N.* 30.

(*an*) Id omne *Cap. VII.* ex parte, pleniſſime vero a nobis tractabitur in *antiquitatibus Moguntiae typographicis.*

(*ao*) Vid. *Append. N.* 47.

(*ap*) In *primariis quibusdam documentis de origine typographiae*, quae tribus Diſſertationibus prodiere Altorfii a. 1740. vid. imprimis *Diſſ. I. p.* 18. *ſeq.*

RUS (*aq*) ex profeſſo Gutenbergii partes tuiti ſunt, Gensfleiſchii quidem ſenioris non obliti, aſt utrumque, quod promiscue nomina haec gentilitia interdum adhibita perſpexiſſent, gravi errore confundentes.

Ab his omnibus in ſpeciem magis, quam re ipſa cl. FOURNIERIUS nuper diſſenſit, (*ar*) qui in fundendis typis Pariſiis excellens *typographiae* appellatione illam demum honorare voluit artem, quae fuſilium literarum ope exercetur, indeque auctorem typographiae Petr. Schoefferum agnovit ſolum (*as*).

§. VII.

Alſatici ſcriptores in conſtituendo inventore haud parum vacillarunt. Primus enim aſſertor JACOBUS WIMPHELINGIUS, auctor ſeculi XVI. ineuntis, Gutenbergium a. 1440. impreſſoriam artem reperiſſe quidem Argentorati perhibet, aſt incomplete; perfeciſſe vero Moguntiae ductu Gensfleiſchii ſenis, jam ante in ea inveſtiganda ibi cum aliis occupati (*at*). Nonnulli, teſte FRANC. IRENICO in *Germaniae exegeſi* a. 1518. edita, in praedio Alſatiae, cui a ſono impreſſionis nomen *Ruſchenburg* adhaeſit, incoeptam primitus hanc artem fuiſſe ſcripſerunt; unde quum excuſi libri Mogun-

(*aq*) *Ehren-rettung Joh. Guttenbergs. Leipſ.* 1741.

(*ar*) Vid. *Diſſert. ſur l'art de graver en bois*, edit. Pariſ. 1758. *p.* 53. *Diſſ. de l'origine et des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois.* ibid. 1759. *p.* 147. *Obſervations ſur un Ouvrage intitulé*, Vindiciae Typographicae, ibid. 1760. *p.* 7. *ſeq. Remarques ſur un Ouvrage intitulé*, lettre ſur l'Origine de l'Imprimerie, ibid. 1761. *p.* 43. quae porro opuscula, brevitatis cauſa *Diſſ. I. II. III. IV.* vocabimus.

(*as*) Idem olim ſtatuit GUL. INSULANUS, Menapius in *Statera Chalcographiae*, edit. Baſileae 1547. inſerta *Part. I. Monum. Typogr.* JO. CHRIST. WOLFII *p.* 1073. At vero Schoefferus ipſe inventam jam impreſſoriam artem agnovit, antequam operam illi impendere coepiſſet; partem modo inventionis ſibi tribuens ob fuſiles typos ſuperadditos. vid. *carmen ad calcem Inſtit. Juſtiniani* 1468. et TRITHEM. in *Annal. Hirſaug.* Append. N. 4.

(*at*) Vid. *Append. N.* 44.

guntiam delati eſſent, repertae illic artis divulgata eſt fama (*au*). Haud diu poſt HIERON. GEBUILERUS et JAC. SPIEGELIUS, a Jo. Schotto typographo Argentinenſi inſtigati, hujus avo materno Jo. Mentelio inventum ſtanneis typis excudendi tribuere coeperunt (*ax*). Ex his ſcriptoribus, ac traditionibus male applicitis conflata narratio eſt, quam duo Chronographi Argentinenſes ſeculi XVI. fere vergentis, alter. DAN. SPECKLINUS, alter anonymus (*ay*) ad poſteritatem transmiſere; repertam videl. artem in Alſatiae metropoli a. 1440. a Johanne Mentelio; hunc vero turpiter deceptum a famulo ſuo Joanne Gensfleiſchio Moguntino, penetralia artis Jo. Gutenbergio, homini diviti, furtivum in modum detegente; qui ambo deinde, exercere illam Argentorati Mentelio praeſente non auſi, Moguntiam ſedem tranſtulerint. Poſtrema haec opinio in Alſatia deinceps praevaluit, donec a. 1740. eximius vir JO. DAN. SCHÖPFLINUS eam edito Programmate (*az*) moxque et Gallica Diſſertatione (*ba*) in dubium vocare, et Gutenbergio Moguntino, quem Argentorati per plures annos usque ad a. 1444. habitaſſe comperat, inventum ea in urbe vindicare, Moguntiae diſputare coepit. Quod majori deinde apparatu praeſtitit, poſtquam inſtrumenta litis noviter detecta illum jam a. 1436. tribusque ſequentibus, adſcitis quibusdam ſociis, artis tentamina Argentinae feciſſe docuiſſent, in *Vindiciis typographicis* a. 1760. editis. Imprimendi ergo mobilibus, iisque ſculptis, characteribus ratio Gutenbergio apud Argentinenſes iterum aſſerta, quam ille, Alſatia circa a. 1445. relicta, partim a ſociis (mox Jo. Mentelium et Henr. Eggeſtei-

(*au*) Vid. *Append. N.* 57.
(*ax*) Ibid. *N.* 60. et 61.
(*ay*) Ibid. *N.* 85. et 86.
(*az*) Inſerto V. Cl. *Commentationibus hiſtoricis et criticis* p. 557. ſeq.
(*ba*) *Diſſertation ſur l'origine de l'Imprimerie*, écrite 1741. et inſerée dans les *Memoires de l'Academie des Inſcriptions et de belles lettres*, *Tom. XVII. p.* 762. *ſuiv.*

geſteinium coöptantibus) illic continuatam viderit, partim Moguntiae cum Fauſto ab a. 1450. ipſe exercere coeperit. Ita vero Moguntinenſis typographiae primordia a tempore demum initae cum Fauſto ſocietatis repetiit Vir Ill. ut omnia anteacta ſoli tribuere poſſet Argentinae; invitis auctoribus antiquiſſimis, epocham Moguntinam ab a. fere 1440. auſpicantibus, invito principe Alſaticorum in hac materia ſcriptore WIMPHELINGIO; cujus narratio, ſyſtemati V. Ill. oppoſita, indeque multiplicis ab eo inſimulata erroris, ab hac criſi non modo per nos liberabitur, ſed authenticis quoque juvabitur documentis (*bb*).

§. VIII.

Batavi teſtimoniis duobus antiquiſſimis, altero Cornelii bibliopegi, ipſius inventoris in patria noſtra famuli, altero Udalr. Zellii, Moguntinae diocoeſeos clerici, primique deinceps Coloniae Agrippinae impreſſoris (ut plura alia paullisper ſileam) muniti, cedendam haud eſſe ſuperioris Germaniae incolae inventionis gloriam exiſtimarunt; at illam Laurentio aedituo in urbe Harlemenſi adſcripſerunt, quo vivis erepto perfidus operarius ſuperſtitis officinae inſtrumenta Moguntiam advexit, ubi duobus charactere mobili Laurentiano impreſſis opuſculis jam a. 1442. inclaruit (*bc*). Uti vero Argentinenſis typographiae origo incognita fuit hucusque noſtris, verâ demum epochâ nuperrime detectâ, ita Moguntinenſem unice repetierunt ex primordiis Harlemenſibus. Haec autem tantum abeſt, ut praecipui noſtrae cauſae vindices in ſola impreſſione tabellari quaeſiverint, ceu Ill. SCHÖPFLINO antea viſum (*bd*), ut e contrario typos non fixos modo, ſed et mobiles,

(*bb*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 6. *ſeq.*
(*bc*) Ibid. *Cap. III.* et *IV.*
(*bd*) *Vindic. typogr. Cap. VIII.* §. 2. *ſeq.*

les, imo, quod factum nollem, fusos e matricibus a Laurentio excogitatos scripserint (*be*), quem lapsum ipse V. Ill. a me admonitus pro eo, quo est candore, illico agnovit (*bf*).

§. IX.

Uti vero in hac controversia tres occurrunt partes litigantes, ita quum nulli earum cum altera jam conveniat, triplex quoque dissidium supereſt; quod ut terminetur, prout ordo rerum postulat, tentanda est concordiae via, solidis tamen fundamentis superstructa; cujus ope ubi transigi res haud poterit, duriori sententia condemnari infirmam partem necesse erit.

Argentinenses igitur aerae typographicae antiquitate, etsi Moguntinos vincant, cedere tamen Harlemensibus docebitur; imo seculo demum XVI. crediti fuere inventores *artis impressoriae*, quam reapse primi omnium aliunde receperant, partim nempe Harlemo, partim Moguntia, pro diverso illius vocabuli intellectu (*bg*). Ita vero si parum gloriae tribuere Argentinae videamur, eam quoque hoc nomine celebrandam existimamus, quod jus civitatis dederit, asylumque per multos annos praebuerit Jo. Gutenbergio, ortu Moguntino, qui chalcographicam posthac artem in urbe natali adinvenit. Quod si nec illi arbitrio acquiescere parata sit Alsatiae metropolis, metuendum pacificis erit Batavis, ne rixas, quas cum artis sociis tum Moguntiae tum Argentinae olim impensarum nomine habuit vitilitigator Gutenbergius, Harlemum usque extendant, litemque de primae inventionis gloria memoriae Laurentii moveant inquieti hominis manes. Ar-

---

(*be*) PETR. SCRIVERIUS *Laurecrans voor Laurens Coster*, *p.* 103. MARC. ZUER. BOXHORNIUS *Diss. de typographicae artis inventione p.* 37. 41. uterque fretus HADR. JUNII testimonio. vid. infr. *Cap. III.*

(*bf*) In literis ad me datis d. 30. Junii 1760.

(*bg*) Vid. infr. *Cap. VIII.* §. 7. *seq.*

Argentinenſes cum Moguntinis compoſuiſſe ſibi viſus eſt Ill. SCHÖPFLINUS, dum hoſce omnia illis debere, fuſilesque modo typos ſuperaddidiſſe ſtatuit (*bh*). Quae ſententia quantopere Moguntinis gravis ſit, manifeſtum faciam; Jo. Gensfleiſchium *ſeniorem* e latebris protracturus, et Argentinenſibus oppoſiturus, ut diverſum ſe hominem eſſe ab altero Jo. Gensfleiſchio *juniore*, qui cognomine Gutenbergii plerumque uſus eſt, argumentis omni exceptione majoribus probet; ut porro aliquot ſeſe annis ante Gutenbergii adventum Moguntiae artem exercuiſſe doceat; ut denique huic in patriam urbem reduci in arte promovenda ducem ſe fuiſſe, nihil vero ab eo didiciſſe oſtendat (*bi*). Intereſt ergo Moguntinorum, intereſt veritatis, ut, poſtquam amicitiae vinculo ſeſe nobiscum junctos videbunt, communem porro cauſam contra Argentinenſes tueantur, imo hos ab omni inventione excludi citra injuriam poſſe intelligant (*bk*).

Batavi cum Moguntinenſibus olim concordes duobus abhinc ſeculis altercari quoque de invento coeperunt. Noſtri enim quum id omne Harlemo adſererent, ſola emendatione artis Moguntiae relicta, teſtimonia antiquiſſima, quae impreſſoriam artem in

---

(*bh*) *Vindic. typogr. Cap. VII.*

(*bi*) Vid. infr. *Cap. VII.*

(*bk*) Alia ratione Moguntinorum cauſam noviſſime tuitus eſt cl. SCHELHORNIUS *Obſerv. I. de art. typogr. natal. p.* 6. *ſeq.* qui etſi horum labores e primordiis Alſatiae, Ill. SCHÖPFLINI fide, repetat (ignorans pariter, quae ante adventum Gutenbergii praeſtitere, et Batavorum inventa impreſſioni tabellari accenſens) non tamen Argentinae, verum Moguntiae, laudem inventionis detulit, quod illic modo tentata ars, hic abſoluta fuerit. Et ſane erunt, qui Schelhornio adſtipulabuntur, inventricem non recte dici eam urbem, ubi ars modo quaeſita eſt, ad propoſitum vero finem, nempe librorum editionem, perduci haud potuit. At, ſi ita res ſeſe haberet, Argentinenſibus tamen magis ego propitius eſſem, quia per integrum luſtrum Moguntinis praeivere in conficiendo apparatu, ſine quo typographia exerceri haud poteſt. Verum totam hanc quaeſtionem reſcindent jam Harlemenſes, dum utrisque ſeſe priores in typorum mobilium inventione atque uſu oſtendent, metallicos ſolos Moguntiae relicturi. add. infr. *Cap. VIII.* §. 7. *ſeq.*

in hac Germaniae urbe repertam docebant, falſi inſimulare coacti ſunt. Moguntini, retorſionis jure utentes, tam late illa interpretati, ut nihil tandem Harlemo ex typographiae primordiis relinqueretur (*bl*). Horum opinio quum verbis ſcriptorum veterum magis accommodata videretur, Harlemenſes cauſa, quam partim bonam, partim malam tuiti erant, apud plerosque judices ſua culpa ceciderunt (*bm*); neque repertus huc usque eſt, qui utramque urbem inventricem *artis excuſoriae*, ſeu *impreſſoriae*, diverſo tamen ſenſu, nuncupari poſſe animadvertit.

§. X.

Ne ergo in tota hac lite, praeſertim quae noſtros a Moguntinis ſeparavit, andabatarum porro more diſceptemus, neceſſe erit, ut indicentur diverſi gradus (aut ſi malis, claſſes) per quos typographia originem ſuam accepit, et complementum. Hos vero lector jam intelligit, neutiquam in preli, atramenti, ceterarumque rerum, quae impreſſioni verſatili et tabellari communes ſunt, fabrica quaerendos eſſe, verum unice in mobilium typorum variis ſpeciebus; quae ſingulae quum inventorem habuerint ſibi proprium, facile conciliabuntur diſtinctionis ope teſtimonia vetuſtiſſima, quae ſibi videntur oppoſita.

A ſculptis ergo typis quum ars incoeperit, in prima ſtatim claſſe *lignei* adhibiti, quod ſcalpro facilius efformarentur (*bn*). Verum

---

(*bl*) Teſtantur id a Batavorum parte, praeter HADR. JUNII teſtimonium, SCRIVERII, BOXHORNII et SEIZII ſcripta, a parte Moguntinenſium SERARII, MALLINKROTII, KÖHLERI; ut alios mittam.

(*bm*) Evincunt hoc inter Gallos NAUDAEI, CAILLII, CHEVILLERII et FOURNIERII, inter Britannos MAITTAIRII, PALMERII, et MIDLETONI, inter Italos ORLANDI ea de re judicia.

(*bn*) Probabile eſt, eos plerumque hac ratione formatos fuiſſe, ut primum inciderentur tabellae ligneae, ejus nempe altitudinis, qualem typi poſtulabant, dehinc vero cultello ſeparati ad debitum corpus reducerentur, tandemque coti attererentur,

rum hi ob ſculpturam raro ſibi aequales, atque ex materia fabricati, quae et fragilis eſſet, et pro varia tempeſtate modo tumescens, modo ſeſe contrahens, multas quotidie tum in paginarum artificialium compoſitione, tum in preli impoſitione parere debuerunt difficultates, quae ſaepe exſecutioni, ſemper elegantiae operis obſtabant. Varia quidem excogitata remedia, ſed quae, veteribus dum ſuccurrerent malis, nova produxere. Exiles enim literae quum ob fragilitatem ſeparatim ſculpi non poſſent, aliis fuere connectendae, quod majorem idcirco typorum multitudinem, plus temporis, laboris, ſumtuumque exegit. Quum porro characteres in paginam compoſiti, etſi marginibus ferreis ope cochlearum incluſi, ex inaequalitate tamen ſibi parum cohaererent, atque ita excidente vel uno typo integra ſubverteretur linea, excogitata ars eſt, typos ſuperne perforandi, ut ſinguli trajecto per foramina funiculo in lineam conſtringi, atque ita pluribus verſibus ſimul conjunctis forma componi poſſet. At vel ſic eveniſſe puto, ut impoſitione preli rumperetur aliquando funiculus; et ſi huic etiam rei provideri potuit, typothetis ſaltem hunc nexum moleſtiſſimum fuiſſe oportet, quibus aut ſtatim in compoſitione exactiſſima adhibenda erat diligentia, aut multum temporis impendendum disjunctioni et connexioni typorum ad emendandos commiſſos errores (*bo*). Typos huiusmodi ligneos, eosque perforatos, primus deſcripſit THEOD. BIBLIANDER in *Commentario de ratione communi omnium linguarum et literarum*, a. 1548. edito (*bp*), quos tum Moguntiae tum Argentorati olim ad-

---

tur, quo melius ſibi cohaererent. Hac certe methodo literas aliquot e ligno buxino mea gratia ſculpſit quidam Roterodami artifex, quae prelo ſubjectae (absque fili junctura) tria haec Belgico ſermone formavere vocabula: **Spiegel der Behoudenis.**

(*bo*) Bene has difficultates, quibuscum colluctandum primis fuit typographis, ante me obſervarunt Cl. GROS DE BOZE in *Diſſert.* inſerta *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. des Inſcript. p.* 265. et Ill. SCHÖPFLINUS in Gallica Diſſert. ibid. *Tom. XVII. p.* 769.

(*bp*) Vid. *Append. N.* 79.

adhibitos fuiſſe plures deinde teſtati, nonnulli oculis contemplati ſunt (*bq*).

§. XI.

Ligneis typis ſubſtituendos eſſe *ex aere*, *ſtanno*, ſimilive duriori materia *ſculptos* (antequam fuſiles noti eſſent) experientia optima rerum magiſtra docuit, quorum introductio ſecundam ſiſtit typographiae claſſem. Hi certe non modo a variis defectibus, quos in ligneis obſervavimus, liberi erant, longiusque prelo reſiſtebant, ſed multo quoque (*br*) nitidiore (imo ubi res poſtulabat,

---

(*bq*) De Moguntia id teſtantur JO. FRID. FAUST AB ASCHAFFENBURG in relatione de typographiae inventione, e familiae ſuae documentis concinnata, apud KÖHLERUM *Ebrenr. Guttenbergs p.* 91. SIGISM. BIRCKENIUS in additam. ad JO. JAC. FUGGERI *Spieglen der Ehren des Ertzhauſes Oeſterreichs*, *Lib. V. Cap. II. p.* 527. et αὐτόπτης PAUL. PATER *Diſſ. de typis literarum p.* 10. in cujus rei memoriam ſua aetate BIRCKENIUS perforatis literis Moguntiae novas operas typographicas in caerimoniis illis, quas *poſtulatum* vocant, tanquam nummo luſtrico donari ſolitas fuiſſe ſcripſit. Argentorati eos duobus abhinc ſeculis vidit deſcripſitque DAN. SPECKLINUS, vid. *Append. N.* 85. Atque haec jam ſcripſeram in *Conſpectu* meo *p.* 25. qui antequam prodiiſſet, excuſandus erat FOURNIERIUS, vetuſtum morem perforandi typos ſolius Specklini auctoritate niti arbitratus, eumque ob memoratas difficultates in dubium vocans, *Diſſ. II. p.* 62. et *III. p.* 47. Postquam vero hoc ſpecimen a me recepit, ibique *p.* 24. modeste ſeſe admonitum vidit, ut cederet tot optimae notae testibus, rei veritatem confirmantibus, (qui ſi ANG. ROCHAE testimonium e §. *ſeq.* adjicias, ſex numero erunt) quaero, an ab ullo aequo judice culpa liberari poſſit, quod nuperrime *Diſſ. IV. p.* 22. pristinae opinioni ſuae conſtanter adhæſerit? Aſt ἐπέχω, quum non ignorem, quam vulgare noſtri ſeculi hominibus ſit in dubium vocare, quaecunque non aſſequuntur.

(*br*) Ne de huius rei veritate quispiam dubitet, typos aliquot ex aere ſculpendos curavi, qui etiam absque filo egregie ſibi cohaerent, earundem vero literarum diſſimilitudinem adhuc produnt. Id teſtantur, hac ratione impreſſa, uncisque incluſa duo vocabula [Speculum Salvationis.] Eos vero longe, ſi id poſtularem, minutiores efformare ſeſe poſſe teſtatus eſt, qui hos fabricavit, Roterodamenſis artifex; qualibus etiam libros excuſos fuiſſe rectiſſime obſervavit Cl. SCHELHORNIUS in *manti∬a ad Card.* QUIRINI ſaepius laudatum *opus p.* 262. *ſeq.* Huiusmodi vero typos a-

li-

làbat, minutiore) forma ſculpi poterant. At vel ſic praecipuum remanebat, imo novum exſurgebat obſtaculum. Longius enim tempus majoresque ſumtus typorum e metallo quam ligno ſculptura poſtulabat, nec omnis ſemper tolli poterat inaequalitas; unde et hos aliquando perforari in medio filoque necti oportuit, ut ex SIGISM. BIRCKENIO diſcimus (*bs*). Huius generis characteres fuiſſe crediderim, quos perforatos ſeſe Venetiis olim vidisſe ANGEL. ROCHA ſcripſit (*bt*), ubi ligneos in uſu fuiſſe a. 1468. quando illic impreſſio coepta, ob elegantiam in primis Venetis editionibus conſpicuam, dubitaverim. Uſus horum typorum ante fuſos, praeterquam quod ex prima epocha et inventore chalcographiae manifeſte inferri poſſit (*bu*), confirmatur quoque TRITHEMII verbis, relatione PETR. SCHOEFFERI nitentis (*bx*), itemque

liquando elegantiores fuiſſe fuſis obſervavit Cl. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. I.* §. 9. add. eius Apologiſta *p.* 31. At in eo lapſus eſt uterque, ille *Cap. II.* §. 13. *n.* 5. hic *p.* 13. quod ex ſententia a ſenatu Argentinenſi in cauſa Gutenbergii lata intulerit, hujusmodi typos illic loci olim e plumbo ſculptos fuiſſe, quod neque ibi legitur, neque ut id credamus, plumbi materies permittit, utpote nimis mollis, quam ut prelo reſiſtere poſſit, prout varii typographi teſtati ſunt, unusque eorum comprobavit experimento.

(*bs*) Vid. *loc. modo cit.*

(*bt*) In *Append. ad Biblioth. Vatican. Tom. II. Operum p.* 350. Hoc opus vero primum a. 1591. Romae prodiit.

(*bu*) Stanneorum enim typorum inventio Gensfleiſchio vel Gutenbergio circa a. 1440. a veteribus adſcribitur. vid. *Append. N.* 44. et 45. Si ergo fuſiles demum Schoefferus invenit poſt a. 1450. ut omnes agnoſcunt, anteriores metallicos fuiſſe ſculptos conſequens eſt.

(*bx*) Ait nimirum hic auctor in Ann. Hirs. *Poſt haec* (ſcil. poſt impreſſiones tabellarum fixarum ope factas) *inventis ſucceſſerunt ſubtiliora, inveneruntque modum fundendi formas omnium Latini Alphabeti literarum, quas ipſi matrices nominabant, ex quibus rurſum* AENEOS *ſive* STANNEOS CHARACTERES *fundebant, ad omnem preſſuram ſufficientes, quos* PRIUS *manibus* SCULPEBANT. Unde recte quidem KÖHLERUS *Ehrenr. Guttenbergs p.* 20. intulit, ſculptos characteres Moguntiae in uſu fuiſſe ante repertam fuſoriam artem; at ignorans metallicos huius generis de ligneis id interpretatus eſt, invita hercle Trithemii oratione. Senſus mihi quidem videtur perſpicuus, aeneos ſive ſtanneos characteres ſculpendos fuiſſe, priusquam detecta eſſet illos e matricibus fundendi ratio; quam interpretationem in *Conſpectu* meo *p.* 27. vulgatam placuiſſe

que MARIANG. ACCURSII et ACH. PIRM. GASSARI teſtimoniis, qui literas ex aere vel aurichalco paratas fuſis e ſtanno plumbove praeceſſiſſe indicant (*by*), et variis denique librorum, qui hac ratione impreſſi fuere, ſubſcriptionibus (*bz*).

§. XII.

Moleſtiae tandem omnes ſuperatae ſunt *fuſilium typorum* ſubſtitutione, quae tertiam ultimamque claſſem conſtituit (*ca*). Formati ergo miro artificio ex ferro aut chalybe archetypi, literam quamvis in extrema parte retrorſus ſculptam continentes. Illis deinde matrices ſeu aenei moduli ſignati. Atque his tandem infuſa mixtura, e plumbo, ſtanno, ære, ſtibio, aliisque rebus conflata (*cb*), plurimas literas breviſſimo temporis ſpatio, et ex eodem modulo ſibi aequales, et omnes juſtae ad cuiusque literae corpus proportionis exhibuit. Ita ergo funiculus, quo literae antea conſtringendae erant, rejici, ita omnia commodiſſime expediri potuere. Ut

---

deinceps quoque Ill. Schöpflini Apologiſtae *p.* 13. obſervari. Cur vero de ligneis typis mobilibus, Moguntiae non inventis quidem, attamen initio adhibitis, Trithemio nihil retulerit Schoefferus, *Cap. IV.* §. *ult. et VII.* §. 4. docebitur.

(*by*) Vid. *Append. N.* 68 *et* 95.

(*bz*) Vid. hoc ipſo *Cap.* §. *ult.*

(*ca*) Nostra tandem aetate coeptum tentamen novi generis characteribus, de cuius tamen ſucceſſu uti nihil reſcire potui, ita maxime etiam dubitaverim. Adſcribam hac de re verba Ill. Cancellarii, JO. PETR. LUDEWIGII, e *Relationibus Germanicis*, a. 1744. Halae editis, *Tom. II. N.* 55. §. 5. quae Latine ita ſonant: *Verumtamen hic loci doctus quidam, at parum notus, vir typographiam inſtituit literis ex indurata igne argilla, ſive defoecato ac ſolidiore luto, formatis; cui haec ineſſe videbatur utilitas, quod ſumtibus in metalli mixturam et transfuſionem characterum impendendis parceretur. Forte eiusmodi ars ad maiorem etiamnum perfectionem redigi, atque ita introduci poſſet.*

(*cb*) PETR. GUNTHERUS, ſeculi XV. ſcriptor, brevitatis cauſa tantum aeris plumbique meminit in Poëmate, *Append. N.* 91. debitam metalli mixturam intelligens, ut adiecta de illius compoſitione verba declarant. Imo MAR. ACCURSIUS *loc. cit.* ſolius plumbi mentionem facit, quod eius maxima infundatur copia.

Ut tamen eo perveniretur, multum in hac ipſa claſſe laborandum fuit: nam et de materie typorum relatum eſt, eam initio nimis mollem fuiſſe ad ſuſtinendum prelum (*cc*): imo poſt repertam metalli debitam compoſitionem dubitandi locus eſt, an illico innotuerit ea, quam deſcripſi, integros typos fundendi ratio, an vero primitus corpora modo eorum fuſa, hisque literae deinde inſculptae fuerint (*cd*). Quidquid est, fuſiles, eosque perfectiores, typos indicaſſe videtur Moguntinus impreſſor *Catholici* JO. DE JANUA, a. 1460. (*ce*) qui in ſubſcriptione illud *mira patronarum formarumque concordia, proportione ac modulo* impreſſum ſcripſit, obſervante jam antea Celeb. SCHWARZIO (*cf*). Breviſſima loquendi formula eos deſignarunt BERNARDUS CENNINUS, eiusque filius DOMINICUS, primi Florentiae typographi, in epigraphe *Commentariorum Servii in Virgilium* a. 1472. editorum, quos *expreſſis ante calibe caracteribus*, (intellige archetypos) (*cf**) *et deinde fuſis* (e matricibus ſcil.) *literis* impreſſiſſe ſe testan-

---

(*cc*) Vid. *Diſcurſus* JO. FRID. FAUSTI, infr. *Cap. VII. §. penult.*

(*cd*) Eiusmodi literarum, de quibus non memini aliquem verba hucusque feciſſe, ideam primus in epiſtola ad me data excitavit v. cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN, Ictus Harlemenſis, qui tamen perperam, dum ligneas, ſculptasque e metallo in controverſiam vocabat, ab illis coepiſſe typographiae primordia, et quidem in urbe patria, ſuſpicabatur. Quod ſi eiusmodi typi ſculpto-fuſi (ut ita loquar) aliquando in uſu fuerint, quaeri poteſt, illine tentamini modo cuidam, an vero integris operibus excudendis inſervierint? Id vero, ut librorum veterum examen docere quemquam poſſit, vix eſt credendum. Nam etſi illos tuto excludere queamus ab omnibus libris, ubi non modo literae ipſae, ſed eadem quoque ſaepius occurrentia vocabula ſemper inaequalia ſunt, plurium quoque linearum ſibimet aggregatarum diſtantia paſſim diverſa (totidem quippe ſculptorum corporum indicia) attamen, ubi ſolarum literarum apparet diſſimilitudo, eos tum adhibitos male concluderemus, quum e metallo typi tam affabre ſculpi poſſent, ut ſingulorum corpora optime ſibi cohaererent, ut allato ſpecimine §. *praeced.* not. *br.* oſtendimus.

(*ce*) Vid. de hoc libro, quae notavimus in *Append. docum.* ſub *N.* 3. *

(*cf*) *Primar. docum. Diſſ. I. p.* 32. Idem quoque *Diſſ. III. p.* 13. obſervat, Henricum Rumelium in ſubſcriptione *Comeſtorii* FRANCISCI DE RETZA edit. Norimb. 1470. *patronarum formarumque concordiam et proportionem* memoraſſe.

(*cf**) Neutiquam igitur huius ſubſcriptionis ſenſum aſſecutus fuit DOMIN. MANNI in

tantur; (*cg*) noſtra vero aetate accuratiſſime horum characterum fabricam PAUL. PATER (*ch*) CHR. FRID. GESNERUS (*ci*), et Cl. DIDEROT (*ci**) deſcripſerunt.

§. XIII.

Multum vero abeſt, ut hac facie ortus et progreſſus impreſſoriae artis typorum ratione ab aliis repraeſentatus fuerit; unicum ſi SCHÖPFLINUM excepero (*ck*), qui tamen ſculptos ex ligno aeque ac aere typos eidem tribuens auctori uni quoque aggregavit claſſi. Ceteri vero ſculptorum characterum, vel omnium, vel ex metallo ſaltem, uſum controvertere auſi ſunt. Utraque haec opinio acervum produxit errorum. SCRIVERIUS (*cl*), SAM. PALMER, (*cm*) et MARCHANTIUS (*cn*), ſoli fere in priori verſati haereſi, quidquid mobili charactere impreſſum offendebant, fuſis typis adſcripſere; quos et tradita ſuperius, et obvia in multis libris earundem literarum inaequalitas abunde refellunt. Et tamen hinc praecipue evenit, ut SCRIVERIUS mobiles typos in libris Laurentii agnoscens, matricum inventionem, praeeunte licet Junio, ei tribue-

---

in *lezione iſtorica della prima promulgazione de libri in Firenze*, nondum quidem viſa mihi, ſed in *Memoriis Trivultinis Januar.* 1762. *p.* 249. edit. Amſt. memorata, dum ſtatuit, Bern. Cenninum primitus ſpecimina quaedam impreſſiſſe typis chalibeis, iisque fixis, tandemque ad Servium fuſilibus uti coepiſſe; etſi verum ſit, etiam ante hoc opus excudiſſe libros Cenninum, verum mobili eoque ſculpto charactere, ut oſtendam *Cap. IV. not. ult.*

(*cg*) Vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 320. edit. ſecundae.

(*ch*) *Diſſ. de Germaniae miraculo, p.* 11. *ſeq.*

(*ci*) *Buchdrucker kunſt.* Leipſ. 1740.

(*ci**) *Encyclopedie, Tom. II. p.* 650. *ſeq.*

(*ck*) *Diſſert. ſur l'origine de l'Imprimerie p.* 777. *ſeq.* Huius tamen opinionem ſecutus poſtea quoque SCHELHORNIUS eſt in *Obſervat. de typogr. invent. p.* 19 *et* 262.

(*cl*) *Laurecrans p.* 102. et 103.

(*cm*) *Hiſtory of printing.* Lond. 1733. *p.* 52.

(*cn*) *Hiſtoire de l'Imprimerie, p.* 20.

buerit, atque ita Moguntinis juſtiſſimam de injuria ſibi illata clamandi praebuerit occaſionem. E contrario, qui ſculpturam tantum in ligneis typis admittentes metallicos omnes e matricibus repetierunt, Harlemenſibus fuere iniqui (*co*). Fuſiles enim typi ſi demum a Petr. Schoeffero poſt a. 1450. inventi ſunt, et impreſſoria tamen ars a Gensfleiſchio ſeniore, Gutenbergioque jam ante reperta fuit, conſequens eſt, (excluſis literis e metallo ſculptis) adſcribi duobus his artificibus non niſi ligneorum typorum inventionem poſſe; imo falſi accuſanda teſtimonia antiqua, in queis ſtannei typi illis tribuuntur. Et ita Hollandiae, ubi *Donatos* ante epocham Moguntinam impreſſos ZELLIUS tradit (*cp*), quod adjudicetur, nihil ſupereſt, praeter miſerrimam illam (niſi iconibus applicetur) tabellarem impreſſionem; quae ſi ſola Laurentio accepta referenda eſt, monumenta in eius memoriam poſita tolli me ſuaſore jubebit Harlemenſis Senatus, ne exteris porro deridiculo, popularibus contemtui ſint.

§. XIV.

Ope autem diſtinctionis inter triplex hoc impreſſionis genus, quod optimis teſtimoniis confirmaſſe mihi videor, eo tandem a me res perducetur, ut nec Batavis querendi, nec Germanis ſuccenſendi nobis cauſa ſuperſit. Ligneos itaque typos primum omnium Harlemi a Laurentio et inventos et adhibitos fuiſſe ex profeſſo

---

(*co*) Ita non Germani modo, ſed et exteri tantum non omnes. FOURNIERIUS, ut ſculptos e metallo typos ad regnum imaginarium ablegare poſſet, difficultatem huius ſculpturae urget, *Diſſ. II. p. 66. ſeq.* At quanti roboris applicatio huius argumenti ſit ad ea tempora, quibus facilior modus fundendi characteres incognitus erat, lector me tacente videt. Nolim itaque, ut hanc ſuam opinionem, quam poſt *Conſpectus* mei lectionem nuperrime *Diſſ. IV. p.* 13. *ſeq.* et 52. *ſeq.* adhuc tuitus eſt, aliis in poſterum obtrudat, niſi diſtincte prius refutet, quae §. 11. et §. *ult.* not. *di* hac de re tradimus.

(*cp*) Apud Chronographum Colonienſem, *Append. N.* 5.

feſſo docebitur; queis artifices Moguntini poſtea metallicos ſubſtituerunt, ſculptos nempe Gensfleiſchius ſenior, Gutenbergiusque, tandemque fuſos Schoefferus. Utraque haec characterum ſpecies primae tantopere uſu antecellere viſa eſt, ut ſola impreſſio metallica *artis* nomine decorata fuerit, anterior Harlemenſis ad ejus praeludia modo relata (*cq*). Hoc ergo ſenſu, *impreſſoriam artem Moguntiae repertam*, ſcripſiſſe veteres plurium locorum collatio docebit, ad materiem potius, quae operi addebat elegantiam, quam naturam typorum, in mobilitate indeque profluente utilitate quaerendam, attendentes (*cr*); unde et arti *chalcographiae* (mobilis ſcilicet) nomen ab Italis a. 1472. (*cs*) tributum hoc ipſo et proximo deinde ſeculo communi uſu receptum fuit (*ct*). At hoc pacto debilitata ſenſim eſt Laurentii cauſa, quem metallicas literas nunquam reperiſſe noverant omnes, ligneas primum inveniſſe pauci, hique ut praecurſorem artis conſiderabant, non artificem, denegato eius laboribus *artis* nomine. Bene ſit proinde illi, qui vocem excogitavit, cui ſolutiles typos cuiuscunque generis includi omnes aequi agnoſcunt judices. Signa enim impreſſioni librorum deſtinata vocari quum coepiſſent *typi* (*cu*), arti huic inditum *typographiae* nomen, quod a. 1493. primo, quantum novi, introductum (*cx*), illo ſeculo fere nunquam,

---

(*cq*) Vid. ZELLIUS *d. l.*

(*cr*) Vid. *Cap. VII.*

(*cs*) Vid. *Append. N.* 13. ac deinceps.

(*ct*) JUL. CAES. SCALIGERO magis placebat *caſſiterographiae* nomen, a Graeca ſtanni appellatione deſumtum, ut ex eius *Exercitationibus de ſubtilitate* refert ERN. CHR. SCHROEDTERUS *Diſſ. de typogr. Tom. II. Monum. Wolfii p.* 617. nam in ipſo Scaligeri opere ob iuſti indicis defectum vocem hanc reperire non licuit.

(*cu*) De hac ſignificatione vid. HENR. STEPHANI et ROB. CONSTANTINI Lexica Graeca.

(*cx*) Vid. *praefatio* BERN. VERONENSIS, Tibullo, Catullo, et Propertio praemiſſa in edit. Venet. 1493. ut ſaltem ea legitur in *Annal. typogr.* MAITTAIRII *Tom. I. p.* 560. *edit.* 2. Quod enim paulo ante *p.* 508. eandem vocem exhibet in *proöemio* STEPH. DULCINII ante Manilium, ex edit. Mediol. 1489. vitio laborat, quum ipſius libri inſpectio me docuerit, non de *typographo* ſed *chalcographo* verba feciſſe Dulcinium.

quam, usque ad medium inſequentis rariſſime adhibitum (*cy*), tandem magis magisque uſu invaluit. Sic vero a mobilitate literarum tota quum ars pendeat, ill. SCHÖPFLINO (*cz*) rectiſſime obſervante, verſatilium inventor typorum verus inventor typographiae eſt. Haec ergo gloria Laurentio a nobis revindicabitur; neque vel minimum ipſi officiet rudis ejus atque informis ex ligneis typis productio. Cuiusque enim artis difficillimam inventionem, faciliorem promotionem eſſe nemo ignorat. Ligneis vero typis ſemel repertis non adeo magnus ad ſculptos metallicos, et profecto minor, quam ab hisce ad fuſos, transitus fuit.

§. XV.

Fuſiles typi, qui in GUIL. DURANDI *Rationali divinorum officiorum* Moguntiae a. 1459. primum apparuere (*da*), etſi ſculptis ſucceſſerint, horum tamen uſum non ſtatim ſuſtulerunt. Petr. Schoefferus certe ipſiſſimo charactere caelato, quem cum ſocero Fauſto in utraque *Pſalterii* editione a. 1457. et 1459. adhibuerat, uſus tandem in tertia eſt a. 1490. (*db*) Imo magna in vetuſtis bibliothecis offenditur librorum copia, qui inaequali adeoque ſculpto (ſive ex ligni ſive metalli ſubſtantia) typo excuſi ſunt; invicem vero collati, etſi typographi forte nomen ſileant, e diverſo ſaepe prelo exiiſſe deprehenduntur (*dc*). Illos ma-

(*cy*) Neque enim novi, qui hac voce ſeculo XV. deinde uſus fuerit, niſi DESID. ERASMUS in epiſt. data 13. Febr. 1498. *Tom. III. Opp. p.* 25. Seculo autem XVI. ineunte praeter eundem Erasmum THEOD. MARTINI, JO. SCHOEFFER, bibliopolae, et pauciſſimi forte alii.

(*cz*) Vid. *Vindic. typogr. Cap. I.* §. 11. add. eius Apologiſta in *epiſt. Gallica p.* 26.

(*da*) De hoc opere vid. SCHWARZII *primar. docum. Part. II. p.* 9. *ſeq.* SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. III.* §. 7. FOURNIER. *Diſſ. II. p.* 236.

(*db*) DE BOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. des Inſcript. p.* 258. et FOURNIER. *Diſſ. II. p.* 234.

(*dc*) Eiusmodi libros aliquot cl. SCHWARZIUS in *Ind. nov. libr. ſub incun. typogr. impr. p.* 21. *ſeq.* et FOURNIER. *Diſſ. II. p.* 240. *ſeq.* plures vero cl. SCHELHORNIUS *Obſervat. III. de art. typogr.* indicarunt. Hic tamen ibid. *p.* 33. rariſſimas eſſe huius generis editiones arbitratur, qua in re aliter ego quidem ſentio, qui plurimos iſtiusmodi

majori ex parte (*dd*) deberi exiſtimo officinae Moguntinenſis operariis, qui inde a rupta inter Fauſtum et Gutenbergium ſocietate, quando fuſoria ars nondum inventa vel perfecta fuiſſe videtur, officinas typographicas in variis Germaniae urbibus erexere (*de*), prout fecit Johannes a Petersheim, Fauſti Schoefferique miniſter, Francofurti a. 1459. (*df*); et, qui ex hac quoque vel Jo. Gutenbergii ſchola prodiiſſe videntur, Jo. Mentelius et Henr. Eggeſteinius Argentorati, Udalricus Zellius Coloniae Agrippinae, Henricus Keſſer, natu Moguntinus, Norimbergae (*dg*), Johannes Bamler Auguſtae Vindelicorum, aliique forte plu-

modi libros, maximam partem absque die et conſule editos, tum Marchionem DE WESTERLO Bruxellis, ac SAM. HULSIUM Hagae Comitis noſtro ſeculo adſervaſſe novi, tum ipſe etiam in itineribus meis per Germaniam, Galliam, Angliam, Belgiique Provincias inſpexi. Ceterum quum diſtingui vix poſſit, illine ligneo an ſculpto ex aere typo prodierint, utrosque hoc §. conjungere viſum eſt. Forte tamen a vero non aberrabimus, ſi ſtatuerimus, ubi cum inaequalitate characterum inſignis conjuncta eſt ruditas, ibi ligneos, ſecus vero metallicos ſculptos adhibitos fuiſſe.

(*dd*) Excipiendi enim ſunt, qui tum in Belgio ex officina Laurentiana, tum Moguntiae ſub initium epochae hac ratione excuſi ſunt.

(*de*) Haec opinio, in *Conſpectu p.* 39. a me propoſita, jam antea in mentem venerat cl. SCHELHORNIO *Obſervat. III. de art. typogr. p.* 35. cuius tamen opus poſtea demum recepi. Acute illic v. cl. obſervat, duas operariorum et tyronum migrationes e typographeio Moguntino in alias oras contigiſſe, unam videl. a. 1455. eorum, qui a partibus Gutenbergii ſtabant, ſculptisque typis uſi ſunt, alteram a. 1462., quando capta ab Adolpho Electore Moguntia eſt, ministrorum officinae Fausto-Schoefferianae, qui fuſoria arte jam tum imbuti erant. Attamen intermedio quoque tempore non defuiſſe, qui ex hac ipſa officina alio ſeſe transferrent, Jo. Petershemii exemplum probat.

(*df*) Vid. *Relatio* FAUSTI ASCHAFFENBURGII, apud KÖHLER *p.* 91. *ſeq.* Quum vero nullus hucusque repertus ſit liber, Petershemii nomen gerens, veroſimile eſt, eum omnes excudiſſe absque anni, loci, vel typographi indicio.

(*dg*) Memoratur jam a. 1455. in *laudo inter Jac. et Joh. Fauſtos ex una, et Jo. Gutenbergium ex altera parte*, ibid. *p.* 55. ubi *lin.* 13. *ſeq.* haec verba occurrunt: *Noch ſolcher ſchickung und fragung ckwamen in den gemelten refender der erſame Her Heinrich Cbünther etwan pffarrer zu ſant Chriſtofer zu Mentz, Heinrich Keffer, und Bertolff von Hanauwe diner und knecht deſſ gñten Johann Guttenberg.* Quo loco tamen haud traditur, Kefferum ipſius Gutenbergii famulum fuiſſe, ceu viſum cl. Schwarzio in *not. ad dict. inſtrum. Part. I. primar. docum. p.* 72. et Köhlero p. 58. quum

plures. Hi ſculptas literas uti initio adhibere poterant ſolas, ita diu poſtea, divulgata jam arte fuſoria, quod nonnullae uſui adhuc accommodatae nondumque detritae eſſent, in libris imprimendis continuarunt, aliqui ad heredes transmiſerunt, fuſis interea ſubinde uſi. Imo eos, qui opera ſua absque nominis, loci, et temporis indicio olim emittebant, peculiaris moviſſe videtur ratio, cur ſculptos typos fuſilibus praeferrent; quum etenim, arte non ſatis (extra Germaniam ſaltem) cognita hos libros pro mſſ. magno aere vendere anniterentur, non ignorabant, diſſimiles ſibi literas propius imitari calamo exaratas; dum metuendum eſſet, ne fuſiles ob perpetuam aeq̃ualitatem, etiam absque plurium exemplarium collatione, attento lectori fraudem detegerent, eaque divulgata librorum mox decrescerent pretia (*dh*). Quidquid eſt, editiones variae ſculptis literis ad annum usque 1494. prodiere, imo non Argentorati modo, ſed etiam Auguſtae Vindelicorum, Coloniae Agrippinae, in villa Beronenſi, Spirae, Ulmae, et in variis Italiae urbibus, ac forte alibi (*di*). Ex qua obſervatione ſua

---

quum manifeſtum ſit, verba *diner und knecht deſſ gñten Johann Guttenberg* ad ſolum Bertoldum de Hanau reſpicere, (add. mox *lin.* 55.) qui vero Bertoldus an et ubinam poſthac officinam erexerit, mihi nondum conſtat. Fieri interim poteſt, ut, poſtquam Gutenbergius propriam deinde officinam erexit, Kefferus, illius (ut ex laudato documento liquet) amicus, ſeſe huic miniſterio tradiderit. Quidquid eſt, Kefferus hic, qui male apud Maittairium Koler vocatur, a. 1473. una cum Joh. Senſeſchmid Norimbergae excudit *Summam* RAYNERI DE PISIS. Imo probabile videtur, eum diu jam antea impreſſiſſe absque temporis, loci, vel typographi nota; uti ſtatim ab erecta officina fecerunt omnes fere principes in Germaniae urbibus impreſſores.

(*dh*) Lapſus igitur fuit cl. DE BOZE *loc. cit. p.* 266. qui dum varias editiones ligneo charactere diſcipulis ſcholae Moguntinae deberi agnovit, omiſſum ſaepius artificis nomen illi adſcripſit cauſae, quod apographis ſuis (vulgo *contrefactiones* vocant) illud apponere non auderent. Certum quippe eſt, longe plures, imo paſſim quoque alios, hac ratione excuſos eſſe libros, quam qui e Fausti Schoefferique prelo exierant, ut Schelhornii memoratus jam indiculus, collatus cum catalogo principum editionum Moguntinenſium (per SCHWARZIUM *Part. II. primar. docum. p.* 7. *ſeq.* edito, et a nobis plenius quandoque vulgando) evincit.

(*di*) Ex innumeris libris ſculpto charactere absque anni, loci, et typographi nota

ſua ſponte corruit tum ill. SCHÖPFLINI conjectura, qui SCHWARZIO praeëunte ſculptos typos ſoli (ſi Moguntiam excipias) tribuit Argentinae, ibique Jo. Gruningeri tempore, id eſt, a. 1483. ceſſaſſe exiſti-

---

ta editis illos hic memorare ſuffecerit, quorum impreſſores adjecta a calligrapho uni alterive exemplari ſubſcriptio prodidit. In hunc cenſum refero binas *Latinorum Bibliorum* editiones, unam in regia bibliotheca, alteram in Collegio Mazarinico Lutetiae reperiendam. Utramque, 45. lineas in quavis columna continentem, ſculpto charactere prodiiſſe, ſeq tamen ex variis notis diſtingui poſſe docuit FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 190. *ſeq.* ubi tamen eas primis editionibus Moguntinis accenſere fruſtra adniſus eſt; quandoquidem regia illa editio Jo. Bamlero Augustae Vindelicorum a. 1466. Mazarinica Henr. Eggeſteinio Argentorati a. 1468. debetur, ut extra omnem controverſiam poſui in *Conſpectu p.* 40. *ſeq.* quod ſilentio involvit FOURNIER. *Diſſ. IV. pag.* 36. errori ſuo nimis conſtanter inhaerens; add. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. IV.* §. 7. ejusque Apologista *p.* 23. Eadem porro urbs Argentina a. 1466. *Biblia Germanica*, et a. 1469. ASTEXANI *Summam de caſibus* ſculpto Jo. Mentelii charactere protulit, ut teſtantur additae utrique operi a miniculatore ſubſcriptiones, illi quidem in Conſiſtorii Stutgardiae, huic in Commendae S. Johannis Hieroſol. Argentorati bibliotheca. vid. MELCH. LUDEW. WIDEKIND *verzeichnis von raren buchern*, *Part. III. p.* 449. *ſeq.* SCHÖPFLIN. *dict. Cap. IV.* §. 6. 7. et Apologista *p.* 28. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieus. Tom. II. p.* 169. lepidum enim eſt, quod Fournierius *Diſſ. IV. p.* 46. *ſeq.* ex peſſime caelato Bibliorum Mentelii ſpecimine (poſt Schöpflini *Vindic.*) inferre vult, vastum illud opus tabulis ligneis fuiſſe inciſum, quae profecto nunquam niſi parvis opusculis inſervierunt. vid. *infr. Cap. IX.* §. 13. Imo praeter laudatos Eggeſteinium et Mentelium, quorum hic fuſas literas deinde praetulit, plures mox Argentinenſes typographi caelato charactere uſi ſunt, ut ill. SCHÖPFLINUS *in Diſſert. Gallica p.* 783. pienius autem in *Vindic. Cap. IV.* docuit. Poſt quem obſervabimus, quoniam ad rem maxime facit, non defuiſſe illic, qui in ſubſcriptionibus materiem typi exprimerent, quemadmodum Jeorius Huſſner a. 1472. in GUIL. DURANDI *ſpeculo judiciali*, et a. 1476. in JO. NIDERI *Praeceptorio divinae legis* teſtatus eſt, ſe ea opera edidiſſe *literis ex aere ſculptis*, quae profecto formula ambigua non eſt, imo pondus etiam accipit ex ipſorum characterum inaequalitate, a cl. Schöpflino jam indicata, et ab ampl. DUVIO, *Praeceptorii* huius poſſeſſore, confirmata mihi; ut adeo lapſus certiſſime ſit FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 65. et *Diſſ. IV. p.* 59. *ſeq.* dum SCHWARZIUM in *primar. docum. Part. III. p.* 18. ſecutus intelligendum hoc voluit de literis ex aere fuſis, quarum archetypi e ferro vel chalybe ſculpuntur. Quod vero ill. Schöpflini diligentiam fugit, adhuc a. 1494. Mart. Flaccus Argentorati caelato uſus eſt charactere ad *opera* JO. GERSON, ut docet epigramma finale: *Noscere forte voles, quis ſculpſerit hoc opus aere.* vid. MAITTAIRE *Annal. Tom. I. p.* 571. *edit. ſec.* Auguſtae porro Vindelicorum hae literae ſat frequentes erant, quum illis uſus fuerit non tantum Jo. Bamlerus, ut allegatum modo Latini Codicis ſacri exemplum a. 1466. evincit (cui nunc addo *Summam* JOANNIS, Ger-

exiſtimavit, (*dk*) tum FOURNIERII, qui ex ſculptis typis ſolos agnoſcens ligneos hos brevi poſt annum 1462. exoleviſſe conjecit (*dl*).

Germanice, a. 1478. ex indicio Patrum Auguſtinianorum discalceatorum Vindobonae, itemque *Horas canonicas Auguſtenſis eccleſiae* a. 1479. ex SCHELHORNII *Obſerv. III. n.* 33.) ſed etiam Jo. Wienner a. 1479. ad *Nideri Praeceptorium*, teſtatus, literis ex aere ſculptis id a ſe impreſſum. vid. Schwarzius *d. l.* Coloniae Agrippinae a. 1467. Ulricus Zell AUGUSTINI *librum de ſingularitate clericorum*, pluresque etiam alios, at ſine nominis adjectione, charactere ſculpto excudit, (vid infr. *Cap. III.* §. 3. *in not.*) quo etiam Arnoldus ter Hoernen ibidem loci a. 1471. ſeq. ad plurimos libros, partim Schelhornio *d. l. n.* 25. *et* 34. memoratos, partim mihi viſos, uſus eſt, omnia ſua opera perquam ineleganter imprimens. In villa porro Beronenſi a. 1470. Helyas de Louffen *Mamotrectum*, mox Spirae a. 1472. ſeq. anonymus, et Ulmae a. 1473. ſeq. Joannes Zainer de Reutlingen varios libros excuderunt ſculptis literis, a Schelhornio *d. l. n.* 26. *ad* 32. recenſitos; queis urbibus, ſi veterum bibliothecarum plutei excuterentur, addi ſine dubio poſſent alia Germaniae loca bene multa. Quod vero nemini hucusque obſervatum, in Italiam quoque advectae, vel forte illic fabricatae fuere ſculptae literae. Certe Venetiis perforatos typos, ut filo necti poſſent, ANGEL. ROCCHA vidit, vid. ſupr. §. 11. quae cautela in literis fuſis, bene ſemper ſibi cohaerentibus, ſupervacua fuiſſet. Porro Florentiae Bern. et Dom. Cennini ſculpto charactere ad ALEX. GALLI *doctrinale* uſi ſunt, mox a. 1472. ad fuſum transeuntes, ut oſtendam in *not. ad Cap. IV.* §. *ult.* Denique Mediolani eundem imprimendi morem aliquando locum habuiſſe infero ex conventione typographorum a. 1472. apud JOS. ANT. SAXIUM in *hiſt. liter. typogr. Mediol. p.* 451. ubi *characterum antiquorum ac recentium* mentio fit. Fruſtra enim eſſet, qui ea locutione ad diverſam literarum, quam in charta exprimunt, figuram reſpici crederet, quaſi per illos Gothicae literae, in ipſa typographiae infantia receptae, per hos Romanae intelligendae eſſent, quum a. demum 1474. Chriſtoph. Waldarfer Gothicam typographiam Mediolanum invexerit, antea vero ſoli Romani typi illic vigerent, teſte Saxio *p.* 97. *ſeq.* ut adeo antiquorum nomine ſculptos, recentium e matricibus noviter fuſos typos intelligi oporteat.

(*dk*) *Vindic. Cap. IV.* §. 14. 15. junct. *Cap. X.* §. 17. bene hoc nomine jam reprehenſus a SCHELHORNIO *Obſerv. III. p.* 19.

(*dl*) *Diſſ. III. p.* 29. ad cujus argumenta jam reſponderunt tum SCHELHORNIUS *in Mantiſſa ad Card.* QUIRINI *opus*, *p.* 263. *ſeq.* tum Schöpflini Apologiſta *p.* 23. 29. *et* 33. Et tamen priſtinae opinioni ſuae inhaeſit adhuc FOURNIERIUS *Diſſ. IV. p.* 59. *ſeq.* quando Schelhornii opus forte nondum viderat, legerat tamen non abſimilia in *Conſpectu* meo *p.* 38. *ſeq.* Jam vero, quum intelligat, praeter ill. Schöpflinum, ejusque defenſorem, etiam Schelhornium, Duvium, et me ipſum in libris nonnullis, poſt a. 1470. editis, diſtincte earundem literarum inaequalitatem obſervaſſe, quam ſculpti characteris indicium eſſe ipſe *d. l.* agnoscit, diligenter porro perpendat velim, num lectori ſuo facile perſuaſurus ſit, in dignoscenda ſimilitudine vel diſſimilitudine characterum plus tribuendum oculis unius artificis (quem in arte ſua lapſum not. *bq* jam obſervavimus) quam literatorum quinque.

CAPUT II.

Laurentii Proto-typographi genus, aetas, posteri.

§. I.

Laurentius, Harlemensis civis, cui in hoc opere primitias typographices vindicare constitui, usque adeo in obscuro hactenus latuit (*a*), ut operae pretium mihi visum fuerit ex authenticis monumentis congerere, quae ad hujus natales, munera, aetatemque, qua floruit, illustranda faciunt; inventioni artis haud parum gloriae lucisque allatura.

Gentilitium dignissimi viri nomen neque in chartis veteribus neque in fastis Harlemensibus reperire est. Simpliciter illic *Laurentius Johannis filius* (*b*) audit, more scribendi superioribus seculis in Belgio apud plebejos non modo, sed et patricios, imo nobiles quoque (*c*), receptissimo, quos tamen cognomine caruisse frustra quis inde colligeret (*d*). Gentem vero Laurentii non melius indagare licebit, quam ope sigilli, quo usus fuit, scabinalis, quodque pluribus appensum chartis tabularia urbis Harlemensis religiose etiamnum custodiunt (*e*). Scutum ergo scanden-

---

(*a*) Nihil enim de eo JUNIUS, SCRIVERIUS, ceterique nostrates, (si acta typographica excepero) nisi illum e Costerorum gente descendisse, a. 1431. Harlemi scabinum fuisse, et amplissimas in foro mercatorio illic occupasse aedes, vid. P. SCRIVERII *Laure-crans*, *pag.* 116. *seq.*

(*b*) *Louwerys* (sive *Lourens*) *Janssoen.*

(*c*) Sic in Codice Diplomatico Hollandiae FRANC. A MIERIS occurrunt armigeri (*Schiltknapen*) Gerardus Alewinii filius, in charta 8. Aug. 1322. Mattheus Regneri filius, 27. Novemb. 1328. Arentius Masii filius, 2 Novemb. 1383. etc.

(*d*) Plurimos seculo XIV. duobusque sequentibus, etsi nomen gentilitium habuerint, eo tamen usos non fuisse plurium civitatum fasti nos docent, et cumprimis urbis Delphensis, qui novae illius descriptioni a. 1729. inserti, ubi Scabinis Consulibusque, qui agnomen sua aetate non expresserant, additum tamen illud, sed diversis literis videmus, quatenus scil. sigillorum auxilio erui potuit.

(*e*) Sic v. g. exstat apographum donationis nosocomio Harlemensi, per Lauren-

dentem exhibet leonem, a tigillo in medio ſectum, ſuperimpoſita lineola, quae a dextro ſcuti angulo ducta in ſiniſtro latere inferius deſinit; colores vero, quos deſignare ſculptores ea aetate haud noverant, non exprimit. Linea haec nothi indicium prodit (*f*), non quaſi ipſe Laurentius illegitime natus fuerit, quod, pro more conſtanter recepto, addito patris naturalis gentilitio nomine tum expreſſiſſet (*g*), ſed quia ex notho deſcenderit. Ea tantisper ergo ſublata prodeunt inſignia longe illuſtriſſima, quae gentem exprimunt per juniorem filium ex primis Hollandiae Comitibus deſcendentem, quaeque a pluribus primi ordinis familiis ſummo id ſibi jure vindicantibus geſta ſunt; Brederodiis dico (*h*), Teylingiis, Langerackiis, Soutelandiis, et Warmontiis. Hae quip-

---

rentium vesperi ante Pentecoſt. 1431. ſignatum. Nos ſigillum hoc ad originale delineatum ejus imagini ſubjecimus. Lapſus igitur fuit JO. CHR. SEIZIUS, quum in opere inſcripto, *derde jubeljaer van de uitgevonde boekdrukkonſt* edit. 1740. *p.* 106. prototypographo noſtro columbae inſigne tribuit, quod etiam fecit GER. MARSHOORN in numismate, in honorem Laurentii cuſo, errore nato ex quadam Laurentii genealogia, cui recentior manus tale ſcutum appoſuerat, prout ad me ſcripſit ENSHEDIUS.

(*f*) De hac nota ex profeſſo egit JO. BAPT. CHRISTYN in *Jurisprud. Heroic. Tom. II. pag.* 31. *ſeq.*

(*g*) Ita Simon Aegidii fil. Baſtardus de Brigdam armiger occurrit in charta 17. Martii 1358. Theodorus Baſtardus de Boeckhorſt 17 Febr. 1380. Bartholomaeus Baſtardus de Wateringen 15. Maji 1384. Joannes Baſtardus de Blois 18. Januarii 1390. et permulta id genus exempla.

(*h*) Brederodii certiſſime olim in inſignibus ſuis lambellum geſſerunt pectori leonis impoſitum, eumque adeo ſecantem in medio, ut ex veteribus ſigillis patet, teſtantibus JO. VELDENARIO in *appendice ad Fasciculum temporum*, Belgice editum, Ultraj. 1480. *fol.* 285. JO. A LEYDIS *lib. de origine Brederodiorum cap.* 11. *Tom. II. Anal.* ANT. MATTHAEI, et MATH. SMALLEGANGIO in *append. ad mappam Hollandiae heraldicam* edit. 1681. Stirpe vero priori Hollandiae Comitum exſtincta in Joanne I. a. 1299. jus fuiſſe Brederodiis familiae ſcutum plene geſtandi, ex heraldicae artis regulis evidens eſt. vid. praeter alios CHRISTYN dict. lib. *Tom. I. pag.* 209. Praegnantes igitur rationes moviſſe Carolum v. Imp. ac Comitem Hollandiae oportet, ut a. 1531. Reinoldum Brederodium vetaret tigillum ex inſignibus tollere; elevare autem ſupra leonis caput permitteret: dum certum eſt, hunc ipſiusque poſteros ea conſtanter deinde juxta praeceptum Caeſaris geſſiſſe. vid. *Repertorium van de Placaten*, edit. Hagae 1643. *pag.* 26. 29. *ſeq.*

quippe omnes rubrum leonem geſſere ſcuto aureo impoſitum, at in coloribus tigilli, per leonis pectus transeuntis, nonnihil variarunt. In quatuor vero poſtremis gentibus quum nullum invenire mihi licuerit, ex quo deſcendere potuerit Laurentius, illegitimum filium; Soutelandii etiam fere ſemper in Zelandia commorati ſint (*i*); Warmontii ex Teylingiis deſcendentes ſeculo demum XV. nomen hoc ſibi adſciverint (*k*), relinquitur, ut originem noſtri repetamus a Brederodiis.

§. II.

Alferdus igitur, nonus Brederodiae toparcha, recta linea, ut annales noſtri referunt, ex Arnulpho Hollandiae Comite deſcendens (*l*), atque a. 1253. fato functus, praeter duos liberos, quos

---

(*i*) Vid. MATH. SMALLEGANGE *Chronyk van Zeelandt pag.* 666.

(*k*) Conſtitit mihi hoc ex illius gentis genealogia bonae notae, quae penes me eſt mſ. Ei vero duplici cognationis vinculo juncta fuit gens noſtra, et per abavi mei Gerardi Meermanni Jcti nuptias cum Maria de Bye, cujus mater erat Catharina Warmontia Adriani filia, et per proavi mei Joannis Meermanni (Ordinum Belgii ad Carolum II. magnae Britanniae Regem Legati extraordinarii) matrimonium cum Dina van Nes, quae matrem agnoscebat Catharinam Warmontiam, Nicolai filiam: unde etiam inter octo quarteria avi mei Gerardi Meermanni, Senatoris et Conſulis Lugduno-Batavi, d. 10. Febr. 1710. defuncti, inſignibus ejus in D. Petri templo Leidae conſpicuis addita, bina vice Warmontii ſcutum invenire eſt.

(*l*) Ex filio Siccone, ſeu Senfrido, qua de re tamen dubitare video JAC. EYNDIUM *Lib. II. Chron. Zelandiae cap.* 10. Ceterum hunc Arnulphum, quem uxorem Lutgardim duxiſſe, atque in proelio contra Friſones occiſum Chronographi noſtrates, etiam antiquiſſimi, ſtatuunt, Comitem Gandavenſem vocant BALDERICUS NOVIOMENSIS in *Chronic. Camerac. Lib. III. cap.* 19. SIGEBERTUS GEMBLACENSIS in *Chronico* ad a. 1018. AEGIDIUS AUREAE-VALLIS in *addit. ad Hiſtor.* ANSELMI, Canonici Leodienſis, *cap.* 67. (*Tom. I.* Collect. CHAPEAVILLI) et BALDUINUS NINOVENSIS in *Chronico mſ.* apud DU CHESNE *Hiſt. de la maiſon de Guines, Part. II. p.* 666. unde recte intulit idem Chesnaeus *Part. I. p.* 38. *ſeq.* Arnulphum, aeque ac filium eius Theodoricum, Comitatus Hollandiae et Gandavi junctim poſſediſſe. Arnulpho, conſentientibus et Flandricis et noſtris ſcriptoribus, pater fuit Theodoricus, mater Hildegardis. Hunc vero Theodoricum Wicmanno ſeniori in Comitatu Gandavenſi ſucceſ-

quos ex Beatrice Hornenſi procreaverat, ſcil. Wilhelmum ſibi ſuccedentem, et Catharinam nuptam Caſtellano in Keyſerswaerd, naturalem quoque filium genuit, Theodoricum nomine, qui in laterculo nobilium Hollandiae occurrit ſub Wilhelmo Rege Romanorum ad a. 1255. (*m*) Ab iſto Theodorico baſtardo deſcendere illos, qui dicuntur *van der Duyn*, jam olim retulit auctor *Chronici Latini* inediti *illuſtrium Dominorum de Brederode*, quod hujus gentis hiſtoriam a prima origine usque ad a. 1482. capitibus LXII. includit, at cujus priora XXXIX. capita usque ad a. 1465. antiquiorem ſcriptorem, ab alio deinde continuatum, agnoscere non una de cauſa ſuſpicor (*n*). Idem retulit, qui proxime Chronicon hoc Belgice verſum, adjectis variis de ſuo, ſed et demtis nonnullis, LXXVI. capitulis ad a. 1486. per-

ceſſiſſe idem hiſtoricus eximius evicit: ipſius tamen Wicmanni filium fuiſſe merito dubitavit. Ego autem Theodoricum hunc, ut concilientur *Chronicorum Egmondenſium* cum WITICHINDO Saxone et DITHMARO auctoritates, exiſtimo patrem habuiſſe alterum Theodoricum, patruosque adeo et Hermannum Saxoniae Ducem, et huius fratrem Wicmannum. Quidquid eſt, Arnulfum ex Gandavenſibus Comitibus ortum, cum Chesnaeo certiſſimum reor, mirorque ea de re dubitare potuiſſe egregium hiſtoriographum J. WAGENARIUM *biſt. patr. Lib. VI.* §. 12. An vero hi Comites jam antea quendam Friſiae ſive Hollandiae tractum poſſederint, et quid de duobus primis hujus ditionis Comitibus Theodorico I. et II. ſtatuendum ſit, digniſſimum profecto eſt, in quo viri antiquitatum periti ingenii vires exerceant, argumentum.

(*m*) Apud WILH. VAN GOUTHOEVEN *Chronyck van Hollandt pag.* 325.

(*n*) Hujus libri, qui ſcripturam ſeculi XV. vergentis prodit, uſum ex inſtructiſſima ſua bibliotheca perhumaniter mihi conceſſit vir celeberr. PETRUS BURMANNUS, ſecundus. Integrum vero capitulum huc faciens apponere operae pretium erit.

De Alferdo, nono Domino de Brederode. Cap. XII.

Mortuo et ſepulto Theodorico octavo Domino de Brederode, Alferdus filius ejus factus eſt nonus Dominus de Brederode. Hic habuit in uxorem Beatricem filiam illuſtris Domini de Horn, ex qua genuit Wilhelmum, principem miliciae Regis Romanorum Wilhelmi Comitisque Hollandiae, ſibi ſuccedentem Dominum de Brederode, et Katherinam filiam formoſam valde, quam poſt obitum patris Wilhelmus Rex Romanorum praefatus tradidit in uxorem Caſtellano in Keyſerswaerd. Creditur etiam habuiſſe quendam baſtardum, militem, Theodoricum nomine. Ab iſto baſtardo descenderunt illi, qui dicuntur van der Duyn. Obiit autem XIII. *Kal. Decembris, circa An.* D. MCCLIII.

perduxit, Yolandaeque Brederodiae inſcripſit, JOANNES A LEYDIS (*o*). Eidemque opinioni, etſi PONTUS HEUTERUS alia omnia interea tradidiſſet, adhaeſit eximius hiſtoricus WILHELMUS GOUTHOEVIUS, quem genealogias, *Chronico* ſuo *Hollandiae* inſertas, integerrima fide, ſummoque ſtudio contexuiſſe conſtat (*p*). Ex hoc Theodorico igitur orta Duniorum gens (*q*), noſtra etiam

---

(*o*) *Tom. II. Anal.* ANT. MATTHAEI, *cap.* 22.

(*p*) Certum quippe eſt, hunc auctorem non modo authenticis uſum fuiſſe documentis, ſed etiam adjutum ſuppetiis doctiſſimorum virorum HENR. SEROOSKERKII, PAULI MERULAE, et ARENTII BUCHELII, ut ex operis *praefat.* discimus.

(*q*) Origo tamen haec gentis Duniae non placuit illis, qui ſplendori eius derogare aliquantulum natales Theodorici credidere. Hinc aliam ſubſtituerunt, qua duos Theodoricos Alferdo Brederodio filios aſſignant, alterum legitimum Duniorum parentem, alterum baſtardum. In ea opinione jam olim fuiſſe dicitur auctor *Chronici* vernaculi inediti *de Brederodia gente*, quod ad a. 1465. pertingens capitibus XLIV. abſolvitur, ex quibus illud de Alferdo *Lexico* ſuo *Hiſtorico*, Belgice edito, *Tom. IV. pag.* 232. A. G. LUISCIUS inſeruit integrum, at cuius verba maxime huc facientia apponere ſuffecerit. *En Heer Alphert voorz. hadde nog een jonger ſoen Dirk van der Duyn genoemt, en was een vroem ridder, en van deze heer Dirk van der Duyn voorz. van Bredenrode zyn afgekomen veel edele mannen en een groot geſlacht in Holland, ende bieten nog op ten dag van huyden van der Duyn. Deze Heer Alphert hadde ook een baſtertſoen, die ridder was, en zynen naem was Diederik.* Chronicon hoc, quod ex dono Henrici Brederodii a. 1563. ad Nicolaum van der Duynium, venationis in Hollandia praefectum, pervenit, religioſe etiamnum haec familia cuſtodit: videtur autem, ut e totius capitis tenore perſpexi, ex antiquiori illo Latino, cuius mentionem feci, translatum, eoque quum v. capitibus jam auctius ſit, ut multa alia, ita et hoc de ſuo adjeciſſe interpretem patet. At quidquid de ipſo Chronico eſt, auctoris opinioni, quum litem hanc meam facere Laurentii typographi manes injungant mihi, vix eſt, ut aſſentiar. Laterculus certe Hollandiae nobilium, qui omnes paſſim ex eadem domo fratres agnatosque conjungit, ad a. 1255. praeter Wilhelmum Brederodium unicum duntaxat memorat Theodoricum, eumque baſtardum; non omiſſurus hercle alterum, eumque legitimum, ſi is in rerum natura exſtitiſſet, utque vult Chronographus, inter milites quoque occupaſſet locum: nec enim eſt, quod eum poſtea demum lucem adſpexiſſe fingamus, quum pater Alferdus jam a. 1253. obierit. Imo PAUL. VOETIUS, Anteceſſor Ultrajectinus, qui *de origine et rebus geſtis Brederodiorum* librum ſingularem, ac veterum chartarum fide munitum, a. 1656. noſtra lingua edidit, ipſique genti illuſtriſſimae inſcripſit, *pag.* 44. unicum modo Theodoricum, eumque nothum memorat; van der Dunios, de quibus ex pru-

iam aetate ſuperſtes, ordinique nobilium eodem, quo primus conditor, jure optimo adſcripta, ac ſummis in patria honoribus conſpicua, inter principes Hollandiae gentes locum merito ſibi vindicat. Illuſtriſſimi etenim ſemper fuere cenſi illorum natales,

---

prudentia forte ſilere voluit, minime praeteriturus, ſi hosce aeque ac Teylingios e ſua gente legitime progenitos agnoviſſent Brederodii. PONTUS tamen HEUTERUS in *Genealogia Brederodiorum* a. 1583. ſcripta, *Part. I. Oper. p.* 231. Chronographum Belgicum non modo ſecutus eſt, ſed et fide non optima ex eodem quaſi auctore addidit, Theodoricum Brederodium inde dictum van der Dunium fuiſſe, *quod duxiſſet Machteldim filiam ac heredem familiae van der Duniae, ortae e Comitum Verdunorum familia apud Lotharingos*, idque ſibi ex eodem ms. demonſtratum libello a Gulielmo van der Dunio; neque enim oſtendi Heutero potuit ex laudato Chronico de his nuptiis cum Machtilde, quod illic nec ſcriptum nec pictum eſt, integro teſte, quod Luiscio debemus, capitulo. Ex ſuo proinde cerebro iſta adjecit Heuterus, quae aegre profecto mihi perſuaſurus eſt. Quamvis enim nobilis olim exſtiterit in Belgio familia, appellatione *van Duynen*, ex qua memorantur Petrus de Dunis ſive van Duynen, Abbas, in charta Wilhelmi Hollandiae Comitis, menſe Decemb. 1213. itemque Florentius de Duynen, miles, in charta Wilhelmi de Avesnis menſe Septemb. 1292. certum tamen eſt, quum ea adhuc ſuperfuerit ſeculo XIII. exeunte, (imo etiam ſequente, ſi huc referendi ſint varii qui ſub nomine *van den Dunen* en *van Dunen* occurrunt in chartis 7. Febr. 1331. et 17. Febr. 1380.) Theodoricum, qui a. 1253. jam inclaruit, non potuiſſe ultimam huius familiae ducere uxorem, neque inde adeo nomen *van der Duyn* ſibi adſciscere; quemadmodum veritati etiam repugnat, Dunios illos e Comitibus Verduniis traxiſſe originem, utpote de qua non modo veteres ſcriptores noſtri, ſed et Lotharingici, a me ſat magno numero conſulti, omnino ſilent. Et tamen hae nuptiae cum Machtilde adeo placuerunt SIMONI LEEUWIO, ſcriptori proletario, in *Batav. illuſtr. p.* 886. *et* 941. ut pacta nuptialia inveniſſe ſibi viſus ſit, queis ſtipulatum, ut Theodoricus, adſcito nomine materno, paterna tamen inſignia ſola, ne maternis quidem admixtis, (raro hercle exemplo) retineret; quae pacta dotalia ubinam exſtent, quove anno data fuerint, aliis divinandi locum reliquit, nobis vero perquam ſuſpecta ſunt. Luiscius denique eandem amplexus ſententiam *p.* 228. Machtildi tamen alios majores tribuere videtur, quam Comites Verdunios, dum patrem ei adſcribit Joannem van Duyn ſive Dun, Toparcham in Beauligneux, Ducis Sabaudiae ſtabuli atque exercitus in Flandria a. 1228. praefectum, matrem Adelheidim de Guisnes, Arnoldi Genevae Comitis et Beatricis Comitiſſae in Bourbourg filiam, cuius Joannis proavus fuerit Radulphus, Toparcha in Duyn ſive Dun, circa a. 1070. quatuor legionum Helveticarum praefectus, proavia Sibilla Genevae Comitiſſa. At haec omnia, nullo teſtimonio nixa, cuius ponderis habenda ſint, lector ipſe judicet. Mihi quidem adſcititiis huiusmodi phaleris non indigere gens videtur, quae proprio ac nativo ſeſe ſplendore tuetur.

les, qui ex ipſis Hollandiae Regulis, quanquam illegitimo modo, descendebant; eoque magis, quoniam ab his ipſis ut agnati, ſuaeque adeo gentis ſurculi, aeſtimati fuere (*r*). Sive vero Theodoricus ipſe, ſive huius demum filius, Dunii nomen in hanc gentem intulerit, profecto illud neque ex collibus arenariis, ubi lucem adſpexiſſe Theodoricum JO. A LEYDIS ſcripſit, neque ex matrimonio quodam cum Dunia ſive Verdunia, ſed ex aedibus huius nominis in Schielandiae tractu ſitis, atque ab hac ipſa familia per longum temporis ſpatium poſſeſſis, mutuatum eſt (*s*), more in plerisque aliis nobiliſſimis gentibus olim recepto (*t*).

§. III.

Theodoricus ergo, Brederodiae nothus, aliud ſcutum gerere haud potuit, quam ſtirpis, cui originem debuit, inſerto tamen natalium ſuorum indicio. Duniae ille gentis conditor aut liberos, (ut SIM. LEEUWIUS credidit) aut (prout LUISCIUS ſtatuit, meliusque computationi temporum convenit) nepotes ex filio Wilhelmo reliquit Laurentium et Wilhelmum. Poſtremus hic, Schielandiae Comarcha a. 1347. (Joannis Toparchae in Duyn, atque Adami itidem Comarchae, ex quo ſuperſtites Dunii recta li-

---

(*r*) Sic Wilhelmus III. Hollandiae Comes Florentium ab Haemſteede vocavit agnatum ſuum in charta 4. Martii 1326. et Wilhelmus IV. Gulielmum de Cuſer 27. Novemb. 1339. et quae ſunt huius generis plura.

(*s*) Domus *ter Duyn* prope Sevenhuſiam quondam ſita, teſte COUTHOEVIO in *Chronico pag.* 83. Atque eam poſſediſſe gentem noſtram ipſe quidem agnovit LUISCIUS *pag.* 228. verum hanc a familia nomen ſortitam eſſe ſuspicatur, quod primas inveſtiturae literas demum repererit Joanni van der Dunio datas. At huius pater Wilhelmus quum fuerit Schielandiae Comarcha, et donationem Eccleſiae Sevenhuſienſi fecerit, eum dictam jam poſſediſſe villam plusquam probabile eſt. Exemplum etiam, quo familia pago aedibusve nomen dederit, hactenus mihi innotuit nullum.

(*t*) Bene id notavit idem COUTHOEVIUS *pag.* 119.

linea originem repetunt, pater) ſi Brederodiorum, ut idem Luiscius tradidit, ſcutum integre geſſit, eum his conſentientibus illegitimorum natalium indicium ſuſtuliſſe, atque ita ad poſteros ſua transmiſiſſe inſignia conſequens eſt (*u*); quo pacto Haemſtedii Schageniique, ex Hollandiae Comitibus per filios naturales certiſſime progeniti, idem discerniculum ex inſignibus ſuis rejecerunt (*x*). Laurentio Dunio non aeque propitia, ac Wilhelmo fratri, fuiſſe videtur fortuna; certe honores eum geſſiſſe nullos comperimus, poſteritasque eius, ipſis agnoscentibus ſcriptoribus, qui Duniae genti placere ſtuduerunt, latuit hactenus in obſcuro. At filium ei Wilhelmum, urbis Roterodamenſis ſcabinum, vetus aſſignat charta d. 19. Octob. 1381. in qua memorati etiam Adami mentio (*y*). Eidem tamen Laurentio Dunio alium quoque filium fuiſſe, qui a. 1380. ſimpliciter Joannes Laurentii audit, tres potiſſimum ob cauſas inducor ut credam; quarum prima ex temporis concordia petita eſt, altera non modo ex praenomine Joannis, quod cum agnato ſuo germano Joanne Wilhelmi, Toparcha in Duyn, tum habuerit commune, ſed multo magis ex addito praenomine paterno Laurentii, quod olim apud nos adeo rarum, ut in vaſto Hollandiae Codice diplomatico FRANC. A MIERIS vix decies occurrat, denique tertia, eaque validiſſima, quod illius Joannis filius, Laurentius prototypographus, eadem inſignia geſſerit, quae Laurentio Dunio propria erant.

(*u*) In Brederodiorum certe favore Duniam fuiſſe gentem conſtat, qua de re illuſtre exemplum ipſe LUISCIUS *pag.* 230. adfert; ipſaque domus Dunia in feudum a Brederodiis accepta fuit, eodem teſte.

(*x*) In Anglia moris eſt, ut familia ex illegitimo toro descendens tertia jam generatione tollat ex inſignibus nothi indicium, quemadmodum hodie Richemondiae et Graftoniae Duces, Caroli II. Regis pronepos abneposque faciunt, quum id retineat adhuc illius nepos, Dux Clevelandiae.

(*y*) Exſtat illius apographum (nam autographum periit) inter archiva Roterodamenſia; inſerta quoque eſt Codici FR. A MIERIS *Tom. III. p.* 382.

§. IV.

Joannis ergo, Laurentii fil. civis Harlemenſis unice, quod ſciam, mentio occurrit in ſententia Alberti Bavari, Hollandiae Comitis, d. 17. Februarii 1380. lata occaſione belli civilis inter Hockiae et Cabillaviae partis antiſtites, quo tum univerſa Hollandia, tum urbs praecipue Harlemum, ea aetate continuo ſcindebatur. Poſtquam ſcil. Simon a Saenden, Joannes Sophi filius ſutor, aliique nonnulli auctores vel participes fuiſſent caedis quibusdam civibus illic a. 1365. illatae, eamque mulctae irrogatione expiaſſet Comes, irritati magis magisque in ipſos evaſerunt illorum, qui oppoſitam partem tuebantur, animi. Et Saendius quidem necis, a. 1377. in propriis aedibus ipſi intentatae, periculum, interfectis qui irruperant omnibus, feliciter evaſit; Joannes autem Sophi filius, ceterique eidem parti addicti miſere occubuerunt (z). Super hoc quoque tumultu quum transegiſſet Princeps, noxios, vel ubi ſolvendo non eſſent, proximos horum agnatos de mulcta praeſtanda cavere interpoſitis fidejuſſoribus voluit. Joannem vero Laurentii filium, praecipuum auctorem caedis Joanni Sophi filio illatae, quum poena quadringentarum librarum mulctaſſet, caveri ſibi hoc nomine neglexerat, ideoque Praetoribus Rhenolandiae et Kennemerlandiae, itemque Judici Harlemenſi mandat, ut Joannem cum agnatis eorumque bona apprehen-

(z) Vid. chartae Alb. Bavari d. 31. Octob. 1365. d. 1. Novemb. 1371. d. 18. Decemb. 1377. d. 12. et 17. Febr. 1380. Auctor veteris *Chronici* Belgici, vulgo dicti *Goudani*, a PETR. SCRIVERIO editi, *pag.* 111. narrat, Saendium viginti quatuor cives, qui domum eius intraverant, e medio ſuſtuliſſe beneficio grandiorum valvarum, quibus inſtructa domus erat, quasque in eos demittebat, moxque e feneſtra in plateam dejeciſſe. Neque enim mentem Chronographi aſſecutus fuit cl. WAGENARIUS *Hiſt. patr. Lib. XI.* §. 13. dum Saendio ipſi hoc infortunium accidiſſe ſcripſit, quem rebus adhuc interfuiſſe humanis a. 1380. memorata ſententia d. 17. Febr. nos docet.

hendant, detineantque, donec de pecunia ſtato tempore ſolvenda abunde cautum foret; remiſſa tamen propinquis Joannis dimidia mulctae parte, ſi eum ex Hollandiae tractu exſulare mallent. Quem vero exitum haec res habuerit, deficientibus monumentis veteribus, in incerto eſt.

§. V.

Hunc Joannem Laurentii, Harlemenſem, procul omni dubio patrem agnoscit typographus noſter, qui Laurentius Jo. fil. dictus praenomen itaque mutuatus ab avo eſt, pro more apud Batavos communiter recepto. His ergo illuſtriſſimis majoribus ſi progenitus fuerit noſter, ut ſatis veroſimile me reddidiſſe arbitror, ſingulari ſane fato evenit, ut ars haec liberalis, omniumque profecto nobiliſſima, a nobili etiam viro reperta fuerit; quae manibus ab eo tractata huius tamen natalibus officere nec potuit nec debuit, imo gentem ipſius reddidit clariorem. Eadem certe ſors ideam ligneos typos in aeneos convertendi atque mirifice artem poſthac promovendi Joanni Gutenbergio largita eſt, qui tantum abeſt, ut nobilitate propterea exciderit, ut e contrario non modo pro nobili ſemper habitus, ſed et inter aulicos Adolphi, Electoris Moguntini, tandem receptus fuerit (*aa*). Tanto quippe in honore primis temporibus ars impreſſoria erat, ut Fridericus III. Imp. typographis veſtes auro argentoque inſignitas gerendi veniam indulſerit, et tum horum tum typothetarum coetui inſignia gentilitia conceſſerit (*ab*). Inde quoque evenit, ut typographia ſeculo XV.

(*aa*) Vid. infr. *Cap. VI.* §. 4. Differentia ergo hac in parte inſignis fuit inter typographiam et cetera opificia, quae nobilitati derogare notiſſimum eſt. Latuiſſe hoc videtur JO. BAPT. CHRISTYN in *Jurispr. heroic. Tom. I. p.* 214. *ſeq.*

(*ab*) Typothetis ſcil. aquilae, typographis autem gryphi, pede altero pilam tinctoriam unguibus tenentis, ſcutum donavit, cum aperta galea et ſuperimpoſita ei corona. Id omne discimus ex JO. JAC. FUGGERI *Oeſterreichiſchen Ehren-Spiegel Lib. V.* cap.

xv. ab equeſtris ordinis, et eccleſiaſticae dignitatis viris exercere-tur (*ac*), quae tamen ſucceſſu temporis a plebejis, illiteratis, et vilioris conditionis hominibus tractata magis magisque contemtui eſſe coepit, qua de re ſubſequente aevo graviter meritoque HEN-RICUS PANTALEON (*ad*) et ANGELUS ROCHA (*ae*) conqueſti ſunt.

§. V I.

Ex praemiſſis colligere eſt, quam graviter lapſi fuerint JUNIUS, eumque ſecuti SCRIVERIUS, ceterique ad unum omnes, qui Laurentii originem e familia Coſterorum repetunt, nomen hoc adepta ex mu-nere aeditui, Belgice *coſter*, quod hereditario jure poſſederit. Pro-fecto neque Coſterorum gens hucusque innotuit, quae ex Bredero-diis illegitime deſcenderit (*ae**), ut de majoribus Laurentii huius ſcutum prodit, neque etiam vero conſentaneum eſt, his eccleſiae Harlemenſis demandatam fuiſſe cuſtodiam. Charta enim Alberti Bavari, Hollandiae Comitis, a. 1380. in qua Laurentii noſtri pa-ter, Joannes Laurentii fil. apud Harlemenſes occurrit, Bertoldum quendam aedituum memorat, quem ex noſtri fuiſſe familia plane non apparet: imo, quod magis urget, ex binis aliis diplomatibus ejusdem Comitis, die Sancti Lamberti a. 1396. et 17. Januarii 1398. datis, (*af*) conſtat, tum temporis eo munere functum fuiſſe

---

cap. 2. Add. de honore typographorum CHR. HENR. TROTZ in not. ad HERM. HUGON. *de prima ſcribendi orig. Cap.* 34. *p.* 584.

(*ac*) Pluribus allatis exemplis hoc probavit JOS. ANT. SAXIUS in *Hiſtor. literar. typogr. Mediolan. in Prolegom. p.* 82.

(*ad*) Vid. infr. in *Append. N.* 83.

(*ae*) *In Append. ad Biblioth. Vatic. Tom. II. Oper. p.* 350.

(*ae**) Nihil ergo quidquam cum gente Laurentii commune habuit Wilhelmus Coſter, ante a. 1300. clarus, ejusque filius Jacobus a. 1359. defunctus, de quibus verba fecit SCRIVERIUS, *Laurecrans p.* 117.

(*af*) *Handveſten en Privilegien der Stad Haerlem pag.* 58. *et* 60. item in Cod. Di-plom. FRANC. A MIERIS.

fuiſſe Henricum a Lunen, poſt cuius abdicationem, a. 1398. factam, Comes perpetuo illud plenoque jure civitati Harlemenſi ceſſit (*ag*). Probabile vero eſt, non diu poſt Comitis largitionem munus illud a Magiſtratu in Laurentium noſtrum collatum fuiſſe, indeque appellationem *coſter* a vulgo ipſi tributam.

§. VII.

Urbem natalem Laurentius ſine dubio illam agnoscit, in qua omne vitae tempus transegit, Harlemum dico. Annum, qui lucem ei dedit, licet exacte definire non omnino in proclivi ſit, remotior tamen certiſſime eius aetas eſt, quam hactenus creditum fuit. Schema etenim genealogicum, a poſteritate eius concinnatum, quod uti accuratum, et tamen ſimplex, nec ullis honorum titulis ſuperbiens eſt, ita ſummam fidem meretur, Laurentii proneptim, dictam Margaretam Petri, jam a. 1440. natam docet (*ah*). Huic vero fratrem natu majorem Thomam Petri ad minimum anno praeceſſiſſe ſtatuendum eſt, a quo ſi adſcendendo ad proavum Laurentium cuivis generationi promiscue computatae (etſi noſtris in oris plerumque ſit longior) trium modo et viginti annorum periodum affixeris, conſequens erit, Laurentii natales in annum aerae Chriſtianae 1370. fere incidiſſe, quod omnibus perpenſis circumſtantiis, et praeſertim aetate, qua nepotes eius magiſtratui admoti fuere, ad veritatem quam proxime accedere videtur.

(*ag*) Vid. *dict. diplom.* Hujus Henrici filius Joannes van der Lunen aedituus fuit Roterodami. vid. charta Ducis Alberti d. 18. Febr. 1403. apud MIERIS *Tom. III. p.* 787.
(*ah*) Vid. infr. §. 10.

§. VIII.

Prima, quod ſciam, mentio Laurentii in charta Wilhelmi Bavari, Hollandiae Comitis, data d. 26. Septemb. 1408. in qua cum Harlemenſibus transegit, qui civico tumultui involuti noxios ſeſe hoc nomine reddiderant, quos inter Laurentius Jo. fil. (patris ad exemplum) locum occupavit, ſexaginta idcirco ſemiaureis (*nobels*) mulctatus. Exinde vero ſub regimine Comitis Jacobae ſaepius invenire illum licet, ut patriae urbis regimini admotum; cui tamen quando primum adſcriptus fuerit, deficientibus monumentis veteribus, non liquet (*ai*). Ut Scabinus certe jam occurrit in charta inedita d. 10. Decemb. 1423. (*ak*) quo honore eum porro functum a. 1428. et forte praecedenti, ac 1431. Theſaurarii autem a. 1426. 1430. 1434. ſuperſtites faſti nos docent. Sunt qui conſularem ei dignitatem tribuunt, at quo fundamento, non dixerim (*al*).

Ab-

(*ai*) In Diplom. Alberti Bavari d. 4. Martii 1402. triginta et tres nominantur viri primarii, e quibus ſingulis annis ſeptem Scabini, quatuorque Conſules, ſeu, ut illic audiunt, Conſiliarii Harlemi eſſent eligendi. At nulla ibi mentio Laurentii. Mutili autem ſeculo xv. ineunte faſti Harlemenſes ſunt, qui noſtra aetate ſub tit. *Naem-regiſter van de Regeering der Stad Haerlem* prodiere, neque ante a. 1426. Scabinorum vel Theſaurariorum, et 1430. Conſulum perpetuam exhibent ſeriem.

(*ak*) Exſtat in *Memoriali Ducis* JOANNIS a. 1422. et ſeq. ſignato *N. p.* 84. (inter archiva Camerae Feodalis Hollandiae) eiusque apographum perhumaniter mihi v. cl. FRANC. A MIERIS transmiſit. Illius hoc initium. *Des vrydages na Sinte Ambroſius dach, preſentibus Louweris Jansz., Claes van Hueſſen, Symon Jacobz., Claes Allyns ſoon, en Peter Jordens ſoon, eyſſchede Harper van Foreeſt, als een Rechter van myns Heren wegen borge van Willem van Werder, ende van Claes die Grebber, gebroeders, van ſulken clage, alze Florys Simons ſoon over hem beyden voir den Rechter ende voir Scepenen geclaecht heeft* etc. Haec vero acta Harlemi indicant ſequentia, ubi Scabinorum Harlemenſium aperta mentio.

(*al*) Ita ADRIANUS ROMAN in inſcriptione, ſub effigie Laurentii a. 1630. Harlemi a ſe edita, eum *virum conſularem* vocavit, atque hoc duce plures alii. Forte PETR. SCRIVERIUS, quem huius inſcriptionis auctorem exiſtimo, illum conſulatum aliquando

Abſurdum autem videri non debuit doctiſſ. MALLINKROTIO, Laurentium, quem eccleſiae cuſtodem fuiſſe indeque ſub nomine *coſter* innotuiſſe, ſuperius obſervatum eſt, ad magiſtratus faſtigium fuiſſe evectum (*am*). Latuiſſe ſcil. videtur virum, in antiquitatibus medii aevi ſatis alias verſatum, pro ea temporum ſimplicitate, quibus nemo fere otioſus erat, omnes vero honeſto quodam exercitio victum quaerebant, non tantum mercatores inferioris ordinis, ſed etiam opifices quandoque regimini admotos fuiſſe, prout complurium urbium faſti teſtari poſſunt, jamque olim PETR. DIVAEUS obſervavit (*an*). Aſt aeditui munus ſub Comitibus Hollandiae et lucroſum et honorificum erat, inque primarios cives, ſubinde etiam nobiles, conferebatur, ut ex veteribus chartis docere in proclivi eſſet (*ao*). De opulentia certe Laurentii dubitare nos haud ſinunt aedes, quas occupaſſe eum conſtat, pro ea aetate magnificae, in foro urbis juxta eccleſiam S. Bavonis, cuius cuſtos erat, collocatae. Hae quippe adeo amplae erant, ut ſuccedente aetate ad emtores conductoresve alliciendos in tres partes dividi illas oportuerit (*ap*), quarum media effigiem Laurentii pictam, ſubjecta inſcriptione, in frontispicio gerit (*aq*).

§. IX.

Difficile eſt, ut definiamus, quot annis ſuperſtes fuerit, poſtquam

---

do geſſiſſe repererat, quod ſi verum, ante a. 1430. contigiſſe oportet, nam ſuperſtites ab hoc tempore faſti ea de re ſilent.

(*am*) *Diſſert. de ortu ac progr. art. typogr. Cap. VI. pag.* 51.

(*an*) *Lib. II. rer. Lovan. in praefat.*

(*ao*) Ita Hornae aedituum fuiſſe legimus Gerbrandum, *Domini* Andreae filium (qua dictione nobilitas eo tempore deſignabatur) in charta Alb. Bavari 19. April. 1396. add. SCRIVERII *Laurecrans p.* 117. et vetus annotatio, quae de hoc munere legitur, *Tom. IV. Cod. diplom.* MIERIS *p.* 450.

(*ap*) Vid. SCRIVER. *loc. cit.*

(*aq*) Vid. infr. *Cap. III. §. ult.*

quam a. 1434. ultima vice Thesaurarii munere functus fuit. At ſuccurrit hic nobis quodammodo LUDOV. GUICCIARDINUS in exactiſſima Belgii deſcriptione, quam duobus abhinc ſeculis vulgavit (*ar*). Is enim, (fide procul dubio monumentorum ineditorum, ad quae illic provocat) typographiae inventorem mortuum jam fuiſſe ſcribit, quando huius famulus Harlemo Moguntiam ſeſe tranſtulit, quod quum a. 1440. vergente acciderit (*ar**), intra hoc ſexennium Laurentium ex hac vita migraſſe oportet. Quo magis ergo retrotrahi hoc tempus poſſet, eo remotior quoque redderetur inventae typographiae epocha, ac favorabilior proinde Harlemenſium cauſa. Verum, ut ex animi loquar ſententia, ad plures ipſo a. 1440. abiiſſe Laurentium, adeoque ſeptuagenarium fere, conjicio, quumque ipſius aedes defunctum herum adhuc lugerent, neque ab alio adhuc habitarentur domino, occaſionem arripuiſſe infidum ſervum, clandeſtinum in modum inde aufugiendi, atque in Germaniam fortunarum transferendi ſedem. Quidquid eſt, toto coelo erravit JO. CHRIST. SEIZIUS, qui ridiculam chronologiam operum Laurentii e cerebro ſuo contexens multa ei attribuit, quae heredibus illius debebantur, huiusque vitam ad a. 1467. protrahit (*as*).

De vultu Laurentii ex huius imagine judicium ferre licebit. Illam a. 1628. publici juris fecit, laureaeque Scriverianae inſeruit Adrianus Roman, Harlemenſis impreſſor (*as**), quae cuius haben-

(*ar*) Vid. *Append. N.* 84.

(*ar**) Vid. *Cap. IV.* §. 11.

(*as*) *Derde jubeljaer van de uytgevondene boekdrukkonſt*, *Cap. VII.*

(*as**) Affirmatur illic, eam effigiem a Jacobo van Campen pictam, ſculptam vero per Joannem van de Velde fuiſſe. Uterque quum a. 1628. floruerit (vid. SAM. AMPZING *beſchryving der Stad Haerlem*, *p.* 371. *et* 373.) illane originem debeat ipſius Campii ingenio, an vetuſtiori alicui tabellae, incertum eſt. In priorem tamen opinionem ſatis proclivis ſum, tum quod ea imago omnino ſit diſſimilis antiquae illi, de qua mox loquemur, tum quod idea literam impreſſoriam manui inventoris imponendi magis genio praecedentis aevi, quam ſimplicitati ſec. XV. convenire videatur.

A-

benda ſit fidei, non dixerim. Hanc tamen iconem ſecutus eſt Taco Jelgersma pictor, quum annis abhinc fere triginta imaginem Laurentii, ante huius aedes poſitam, renovaret. Majoris vero apud me auctoritatis, et multo etiam vetuſtior, eſt picta quaedam tabella, ab ipſius Laurentii propagine per longum tempus religioſe adſervata, et poſt exſtinctam hanc gentem a. 1724. ad Jo. Enſchedium emtionis jure devoluta (*at*), quae ut aeri incideretur, noſtroque eſſet operi ornamento, ab ejusdem humanitate impetravi.

§. X.

Uxor Laurentio obtigit Catharina, Andreae filia, incertae gentis, ex quo conjugio unica ſoboles prodiit Lucia, nupta Thomae Petri fil. quem ſoceri ſui in arte typographica exercenda et atramenti compoſitione adjutorem fuiſſe legimus (*at**). Ex hoc autem matrimonio, praeter Catharinam er Margaretam, tres liberi dignioris ſexus geniti, Petrus, Andreas, Thomasque, qui omnes ſenatorio ordini apud Harlemenſes adſcripti medio fere et vergente ſeculo xv. inveniuntur (*au*), duo vero priores bello ci-

---

Aliud viſum Enſchedio, cui cadaveroſa Laurentii facies ſuſpicionem movit, defuncto huic ſtatim adfuiſſe pictorem, cuius delineatio diligenter cuſtodita dux tandem fuerit Campio. Uter noſtrum melius divinaverit, alii judicent.

(*at*) Perſuadet ſibi Enſchedius, hanc vivo Laurentio factam, atque ita pictori Harlemenſi eius temporis acceptam ferendam, ſive is Albertus de Oudewater fuerit, ſive Gerardus de Haerlem, vulgo a S. Johanne dictus. At ego, qui vetuſtiſſimas picturas Belgii noſtri frequenter vidi, atque hanc cum cura examinavi, tantam illi tribuere antiquitatem bona fide haud poſſum, quum aevum Holbenianum in ea detegere mihi videar. Copia vero ſi fuerit accurata picturae originalis, eandem profecto fidem mereatur oportet.

(*at**) Vid. teſtimonium Cornelii bibliopegi, apud HADR. JUNIUM, in *Append. N.* 2.

(*au*) Petrus Thomae fil. ut Scabinus in faſtis Harlemenſibus occurrit inde ab a. 1458. ac ſaepius deinceps ad 1492. Conſulari vero dignitate functus eſt a. 1472. 1489.

civili, cui a *caſeo* et *pane* nomen inditum (*au**), impliciti miſerrima morte perierunt a. 1492. (*ax*) Ex Petro Thomae fil. nati fuere primum Thomas Petri, qui patri ſuo interfecto ſurrogatus Scabinus ipſo hoc anno 1492. vitam cum morte commutavit (*ay*), moxque a. 1440. Margareta Petri. Illi filius fuit Gerardus Thomae, quaeſtor publicorum aedificiorum Harlemi a. 1536. ſeq. et eccleſiarum ab a. 1547. ad 1552. illic curator (*az*), ex cuius conjugio cum Ermingardi Jo. filia nati Thomas Gerardi, menſe Januario 1559. fato functus, et Cornelius Gerardi, qui ut civicae cohortis ſubpraefectus memoratur a. 1580. cuiusque poſteritas, in Wilhelmo Cornelii Kroon d. 24. Martii 1724. exſtincta, ex adjecto ſchemate genealogico cognoſci poteſt (*ba*).

Andreas Thomae a. 1473. ſeq. Conſul, a. 1479. 1490. Scabinus, a. 1485. Theſaurarius fuit. Denique Thomas Thomae ab a. 1462. Secretarius, inde a. 1472. Scabinus, biennio poſt Theſaurarius, a. 1482. Conſul fuit.

(*au**) *Het kaes en brood-ſpel.*

(*ax*) Vid. charta 25. Maji 1492. inſerta in *'t groot Privilegie boek van Kennemerland, p.* 86.

(*ay*) Vid. Faſt. Harlem. *fol. H. vers.*

(*az*) Eum HADR. JUNIUS ſcripſit aedes adhuc habitaſſe Laurentii, cuius abnepos, non pronepos, dici debuit.

(*ba*) Prima, quam vidi, illius editio prodiit Harlemi typis Wilhelmi van Keſſel a. 1724. fol. pat., altera, in qua errores quidam correcti, inſerta *Laureae poëticae*, in honorem Laurentii Belgice editae a bibliopolis Harlemenſibus, a. 1726. in 4. Utriusque collatio nobis utilis fuit, dum ſchema hoc Latio donaremus, in quo tamen cetera nihil quidquam adjiciendum vel immutandum, at quae notatu circa poſteros Laurentii digna videbantur, hoc §. comprehendenda cenſuimus.

CAPUT III.

PROGENIES LAURENTII JO. FIL

- Laurentius Jo. fil. Aedituus Harlemi, primus inventor Typographiae A°. 1440.
  Uxor Catharina Andreae filia.
  - Lucia Laurentii filia, nupta Thomae Petri fil. (cujus prior uxor fuerat Joanna van Alphen, ex qua filiam procreaverat Alidam van Alphen.)
    - Petrus Thomae, interemtus cum fratre Andrea in bello civili *caſei et panis*. Uxor primum Margareta, Joannis Florentii fil. filia, ex qua hos liberos genuit. deinde Catharina Bartholomaei fil. A°. 1464. fine lib.
      - Thomas Petri. Uxor filia Nicolai Petri fil.
        - Gerardus Thomae. Uxor Ermgardis Joannis filia. — —
        - Margareta Thomae.
      - Margareta Petri, nata 1440.
    - Andreas Thomae.
    - Thomas Thomae.
    - Catharina Thomae.
    - Margareta Thomae.

- Maria Gerardi, nupta duos liberos peperit, at illico defunctos.
- Alida Gerardi, infans mortua.
- Margareta Gerardi.
- Agneta Gerardi, infans mortua.
- Thomas Gerardi, duxit Machtildin, Nicolai filiam. Ob. Januar. 1559. — —
- Cornelius Gerardi duxit 14. Januari 1560. Gertrudin va Berkenro. — —
- Nicolaa Gerard filia.
- Joanna Gerardi.
- Anna Gerardi.

laria Gerardi, nup- duos liberos pe- rit, at illico de- ctos.

Alida Gerardi, in- s mortua.

Margareta Gerardi.

Agneta Gerardi, in- ns mortua.

Thomas Gerardi, xit Machtildin, Ni- lai filiam. Ob. Ja- ar. 1559. — —

- Jacobus Thomae, ob. infans.
- Theodora Thomae, ob. infans.
- Maria Thomae, dicta Maria Gerardi.
- Alida Thomae, vulgo Pauli dicta.

Cornelius Gerardi, uxit 14. Januarii 560. Gertrudin van erkenro. — —

Nicolaa Gerardi ia.

Joanna Gerardi.

Anna Gerardi.

- Anna Cornelii, dicta van Berkenro, nata 12. Januarii 1561. eodemque anno mortua.
- Margareta Cornelii, vulgo Bartholomaei dicta, nata 20. Aug. 1562. nupta Gerardo Petri Wit. —
  - Nicolaa Gerardi Wit, nat. 1. Dec. 1583.
  - Etka Gerardi Wit, nat. 12. Octob. 1585.
- Gerardus Cornelii, vulgo Thomæ, nat. 30. Septemb. 1564. duxit Corneliam Mates. — — —
  - Gertruda Gerardi, dicta van Berkenro, nata 1600. nupsit Cornelio Vaacse. —
    - Margareta Cornelii, nata 1620. nupsit 31. Decemb. 1642. Wilhelmo Cornelii fil. Kroon. — —
      - Cornelius Wilhelmi Kroon, dux. Elisabetham Diepenbeek. — — —
        - Wilhelmus Cornelii fil. Kroon, nat. 28. Maji 1678. ob. coelebs 24. Martii 1724. ultimus hujus gentis.
      - Gerardus Wilhelmi Kroon.
      - Johannes Wilhelmi Kroon.
- Wilhelmus Cornelii, dictus van Berkenro, nat. 27. Nov. 1565. ob. 14. Aug. 1566.
- Cornelia Cornelii, nat. 1566.
- Wilhelmus Cornelii, nat. 4. Novemb. 1568.

CAPUT III.

Auctoritates de inventa Harlemi typographia.

§. I.

Laurentium hactenus conſideravimus, ut nobili loco natum, ut civem, ut magiſtratum Harlemenſem. Pluris noſtra refert, eum hoc contemplari nomine, quo ſeſe univerſo orbi utiliſſimum, omnique adeo majorem encomio reddidit, inventione dico artis typographicae. Ea autem res quum inſigni cum Germanis controverſiae locum dederit, ordo exigit, ut ante omnia ſolidis rationibus perſuadere aliis conemur, quod nobis quidem olim valde dubium, ſed tandem cauſa bene cognita viſum eſt in confeſſo. Hunc vero in finem tuto producemus ea omnia, quae non dicam Laurentio nominatim, vel Harlemo, ſed et Hollandiae, imo Belgio conciliare hanc gloriam videntur, argumenta. Nulla etenim totius Belgii civitas Harlemo, nullus incola Laurentio quum hanc inviderit vel contradixerit inventionem, conſequens eſt, Batavorum cauſa bene defenſa adjudicandam fore Laurentio palmam.

Argumenta igitur, quae nobis praeſto ſunt, ad duplicem ſe redigunt claſſem. Alia etenim directa ſunt, quae ſuppeditant teſtes auctoresque ſeculi xv. et xvi. fide digni, a SEIZIO quidem, partimque etiam a SCRIVERIO in auxilium vocati, ſed neque eo producti ordine (*a*), neque iis ratiociniis adjuti, atque Batavorum cauſae intererat. Alia indirecta, a nobis petenda ex accurato

---

(*a*) Nata hinc errandi occaſio ill. SCHÖPFLINO *Vindic. Cap. VII.* §. 6. qui teſtimonia ZURENI, COORNHERTII et GUICCIARDINI pro uno cum Juniano reputavit, quaſi omnes bona fide JUNIUM ſecuti fuiſſent; quum tamen jam ante a. 1567. ſcripſerint, Junii vero *Batavia* demum a. 1588. lucem viderit. De Ludov. Guicciardino id bene jam obſervavit PROSP. MARCHAND *Dictionaire hiſtorique Tom. I. p.* 294.

rato examine librorum quorundam vetuſtiſſimorum, qui licet temporis locique indicio deſtituti typographiae tamen primitivae in Belgio unice conveniunt. Teſtes hoc capite convocabo, de preli ſpeciminibus locuturus poſthac, quae horum effata confirment.

§. II.

Primus ergo ac praecipuus hanc in rem teſtis eſt CORNELIUS, Laurentii ipſius ſubminiſter, indeque Harlemi bibliopegus (*a**), cuius relationem HADR. JUNIUS *Bataviae* ſuae, ante bina ferme ſecula conſcriptae, inſeruit (*b*). Illa ſequenti capite ex profeſſo illuſtranda, hic tamen principem ſibi locum vindicat. Ad tria vero redit capita, quorum primum artis inventionem, alterum illius emendationem atque incrementum ſpectat, ultimum denique typos officinae Laurentianae ab infido famulo ſurreptos Moguntiamque advectos enarrat, queis ipſe, erecta mox ibi typographia, intra annum, ſcil. a. 1442. duos libros excudit. Tam aperta vero mobilium typorum hic mentio, ut tabellaris impreſſio, ceu nuper ill. SCHÖPFLINUS (*c*) voluit, ſubintelligi ſalva tota oratione haud poſſit.

Teſtem jam ipſum quod attinet, hic quantumvis domeſticus, cunctis tamen perpenſis circumſtantiis, habendus eſt omni exceptione major. Expoſuit etenim haec Cornelius, tum ſaepe antea,

---

(*a**) Cornelii huius mentio fit anno 1492. in annotatione ms. ſubjecta exemplo cuidam operis BARTH. ANGLICI *de proprietatibus rerum*, ex interpretatione Belgica editi Harlemi a. 1485. cuius verba ſequentia ſunt: *Item gecoft the Haerlem in die cruysſtraet tot Cornelys boeckbinder in 't jaer* MCCCC *ende* LXXXXII. *in Meye, doe die van Alcmaer mit haer lantluden daer in quamen mit haer bannieren, etcetra. van mi Anthonys nnor.* vid. SEITZ *derde jubeljaer, p.* 90.

(*b*) Vid. *Append. N.* 2.

(*c*) *Dict. lib. Cap. VIII.* §. 1.

tea, ut credi par eſt, tum inprimis, quum fere octogenarius eſſet. Ea ergo aetate, qua minime eius intererat plus juſto tribuere Laurentio, pridem defuncto, nec ullo, quantum novimus, affinitatis vinculo ipſi juncto. Eo etiam candore, ut nihil quidquam ex toto invento ſibi tribueret, vindicandae heri ſui gloriae intentus unice. Eo porro animi ardore, ut quotiens de commiſſo plagio, indeque detracta (ipſius opinione) vero inventori laurea, incidiſſet mentio, modo ab ira, modo a lachrymis temperare haud poſſet. Ea denique fiducia, qua referre haec oportebat fideliſſimum officinae Laurentianae operarium, qui totam inventi hiſtoriam hero ſuo acceptam referebat, ſed politurae atque incrementi artis, quam manibus ipſe tractaverat, oculatus erat teſtis, furemque, cum quo plures eodem in cubili noctes transegerat, noverat optime. Quantivis haec pretii narratio ex ipſius Cornelii ore pervenire ad Junium quidem per temporis rationem haud potuit (*d*), pervenit tamen illibata per duos probatae fidei viros, alterum literatum Nicolaum Galium (*e*), alterum Conſularem Quirinum Taleſium (*f*). Hi enim, quae tene-

ra

(*d*) HADR. JUNIUS etenim lucem adſpexit Kalendis Julii a. 1511. uti oſtendemus *Cap. IV.* §. 1. not. (*b**) Demus ergo, Cornelium a. 1440. quo exſpiravit Laurentius, modo novendecim annos impleviſſe, conſequens erit, illum, ſi forte a. 1511. adhuc ſuperſtes fuit, jam fuiſſe nonagenarium, adeoque ad plures eo ſaltem abiiſſe tempore, quo Junius huius rei cum omnibus circumſtantiis memoria tenendae fuiſſet capax.

(*e*) Hic videtur is ipſe, qui ſub nomine *Claes Lottynsz. Gael*, ut Scabinus Harlemi, in huius urbis faſtis occurrit a. 1531, 1533. et 1535.

(*f*) Hic in iisdem faſtis ſimpliciter audit *Mr. Quiryn Dirkszoon.* Fuit vero magni ERASMI per multos annos amanuenſis. vid. eius epiſtola d. 23. Julii 1529. *Tom. III. Oper. p.* 1222. Ad Syndici Harlemenſis munus pervenit a. 1531. idque ad a. 1535. adimplevit. Uxorem duxit a. 1532. quo nomine gratulatus ipſi Erasmus eſt literis d. 31. Octob. eius anni datis, *ibid. p.* 1456. Inde a. 1537. et ſeq. Scabini, a. 1552. et ſeq. Conſulis munere functus eſt; tempore vero Belgicorum tumultuum d. 27. Maji 1573. miſerrime ab Hispanis militibus interemtus fuit. vid. SAM. AMPZING *beſchryving der Stad Haerlem p.* 104. Exſtant porro HADR. JUNII ad Taleſium noſtrum literae, inter *Epiſtolas Junianas p.* 198.

ra aetate ab ipſo Cornelio acceperant, provecta Junio retulerunt, diverſo tempore et iisdem tamen prope verbis, quod utrumque non mentem modo Cornelii recte aſſecutum fuiſſe, ſed et totam huius narrationem optime memoriae impreſſiſſe evincit. Unde temeritatis ſeſe reos produnt, qui vagis rumoribus eam annumerare hiſtoriam ſtuduerunt.

§. III.

Coaevus fere Cornelio fuit ULRICUS ZEL, patria Hanovienſis, cuius effata ex huius ore perſcripſit auctor *Colonienſis Chronici* a. 1499. editi (*g*). Is artem impreſſoriam, qualiter uſu deinde invaluit, (typis ſcil. metallicis) Moguntiae a Jo. Gutenbergio circa a. 1440. inventam, atque a. 1450. abſolutam tradidit; ita tamen, ut primam artis praefigurationem diſerte tribuat Hollandiae, atque ex *Donatis* hic ante a. 1440. excuſis (quos mobili charactere prodiiſſe ſuo (*b*) docebitur loco) typographiae Moguntinenſis, licet altera multo perfectioris, initia repetat. Hic vero Zellius in ipſa dioeceſi Moguntina clerici officio functus eſt, indeque Coloniam Agrippinam primum omnium advexit typographiam. Illud enim nos docet epigraphe, non manu, verum diſtinctiſſime typo, ſubjecta rariſſimae et incognitae hucusque editioni opusculi, D. AUGUSTINO iniuria tributi, *de ſingularitate clericorum*, a. 1467. typis Zellianis, Coloniae certiſſime, deſcriptae (*i*): hoc lau-

(*g*) Vid. *Append. N.* 5.

(*b*) Vid. infr. *Cap. V.* §. 17.

(*i*) Quantivis hocce pretii cimelium, forma octava majore excuſum, a. 1759. quum, legatione extraordinaria a celſiſſ. Belgii noſtri Ordinibus ad ſereniſſ. magnae Britanniae Regem GEORGIUM II. b. m. mihi impoſita, Londini degerem, oſtendit mihi v. cl. JACOBUS BRYANTIUS, jamque locum occupat in eximia bibliotheca ill. Principis GEORGII SPENCER, Ducis de MARLBOUROUGH, in arce Blenhemienſi prope Oxoniam conſpicua, et ante ſemiſeculum a Sunderlandiae Comite inſtructa; ex quo opuſculo ultimam paginam ad archetypum delineandam aerique incidendam curavi. vid.

laudatus Chronographus teſtatur, annusque eidem libro appoſitus confirmat, quo alium in hac urbe impreſſorem fruſtra quaeſiveris (*k*). Colligere inde licebit, Zellium principiis typographiae

---

vid. *ſpecim. figur. IX. part.* 2. Ceterum huic libro in eadem ligatura praecedebant tractatus ſequentes: 1.) CICERONIS *Paradoxa.* 2) *Idem de amicitia, et verſus* 12. *ſapientum.* 3) JOH. GERSON *tractatus de paſſionibus animae, eiusdemque tractatulus de modo vivendi omnium fidelium.* 4) B. AUGUSTINI *ſermo ſuper orationem Dominicam et expoſitio ſuper ſymbolum et ſermo de ebrietate cavenda.* 5) *Eiusdem liber de vita Chriſtiana.* Qui omnes eodem, quem in ſpecimine exhibui, charactere Zelliano, at absque ulla anni, loci, vel typographi nota, impreſſi erant. Ipſiſſimo quoque hoc typo excuſum videre licuit *Bibliorum Latinorum* exemplar, duobus voluminibus fol. minor. et 42. lineis in quavis columna conſpicuum, at impreſſionis pariter notis deſtitutum: qui liber proſtitit in auctione Lugd. Bat. apud Carolum Delfos 3. Novemb. huius anni 1761. ac pro Fauſti et Gutenbergii opere perperam jactatus 153. florenorum pretio divenditus fuit. Ea vero editio, quum mihi, *Conſpectum orig. typ.* edenti, ignota fuerit, lapſus ſum illic, dum *p.* 43. alia *Biblia*, quae *Schelhorniana* vocavi, Zellii prelo adſcripſi. Oportet autem, jam ante annum 1458. Coloniam Agrippinam recepiſſe typographiam, quum ipſo teſte Zellio Argentinae hac in parte praeiverit; huic vero epocham a. 1458. aſſignandam docebitur *Cap. VIII.* §. 17. Imo jam a. 1465. cum anni indicio librum Coloniae prodiiſſe dicendum foret, fide ſubſcriptionis cuiusdam, additae JO. KOELNER DE VANCKEL *Summariis ſexti Decretalium*; niſi ſuſpectus ille annus viſus eſſet doctis in Germania viris; qua de re vid. cl. SCHELHORN. in *Obſervat. de art. typogr. p.* 46. junct. *p.* 72. Alioquin primus liber antea cognitus preli Zelliani, qui tamen KÖHLERUM, SCHÖPFLINUM, aliosque latuit, fuit opus *Sermonum* ROB. DE LICIO abſolutum 16. Kal. Febr. 1473. vid. AD. HENR. LACKMANNI *Annal. typogr. p.* 112. SCHELHORNII *Diatr. de antiq. Bibl. edit. p.* 28. at huic libro B. Auguſtini opuſculum integro jam praeceſſerat ſexennio.

(*k*) Certe a. 1471. demum occurrunt alii impreſſores Colonienſes, Petrus de Olpe, et Arnoldus ter Hoernen. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 190. *edit. ſecundae.* Quae autem in eodem opere *p.* 296. memoratur editio BARTH. ANGLICI *lib. de proprietatibus rerum*, Coloniae a. 1470. excuſa typis Jo. Koelhof de Lubek, eam ſpuriam eſſe certo mihi conſtat. Exemplar enim, per quod deceptus fuit Maittairius, ad EDUARD. HARLEY, Comitem Oxonienſem, pertinuit, quod quum diu poſtmodum remanſerit penes bibliopolam Londinenſem Thom. Osbornium, inque huius Catalogis ſemper annum 1470. praetulerit, manibus tandem ipſe trivi, et poſt accuratam inſpectionem in eo agnovi impoſtoris nequitiam, qui in editione a. 1483. (Maittairio quoque *p.* 446. memorata) ultimas cifras ſcalpello eraſerat, ut tredecim annis liber videretur antiquior. Enimvero, quantum hucusque conſtat, princeps operis Barth. Anglici editio illa eſt, quae absque anni aut loci indicio prodiit, quam tamen Coloniae Agrippinae a Guil. Caxtono, impreſſore poſthac Weſt-

phiae imbutum fuiſſe ſive in ipſius Gutenbergii officina (ut KÖHLERO (*l*) etiam viſum,) ſive in Fauſtina, ubi ſimul clerici (*m*), id eſt codicum mſſ. exſcriptoris et calligraphi, partes egerit. At, quidquid eſt, eo magis huic ſtandum teſtimonio, quoniam Germanus ipſe, et quod praecipue ad rem facit, Moguntiae aliquamdiu commoratus, temporique inventae artis proximus, non patriae litavit ſed veritati. Convenit quippe ei cum Cornelio Harlemenſi, quatenus impreſſiones Belgicas et praeceſſiſſe et facem praetuliſſe Moguntinis, atque apud hos circa a. 1440. typographiae impendi coepiſſe operam teſtatus eſt uterque. Tantum ergo abeſt, ut Moguntini ea aetate in controverſiam vocaverint anteriora Batavorum reperta, ut e contrario ingenue illa agnoverint, ſibi vero circa inventionem nihil adſcripſerint, niſi quod ſummo iis jure debebatur (*n*).

§. IV.

Eadem fere tradidit MARIANGELUS ACCURSIUS, patria Neapolitanus, et ſeculo XVI. ineunte clarus, qui poſt transactam in Italia bonam vitae partem in Germaniam ſeſe tranſtulit, atque Carolo V. Imp. gratiſſimus fuit (*o*). Hic, ANGELO ROCHA teſte (*p*), exem-

monaſterii in Anglia, excuſam patuit mihi ex verſibus ſubjectis Anglicae huius libri verſioni, edit. Lond. ap. Wynandum de Worde circa vel ante a. 1500. et relatis a MAITTAIRIO *dict. Tom. I. p.* 31. JO. LEWIS *life of Wyl. Caxton*, Lond. 1737. *p.* 7. JOS. AMES *typographical antiquities p.* 103.

(*l*) *Ehrenrettung Guttenbergs p.* 45.

(*m*) De appellatione *clerici* hoc ſenſu uſitata vid. ill. SCHÖPFLIN. *Cap. III.* §. 4. et *Cap. X.* §. *ult.* Frigida igitur alluſio eſt ad tit. opuſculi *de ſingularitate clericorum*, quae ZELLIUM movit, ut priſtinam ſuam *clerici dioec. Mogunt.* (ſignificatione omnino diverſa) qualitatem illic adderet; feliciſſima vero ex poſtfacto Harlemenſium cauſae.

(*n*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 4.

(*o*) Vid. NIC. TOPPI *Biblioth. Neapolit. p.* 206. et *Addizioni di Leon.* NICODEMO *p.* 170.

(*p*) *Append. noſtr. N.* 95.

exemplo membranaceo *Donati*, majusculo (*q*) rudique charactere in urbe Moguntia excusi, post praemissa quaedam de Jo. Fust repertis, (quae rectius tamen Gutenbergio tribuisset) adscripserat, impressum hunc *Donatum* et *Confessionalia* primum omnium fuisse a. 1450. *admonitum* vero *Faustum ex Donato Hollandiae, prius impresso in tabula incisa.* E quibus evidens est, Accursii temporibus cognitam adhuc sive in Italia sive Germania fuisse typographiae Moguntinensis ex Belgica derivationem. Neque vero audiendi hic sunt, qui magno JOS. SCALIGERO (*r*) praeeunte *Donatum* Harlemensem fixis tabellis impressum fuisse inde intulerunt. Contrarium enim jam testantur fragmenta utriusque editionis Hollandicae, nuper detecta, in qua mobilitatem typorum unusquisque agnoscat necesse est (*s*). Itaque persuasum habeo, omne aliud indicare voluisse Accursium, qui, dum typos Donati tabellae fixae incisos scripsit, hos tamen per separationem in ligno factam verae typographiae fuisse accommodatos non negavit. Imo *tabulae* vocabulum improprie quandoque adhibitum pro formula seu frustulo, cui litera insculpebatur, dubitare nos haud sinit carmen BONIN. MOMBRITII, viri doctissimi, praefixum *Chronico* EUSEBII ex editione Mediolanensi Phil. Lavaniae circa a. 1475. quam *tabulis* impressam *ahenis* scripsit (*t*), aeneos characteres eosque mobiles certissime intelligens.

(*q*) Ait ROCHA, rudibus typis atque *imminuto modo* Donatum impressum. *Imminutum* itaque scripsit pro *non minutum*, quemadmodum Jctus *l.* 44. *princ. de bon. libert.* vid. *Opusc. de Latinit. vet. Jctorum p.* 371. et *Thesaur. Latinit.* J. M. GESNERI.

(*r*) In *confut. fabulae Burdonum p.* 260. edit. 1609.

(*s*) Vid. infr. *Cap. V.* §. 16. *seq.*

(*t*) Vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 746. *edit.* 2. JOS. ANT. SAXIUS *Hist. literar. typogr. Mediolan. p.* 608. Exstat huius rarissimae editionis exemplum in bibliotheca nostra.

§. V.

Quartum assignabimus locum anonymo scriptori Britanno, qui Accursio forte coaevus, forte aliquantulum vetustior fuit, cuiusque opus bibliothecae Lambethanae olim insertum licet interciderit, excerpta tamen inde RICH. ATKINSIUS in libro suo *de origine typographiae* a. 1664. assevavit (*u*). Varias ille referens circumstantias de introducta in Angliam arte temporibus Henrici VI. Regis, hortatu Thomae Bourcherii Archiepiscopi Cantuariensis, eam ad Britannos per famulum quendam Harlemo translatam non modo sed et hic inventam scripsit; etsi in eo erraverit, quod prima haec reperta tribuerit Gutenbergio, qui apud Batavos artem nunquam exercuit, ast horum inventis nova Moguntiae superaddidit (*x*). Ne vero auctorem male de tota re instructum fuisse dixeris, Moguntinos ipse taxat, quod urbem suam typographiae inventricem elimatricemque primam jactaverint, aliud autem constare ait, quoniam Moguntia artem fuerit mutuata per fratrem operarii cujusdam Harlemensis, postquam arcana ab hoc edoctus illic erexit officinam. Ita probe gnarus, qua ratione ars nobilissima per fratres Gensfleischios a Batavis ad Germanos perveniisset, quod nulli scriptorum huius argumenti seculi XVII. vel XVIII. perspectum ex aliis documentis corroborabimus (*y*), Belgis perquam candide primitias acceptas retulit; Moguntinos tamen immerito reprehendens, qui inventionem sibi tribuentes Batavis minime fuerunt injurii, at speciem intellexere ab Harlemensi diversam (*z*).

(*u*) Vid. *Append. N.* 92. et quae ad vindicandam huius ms. fidem, a MIDDLETONO aliisque temere sollicitatam, adferemus in *epistola ad Cl.* DUCARELLIUM *responsoria*, huic operi subjicienda.

(*x*) Vid. infr. *Cap. VI.* §. 4.

(*y*) Vid. infr. *Cap. IV.* §. 13. et *VIII.* §. 8.

(*z*) Infr. *Cap. VII.* §. 4.

§. VI.

§. VI.

Succedat quinto loco auctoritas JOANNIS A ZUYREN, Jcti Harlemenſis, et in urbe patria, ut olim Laurentius, magiſtratus ſimul ac typographi partibus functi (*aa*). Hic librum ſingularem per formam dialogi *de prima et inaudita hactenus vulgo, et veriore tamen, artis typographicae inventione*, Latino eoque pereleganti ſermone, compoſuerat dudum, ut SCRIVERIUS teſtatur (*ab*), ante turbas Belgicas, quum ipſe Scabinus Harlemi conſervandis legibus digniſſime praeeſſet, nondumque conſulatum ſuſcepiſſet; unde hanc diatriben intra annos 1549. et 1561. exaratam conſequens eſt. At iniquam experta eſt illa ſortem; neque enim Scriverii aetate ſuperſtites inde erant, niſi paucae quaedam plagulae, introductionem continentes, cuius excerpta nonnulla hicce vindicavit ab interitu, *laureaeque* ſuae opportune inſeruit (*ac*). Licet ergo tota inventionis hiſtoria a Zureno tradita perierit, exprimunt tamen haecce fragmenta ſummum viri candorem, animumque ab omni partium ſtudio alienum, ſimulque, obſervante Scriverio, Zurenum in eo dialogo ſequentia pertractaſſe docent:

1. Impreſſoriam artem Harlemi primum fuiſſe repertam.

2. Aedes, in queis typographia inventa, aetate auctoris adhuc exſtitiſſe ſalvas et incolumes.

3. Artem novam, rudemque adhuc, ab extero quodam ſubductam;

4. Hinc Moguntiam perlatam;

5. Ibi vero exceptam, nutritam, excultam, continuatam, plurimumque emendatam fuiſſe.

(*aa*) JOANNES A ZUYREN a. 1549. et ſeqq. Scabini, a. 1561. et ſeqq. Conſulis dignitatibus functus eſt, prout ex faſtis Harlemenſibus conſtat. Obiit vero d. 10. Maji 1591. aetatis anno 74. vid. SAM. AMPZING *beſchryving der Stad Haerlem p.* 104. unde natales eius ad a. 1517. referendi ſunt.

(*ab*) *Laurecrans p.* 28.

(*ac*) Iis quoque in *Appendice* noſtra locum dedimus *N.* 81.

§. VII.

§. VII.

Similia omnino, etſi ſuccinctius multo, tradidit THEODORUS, *Folcardi* fil. COORNHERTIUS (*ad*), in *dedicatione* interpretationis Belgicae *Officiorum* CICERONIS, Senatui urbis Harlemenſis inſcripta, quam illic a. 1561. vulgavit (*ae*). Hic, ZURENI tum temporis in nova typographia ſocius, ſimulque notarii et caelatoris etiam partes agens, primo huic officinae ſuae foetui praemittenda cenſuit, quae repertam Harlemi indeque ad Moguntinos translatam artem docerent. Ne autem rei veritatem in dubium quispiam vocaret, ea ex viris annoſis fideque digniſſimis ſe olim intellexiſſe addidit, qui de nomine ac gente primi inventoris optime inſtructi aedes huius quaſi digito ipſi monſtraverant, rudia vero artis initia expoſuerant data opera.

§. VIII.

Septimum ſibi locum vindicat LUDOV. GUICCIARDINUS, patria Florentinus (*af*), qui, poſtquam Italia medio fere ſeculo ſexto decimo valedicta Antverpiam ſeſe contuliſſet, exactam Belgii chorographiam Italica lingua conſcripſit, ad quam contexendam non levi ipſi adjumento fuerat inſtituta per praecipuas urbes peregrinatio. Is ergo in principe ſtatim huius libri editione, Philippo Hispaniarum Regi d. 20. Octob. 1566. inſcripta, annoque proximo typis Guil. Sylvii, impreſſoris regii, emiſſa, ac ſaepius deinceps repetita, teſtatus eſt (*agh*), ex conſtanti non modo in-

co-

(*ad*) Natus hic auctor Amſtelodami eſt a. 1522. obiitque a. 1590. vid. de eo JO. FRANC. FOPPENS *Biblioth. Belg. p.* 1121. *ſeq.*

(*ae*) Vid. *Append. N.* 82.

(*af*) Lucem hic vidit a. 1523. deceſſit enim a. 1589. aetatis 66. FOPPENS *dict. op. p.* 832. et NICERON *Memoires des hommes illuſtres, Tom. XVII. p.* 118. *ſeq.*

(*agh*) Vid. *Append. N.* 84.

colarum ceterorumque Batavorum opinione, ſed et juxta quosdam ſcriptores ac monumenta, Harlemo originem debere imprimendi, characteresque in chartam transferendi artem; at mortuo ante perfectionem inventore famulum huius ſeſe contuliſſe Moguntiam, ubi hilari vultu exceptus tantopere porro typographiam emendavit, ut fama publica hanc Germaniae urbem illius jactaverit genitricem; quod tamen, ne alterutri parti gravis eſſet, in medio relinquere voluit auctor. Conſonans itaque praecedentibus haec relatio id porro ſingulare habet, mortuo demum Laurentio furtum officinae illatum.

Graviter autem in iſtius loci verſione lapſus eſt, aliisque deinceps errandi occaſionem praebuit, interpres Gallicus FRANC. DE BELLEFOREST, dum fundendi quoque typos artem Harlemo adſcripſit; repugnantibus auctoris verbis, quae alium omnino ſenſum habere in propatulo eſt, et bene Latinus interpres REGN. VITELLIUS animadvertit. (*ai*).

§. IX.

Ita vero Harlemenſibus prima inventa, per infidum deinde famulum ad Moguntinos tranſlata, non ſolum populares noſtri adſcripſere, ſed et exteri iique vetuſti auctores, Itali, Britanni, ipſique Germani, quorum hercle Batavis plus debito tribuere minime intererat. Quae teſtimonia ſi attenta mente, judicioque

a

(*ai*) Scripſerat GUICCIARDINUS, quod Harlemi reperta fuerit *l'arte dello imprimere, e ſtampare lettere e caratteri in foglio.* Peſſime illa explicavit BELLEFORESTIUS in interpretatione Gallica, quae jam eodem, cum textu Italico, anno 1567. prodiit: *l'art de l'imprimerie, et la façon de fondre les lettres et caracteres pour imprimer en fueille*; quanto melius VITELLIUS? *typographia, id eſt librorum formulis excudendorum ratio.* Nos vero toti huic loco, quem ad principem editionem Italicam deſcriptum ad me miſit PETR. FRANC. FOGGINI, bibliothecae Vaticanae cuſtos, verſionem appoſuimus, quae textui quam proxime reſpondeat.

a ſtudio partium alieno, perpendantur, rem conficere dicendum erit, eoque magis, quoniam ſibi omnino ſimilia ſunt, neque ex vagis rumoribus, aut de plebe narratiunculis, verum optimis fontibus hauſta; qualia profecto ſi in dubium vocemus, omnis porro ſuſpecta erit praeſtantiſſimorum annalium fides, qui non ſemper actis documentisque publicis, paſſim vero relationibus eorum, qui rei geſtae circumſtantias optime cognoverant, nituntur (*ak*). Quid quod etiam inedita quaedam monumenta (*alcune memorie*) id ipſum confirmare, ducentis abhinc annis ſcripſerit GUICCIARDINUS. Majorem ergo vim perſuadendi hae auctoritates apud aequos judices inveniant oportet, quam PETRI SCHOEFFERI narratio, qui ſibi deberi typorum fuſilium inventionem et filio JOANNI et TRITHEMIO memoravit; teſtis proinde in cauſa propria manifeſtiſſimus, quem, ſi ex juris principiis decidi rem oporteret, admittendum non fore in propatulo eſſet (*al*). Et huius tamen relationi, in ſuo genere unicae, ſubſcribunt Germani omnes, ſubſcribimus ipſi, invitis licet magna ex parte popularibus noſtris.

§. X.

Hisce auctoritatibus plures quoque alias adjungere in proclivi eſſet, niſi cauſam optimam parum juvari infirmis argumentis existimarem. In computationem vero illorum teſtimonia venire haud poſ-

---

(*ak*) Latius hoc argumentum adſtruxit MARC. ZUER. BOXHORNIUS *Diſſ. de typogr. invent. p.* 16. *ſeq.*

(*al*) Recte hoc jam obſervavit JO. CHR. SEIZIUS *derde jubeljaer der Haerlemſche druckerye p.* 96. BERGELLANUS quidem jam olim in *Encom. chalcogr. Append. N.* 74. eandem inventionem Schoeffero adſcripſit, verum hunc ex TRITHEMII opere (tum temporis inedito) ſua hauſiſſe ipſe *in praefat.* teſtatur. *Relatio* autem JO. FRID. FAUSTI ASCHAFFENBURGII, ubi de Schoefferi repertis quoque ſermo eſt, praecedentis ſeculi initium non excedit. vid. JO. CHRIST. WOLFII *Monum. typogr. Tom. I. p.* 452. *ſeq.*

poſſunt, qui vel per auctores jam ante prolatos unice profeceruntvel a rei geſtae tempore nimis fuere remoti. In priorem cenſum referendus eſt NATALIS COMES, qui in *hiſtoria ſui temporis*, a. 1581. excuſa, LUDOV. GUICCIARDINI relationem potiſſimum ſecutus videtur; paucis de ſuo adjectis, circa quae lapſus eſt manifeſtiſſime, dum inventorem Harlemi, quem innominatum ille reliquerat, Jo. Gutenbergium appellavit, reperta Batavorum et Germanorum proinde confundens, dumque primum excogitatum eadem in urbe adſcribit a. 1453. (quando Moguntinenſis epocha jamdiu ſumſerat initium) vicennio ad minimum retrotrahendum (*am*). HADR. JUNIUM quod attinet, hunc uti relationem CORNELII in uſus ſuos convertiſſe liquet, ita num aliis etiam, jamque incognitis, ex fontibus biberit, non omnino exploratum eſt; unde ſatius videtur, huius teſtimonium, quatenus forte Corneliano amplius eſt, hoc loco ſeponere, quam testium numero praeter rationem multiplicando in animadverſionis incurrere notam. In alteram claſſem retulerim ſcriptores ſeculi XVII. et XVIII. omnes, quos in Harlemenſium favorem colligens SEIZIUS otio abuſus, ab exteris merito etiam reprehenſus eſt (*an*).

§. XI.

Inter productos vero teſtes mirum videri poterit, nullum occurrere e Chronographis noſtris, qui ſeculo XV. vel principio inſequentis floruere (*ao*). Et certe dubius ipſe haeſi aliquando, cui potiſſimum cauſae tribuendum eſſet altum eorum, qui res in Belgio ea aetate geſtas memoriae tradiderunt, de inventione artis Har-

(*am*) Vid. *Append. N.* 87. add. infr. *Cap. VI.* §. 4.
(*an*) Vid. SCHÖPFLIN. *Cap. VIII.* §. 6.
(*ao*) Id certe Batavis objecit MALLINKROTIUS *Diſſ. de typogr. invent. p.* 49. et poſt hunc alii.

Harlemi ſilentium; quales ſunt (ne vel tantillum diſſimulare videar) anonymus auctor *Chronici* vernaculi, quod ad a. 1437. pertingit, ab alio deinde continuatum editumque Goudae a. 1478., ſcriptor *magni Chronici Belgici*, a. JO. PISTORIO editi, quod a. 1474. explicit, AEGID. DE ROYA in *annalibus*, quos ad a. 1479. perduxit, JO. VELDENARIUS in Chronicó, quod *Fasciculo temporum* Belgico ſubjecit, ediditque Trajecti a. 1480. REYN. SNOYUS, qui res Batavicas ad a. 1517. proſecutus eſt; ne de GUIL. HEDA, rerum Ultrajectenſium, quibus ſaepe Hollandicas immiſcuit, ſcriptore, verba faciam. Vix ſane fingi poteſt, eos omnes primordiorum Harlemenſium fuiſſe prorſus ignaros. Qui enim poſt myſterium artis a. 1455. in Germania divulgatum latuiſſet noſtros, quod innotuiſſe Moguntinis ZELLII narratio indicat? Imo ſtatim poſt furtum officinae Harlemenſi a. 1440. illatum credibile eſt, variis in Hollandia hoc facinus ſparſum rumoribus, opera potiſſimum Cornelii, gloriae Laurentianae vindicis acerrimi. Vera igitur ratio ſimpliciter inde petenda eſt, quod Moguntinorum inventa eo usque Hollandicis praeſtarent, ut illa, teſte Zellio, ad artem ipſam, haec ad eius praeludia pertinere viſa fuerint, indeque ars impreſſoria unanimi quaſi ſuffragio Moguntiae reperta diceretur (*ap*); unde quum primordia Harlemenſia in computationem venire haud poſſe exiſtimarentur, verba etiam de iis facere operae pretium haud judicabant noſtrates. Et hinc plane evenit, ut aliqui olim e Belgis noſtris impreſſoriam artem ſtanneis typis ex vero Moguntiae adſcripſerint, de impreſſionibus ligneo charactere omnino ſilentes, veluti BADIUS ASCENSIUS, PETR. MONTANUS, DESID. ERASMUS, et HADR. BARLANDUS; quomodo et auctor magni *Chronici Belgici*, Leidae a. 1517. vernaculo ſermone editi, typographiae inventum a. 1440. loco quidem non expreſſo, capitulo tamen re-

(*ap*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 3.

rerum externarum retulit (*aq*). Unde eo majores gratiae ceteris habendae ſunt, qui primis Belgarum repertis juſtum ſtatuentes pretium nepotes ea ignorare nefas duxerunt, adeoque in libris ſuis vindicarunt ab interitu.

§. XII.

Hisce ergo teſtimoniis, ut de primis typographiae partubus tantisper ſileam, munita poſteritas agnoscere tandem grato coepit animo, quantum Laurentio, homini induſtrio, veroque per hoc inventum ſcientiarum reſtauratori, deberet respublica Belgii, deberet literaria. Itaque ſeculi, ut arbitror, praecedentis initio ſenatus populusque Harlemenſis (*ar*) ſummo faſtigio aedium Laurentii huius effigiem in tabula lignea appingi coloribus juſſit, ſubjungique literis aureis hanc inſcriptionem:

MEMORIAE SACRUM.
TYPOGRAPHIA
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
HIC PRIMUM INVENTA
CIRCA ANNUM CIↃCCCCXL. (*as*)

Poſtquam deinde hanc epocham vitio laborare animadvertiſſet, natalesque typographiae a. 1428. etſi argumento perquam ficulneo, aſſerere tentaſſet PETR. SCRIVERIUS (*at*), deleta fuit in hac in-

(*aq*) Vid. *Append. N.* 41. 51. 55. 58. et 66. ERASMUS certe originem typographiae Harlemenſis ignorare haud poterat, quum a. 1467. Roterodami natus fuerit, atque amanuenſem praeterea habuerit Quirinum Taleſium, qui totam hiſtoriam inventi Laurentiani a Cornelio bibliopego acceperat. vid. ſupr. §. 2. not. *f*.

(*ar*) Id M. Z. BOXHORNIUS teſtatur in *Theatro Hollandiae p.* 136.

(*as*) Ita hanc inſcriptionem citant tum SAM. AMPSING *Beſchryving der Stad Haerlem p.* 376. tum M. Z. BOXHORNIUS *loc. cit.*

(*at*) Vid. infr. *Cap. IX.* §. 11.

inſcriptione ultima linea, ac ſubſtitutum M. ccccxxiix. quod illic in hunc usque diem legere eſt.

Laudabile Magiſtratus exemplum imitatus eſt ADRIANUS ROMAN, Harlemenſis typographus, qui, poſtquam a. 1628. Laurentii effigiem aeri incidendam curaſſet, a. 1630. ſtatuam eidem in impreſſa tabella (*au*) erexit, addita inſcriptione ſequenti:

M. S.
viro conſulari,
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI,
Alteri Cadmo, et artis
Typographicae circa
Annum Domini
M. CCCC. XXX.
Inventori primo,
bene de Literis ac
toto Orbe merenti,
hanc Q. L. C. Q. Statuam. quia aeream non
habuit. pro monumento poſuit Civis gratiſſ.
ADRIANUS ROMANUS
Typographus.
Aº M. IↃC. XXX.

Mox. a. 1655. appicta quoque veſtibulo aedificii, in horto aulae Principis, fuit artificioſa Jacobi van Campen manu Laurentii ſtatua, variis adjectis ornamentis. Tandemque a. 1722. Collegium Medicum ſtatuam laureatam e lapide prototypographo nos-

(*au*) Eiusmodi tabellam vidi duplicem, alteram, quae minoris formae erat, ligno, alteram eamque grandiorem aeri inciſam.

noſtro erigendam curavit eodem in horto, ſubjecta (ut additum carmen J. van Zanten M. D. operaque anaglyptica taceam) hac epigraphe:

AE. M. S.
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
VIRO CONSULARI,
TYPOGRAPHIAE
INVENTORI VERO,
MONUMENTUM HOC
ERIGI CURAVIT
COLLEGIUM MEDICUM
Anno CIↃ IↃ CCXXII.

Mitto numismata ſex anno 1740., quo jubilaeum celebrabatur, in honorem Laurentii cuſa, quae aeri inciſa operi ſuo SEIZIUS inſeruit (*ax*).

(*ax*) *Derde jubeljaer* ad *p.* 106. *et ſeq.*

CAPUT IV.

CAPUT IV.

Hiſtoria typographiae, a Laurentio Jo. fil. Harlemi repertae, eoque mortuo per famulum ad Moguntinos translatae.

§. I.

Hiſtoriam inventae in urbe Harlemo typographiae, ad Moguntinos deinde translatae, ex relatione potiſſimum Cornelii bibliopegi (*a*) aſſervavit nobis, ſuaeque inſeruit *Bataviae* HADR. JUNIUS, quam illuſtrare et adverſus iniquam aliorum criſin vindicare hoc capite conſtitui. In illo opere elaborando multum ſibi laboris, multum temporis impendendum fuiſſe ipſe teſtatur auctor in *epiſtola dedicatoria* ad celſiſſ. Hollandiae Ordines, data prid. non. Januar. 1575. Id vero abſolutum quidem, minime autem, ceu multi ſtatuerunt, lucubratum hoc circiter anno librum fuiſſe probat. Et certe primas illius lineas jam a. 1562. aut brevi poſtea duxiſſe Junius videtur, quem variis deinde temporibus, prout obſervationes poſtea natae aut ſupervenientes hiſtoriae ſuggerebant, ſupplevit atque auxit (*b*). Ultimam vero manum, morte d. 16. Junii 1575. praeventus (*b**), imponere operi ſuo haud potuit, quod

---

(*a*) Vid. ſupr. *Cap. III.* §. 2. *et* 10.

(*b*) Rectiſſime hoc adſtruxit SEIZIUS *Cap. IV. p.* 92. cuius obſervata ex JUNII opere huc facientia adſcribere neceſſum erit in exterorum gratiam, ad quos Seizii liber vix pervenit. *Pag.* itaque 30. notat Junius, ſe ſcribere a. 1571. *Pag.* 245. in margine expreſſus eſt annus, quo ſua tum elucubrabat auctor, videl. 156·. omiſſo poſteriore cifro, quia ignorabat, num hoc ipſo anno *Bataviam* ſuam prelo tradere poſſet; unde liquet ea chartis mandata ante annum 1570. *Pag.* 271. conſcripſit a. 1575. *Pag.* 333. anno, cuius illic mentio, 1249. adjicit, *ante annos tercentum viginti*, ex quo patet, illa exarata a. 1569. *Pag.* 345. de anno 1262. ait, *ante annos trecenos*, quod proinde convenit a. 1562.

(*b**) Vid. epitaphium, quod JUNIO noſtro ſcripſit filius eius natu maximus Petrus,

quod tandem a. 1588. Lugduni Batavorum ex officina Plantiniana lucem vidit.

§. II.

Praemittenda haec fuere, ut anachronismo, quem GABR. NAUDAEUS (*c*), atque hoc duce Germanorum plerique auctori in ipso statim narrationis limine imputant, liberari hic a nobis possit. Tradidit scil. JUNIUS, „ habitasse ante annos centum duode„ triginta (a quo haec scribebat) Laurentium Joannis fil. aedi„ tuum custodemve in aedibus satis splendidis e regione palatii „ regalis Harlemi ". Haec vero a. 1575. scripta, adeoque a. 1447. convenire, et ad tempus inventae artis, de qua mox loquitur auctor, referenda volunt adversarii, ut Junium risui exponerent, qui paulo postea typographiam ad Moguntinos translatam jam a. 1442. (et sic quinquennio ante eius natales) libros impressos protulisse refert. Sed demus, a. 1447. accommodanda Junii verba, ex illis profecto nihil minus, quam epocha incunabulorum typographices elici poterit: de sola quippe inhabitatione splendidarum aedium per Laurentium ibi sermo est, quem sane multis post inventionem annis commorari illic potuisse evidentissimum est. At erroneus praeterea, ut ostendimus, est, qui ex dedicationis Junianae anno infertur calculus. Convenire itaque haec verba a. 1440. adeoque a. 1568. ab auctore scripta ex totius

---

trus, inque Medioburgensi templo collocari jussit; ubi quum additum fuerit, obiisse Hadrianum aetatis anno 63. nata JO. MEURSIO in *Athenis Batavis p.* 93. ceterisque, hunc secutis, errandi occasio, quasi a. 1512. demum lucem vidisset; quum ipsum diem natalem, scil. 1. Julii 1511. nobis indicaverit vitae Junianae ex variis anecdotis conscriptae, ac a. 1652. *Epistolis* huius praemissae, auctor, et vel sic verum sit, Junium die 16. Junii 1575. fato functum tantum sexaginta et tres annos expleviss̃e. Unde receptum errorem sequi non debuerat C. W. AB OOSTEN DE BRUYN in *vita* HADR. JUNII, *Tom. X. Miscellan. Observat. critic. nov. p.* 392.

(*c*) *Addition a l'Histoire de Louis XI. Chap. VII. p.* 116.

tius orationis contextu rectiſſime intulit SCRIVERIUS (*d*). Sic vero mens Junii neutiquam fuit, anno demum 1440. repertam a Laurentio artem, prout recepta a multis opinio eſt, unde et derivata anno ſeculi quadrageſimo jubilaei apud Harlemenſes celebratio. Quae enim extremo a. 1440. iam translata fuit Moguntiam typographia, poſtquam Harlemi varias protuliſſet lucubrationes, ut ex ipſo auctore mox conſtabit, primam adſpicere lucem aliquot retro annis debuit. Junius vero dum inventionis annum ipſum ignoraſſe videtur, latere tamen aetatem primi inventoris lectores haud ſivit, adeoque hac indicare formula, ut puto, voluit ultimum, quo in his aedibus habitavit, rebusque humanis interfuit Laurentius, annum.

§. III.

Jam vero miſſis, quae munus atque cognomen Laurentii ſpectant, ex profeſſo a nobis ſuperius expoſita, ad ipſa typographiae initia nos vocat JUNII oratio. „ Coeperat ergo, (ut ille ait) in „ ſuburbano nemore ſpatiatus Laurentius faginos cortices princi- „ pio in literarum typos conformare, quos deinde inverſa ratio- „ ne ſigillatim chartae impreſſit ". In hac narratione, quod reprehenderent, non exteri ſolum, ſed et noſtrates invenere. JOSEPHUS enim SCALIGER (*e*), quum *Donatum* legiſſet in tabula inciſa in Hollandia excuſum, coeptam apud Batavos impreſſionem non a discretis et ſingularibus typis inter ſe iunctis, prout Junii ſermo ſuadet, ſed a pagellis ligneis opinatus eſt, ex verbis MARIANG. ACCURSII inferens, quae ab huius mente veroſimiliter, certe a vero, aliena ſunt (*f*). Ulterius progreſſus SCRIVERIUS eſt, dum typos ſingulares, non dicam ex fagino cortice, ſed ligni cuius-

(*d*) *Laure-crans Cap. I. pag.* 16. *et* 19.
(*e*) *Confut. fabulae Burdonum p. m.* 260.
(*f*) Vid. ſupr. *Cap. III.* §. 4.

iusque ſubſtantia ſculptos prelo reſiſtere haud poſſe falſo ſibi perſuadens totam hanc relationem in dubium vocavit, aliamque in poëtica introductione, *Laureae* ſuae praemiſſa, ſubſtituit (*g*), cuius haec ſumma eſt: Laurentius, in Harlemenſi ſylva ramum faginum, aut potius querceum, vi ventorum deiectum reperiens, oblectationis cauſa literas aliquot eius ſegmento incidit, moxque hoc papyro involvit. Accidit autem, Laurentio interea per ſomnum capto, ut querceum hocce lignum, ſupervenientis pluviae ope aliove caſu madefactum, veſtigia inſculptorum characterum (ex inſita huic arbori natura) jecorario colore chartae impreſſerit. Id quum expergefactus obſervaſſet noſter, animum paulatim ad altiora appulit, dum literas retrorſus ligneis tabulis inſculptas atramento ſuperimpoſito preli ope in charta expreſſit, donec tandem fixos typos in ſolutiles convertit. Ita vero Junius e teſtibus fide dignis verſatilis, Scriverius ex ingenio (cui nimium in hoc carmine indulſit) tabellaris characterum ſculpturae tentamina ex nemore Harlemenſi repetiit. Illius narratio relatis famuli Laurentiani, huius Scaligeriano errori falſaeque de typis ligneis mobilibus hypotheſi debet originem. Illa ſimpliciſſima eſt, haec ob adjectas de ſomno circumſtantias reſpirare aliquid videtur fabuloſi (*b*). Vetuſtiorem proinde auctoritatem ſequendam eſſe extra dubium colloco, eaque ab omni criſi liberabitur, ſi fagino cor-

(*g*) *Laure-crans p. 9. ſeq.* add. *Cap. XXI. p. 96. et* 103.

(*b*) Duabus hisce narrationibus adjungi poſſet tertia, quam HENRICO SCHORO Belgae, ſeculo XVI. exeunte, JO. WALCHIUS acceptam tulerat: examinata nempe in convivio a patriciis quibusdam Harlemenſibus lamina aenea, typis inciſa, natam his ideam characteres illos ſeparandi atque ita in chartam transferendi; quod quum adſtans famulus memoria ſua excidere paſſus non eſſet, effectui dare coepit, et ſic forte in notitiam pervenit Laurentii. vid. *Append. N.* 88. At, quum origo artis impreſſoriae non ex aeneis verum ligneis petenda ſit typis, iisque etiam ſolis, ut videbimus, uſus fuerit Laurentius, hanc narrationem, quae haud parum quoque confuſa eſt, eius aetati haud convenire nemo non videt.

cortici, cuius fragilis aliquantulum videtur ſubſtantia (*i*), ramum ſubſtituamus, ex quo primum omnium ſolutiles characteres in nemore obambulans ſculpſerit Laurentius.

§. IV.

Periculum ergo artis ligneis typis facturus, eosque inverſa ratione chartae impreſſurus, Laurentius „ *verſiculum unum atque* „ *alterum* animi gratia duxit, nepotibus generi ſui liberis exem„ plum futurum ". Ita ſuo more, id eſt figurate, JUNIUS loquitur, leve quoddam typographiae ſpecimen indigitans. Id vero cuius generis fuerit, poſt trium ſeculorum lapſum non ſine oraculi cuiusdam monitu definiri poſſe dixeris. Et tamen detexiſſe illud ſibi viſus eſt typographus JOH. ENSCHEDIUS, reperto Harlemi foliolo membranaceo antiquo, eoque opiſtographo, quod octo pagellis formae minimae, integrum opusculum, nempe literas alphabeti, orationem Dominicam, Symbolum Apoſtolorum, tresque inſuper preculas typis deſcriptas abſolvit (*k*). Et ſane tota re bene perpenſa, cumque peritis communicata artificibus, examuſſim illud convenire Junii deſcriptioni viſum eſt. Inſtituta quippe comparatio cum prima editione *Speculi ſalvationis* Belgici, et

---

(*i*) JUNIUS forte, dum haec ſcriberet, ſibi illam impreſſerat ideam, quod cortices fagini antiquiſſimis temporibus ad ſcripturam adhiberentur, prout ex VIRGILIO *Eclog. V. vers.* 13. aliisque locis notiſſimum eſt. Et huc referenda, quae de S. Rudgero narrantur in eius vita *Lib. I. cap.* 4. ubi male quaedam typographiae praeludia deprehendere ſibi viſus eſt NIC. SERARIUS *Lib. I. Rer. Moguntin. cap.* 37.

(*k*) Agglutinatum illud fuerat vetuſto libro precum Pſalmorumque Belgico, qui Enſchedio ſeſe obtulit inter complures chartas familiae Bereſteinianae, apud Harlemenſes patriciae, cumque Zureniana per cognationem junctae. Quum vero avelli inde non poſſet integrum, in medio illud biſecare neceſſe habuit. Nos totum illud opuſculum aeri inciſum *Tab. I.* exhibemus, ubi notandum in prioribus *pag.* 8. lineolis varias literas, imo voces, deëſſe, quod in originali exemplo ob temporum vetuſtatem, uſumque continuum, omnino detritae fuerint.

et utriusque *Donati* Hollandici fragmentis, quae opera Laurentio debentur, ſpecimen hoc iis omnibus praeceſſiſſe evicit. In forma etenim typorum, qui manifeſtiſſime mobiles (*k**), et ſculpti quidem, utpote inaequales, et nusquam alias, quod ſciam, obvii, tanta elucet ſimplicitas ruditasque, quae ſculptorem illico prodit artis tironem. Utque de ipſa impreſſione verba faciam, omnes hic concurrunt vetuſtatis notae. Nulli hic paginarum numeri (*l*), cuſtodes vel ſignaturae (*l**). Nulla diviſionis ſyllabarum in extremo lineae indicia; quum e contrario ſyllabae in medio ſeparatae exemplum reperiatur (*m*). Nulla diſtinctionis ſigna, et ne puncta quidem, quae in ceteris Laurentii operibus conſpiciuntur, etſi litera *i* hic non accentu, verum puncto notata ſit.

(*k**) Id certe agnoverunt omnes viri in arte periti, quibus archetypum videndi poteſtas fuit, atque ex ectypo etiam ſatis perſpici poteſt. Nulla enim hic litera in quadratum alterius transiit. Pleraeque literae ſingulares, paucaeque combinatae.

(*l*) In *ſpecim.* noſtro paginarum numerum adjecimus, ut quo ordine illae ſemet inſequantur, lectori inde conſtaret. Primum vero a. 1477. cifras ſuperiori paginarum anteriorum orae affixas, itemque titulum operi praefixum, in *Sermonibus* LEON. DE UTINO, edit. Pariſ. per Mart. Crants, Udalr. Gering, et Mich. Friburger, obſervavit ANDR. CHEVILLERIUS *Orig. de l'imprim. de Paris p.* 38. quae tamen cifrae deinceps per totum ſeculum xv. perraro adhibitae fuere. Uſitatius longe tum erat regiſtrum chartarum, ad calcem librorum appoſitum, quo uſi jam ſunt Udalr. Gallus et Sim. de Luca, in edit. VIRGILII Romana a. 1473. vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr. p.* 326. *edit. ſec.*

(*l**) Riſu profecto excipiendi ſunt, qui in noſtri Laurentii *cuſtodis* (ſive *coſter*) memoriam hoc vocabulum ſyllabae in infima paginae parte poſitae inditum fuiſſe credunt, ut fecit LAUR. AND. RIVINUS in *Declamat. de typogr. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 902. quum res ipſa doceat, *cuſtodes* inde appellatos, quod initium ſequentis paginae referant, atque ita *cuſtodiendis* libri foliis inſerviant. Nuspiam quoque his reclamantibus uſi ſunt vel Laurentius vel huius heredes, quae vero in TACITI *operibus*, Venet. per Jo. de Spira 1468. excuſis, primum apparent, obſervantibus CHEVILLERIO *d. l.* et MAITTAIRIO *dict. Tom. I. p.* 19. De origine ſignaturarum vero dicemus quaedam in *epiſt. ad* DUCARELLIUM *ad* not. *o. et ſeq.*

(*m*) Nempe *pag.* 8. *lin.* 2. *et* 3. prima ſyllaba vocis *ſpiritū* diviſa cernitur. Similia exempla adducentur *Cap. V.* §. 7. neque memini me ea in ullo vetuſto libro offendiſſe, praeterquam in operibus Laurentianae officinae.

ſit. Lineae paſſim inflexae, curvaeque. Pagellae, quam vocant, impreſſae figura non ſemper eadem, neque, ut factum oportuit, rectangularis, ſed modo ad rhomboidem, modo trapezium iosceles deflectens. Ubique tandem vacillans impreſſoris in huius opellae exſecutione manus apparet. Exemplum igitur Laurentius, vergentis jam tum aetatis, hoc quaſi teſtamento, ſi quid forte humani ante majorem perfectionem ſibi contingeret, relinquere nepotibus voluit, tum pietatis, exhibitis precibus familiaribus communi uſu receptis, tum impreſſoriae artis, cuius beneficio illas membranae appoſuerat; addo etiam artis ſculptoriae, uti praemiſſum a typographo alphabetum integrum evincit, in nullo alias reperiendum Latino horario, eoque magis hic adjectum, quod literis aliquot ipſe opusculi textus careret (*n*).

§. V.

Quod caput rei eſt, determinare huius Junianae deſcriptionis fide licebit, quo fere tempore tentamen hoc Laurentius fecerit. Latino etenim, non vernaculo, ſermone illud quum ediderit, nepotes huius ad eam perveniſſe tum oportet aetatem, qua commode illius linguae imbui principiis poſſent. Iis ergo ſi decem undecimve annos tum adſcripſeris, calculus prodibit ſequens. Nepotum maximus natu Petrus Thomae filius, a. 1440. jam altera prole beatus (*o*), vix eſt, ut poſt a. 1438. matrimonio junctus fuerit. At ſi hoc tempore eum modo vicenarium ſtatueris, (rarae autem in Hollandia marium adeo praecoces nuptiae) natales ejus incident in a. 1418. quem frater hujus, ordine proximus, An-

(*n*) Literae enim *k* et *z* nonniſi in Alphabeto occurrunt. Nemo igitur exiſtimet, praefixas fuiſſe alphabeti literas eo conſilio, ut illas ex hoc horario infantes discerent, ut fit quandoque in libellis precum Belgicis. Nam Latina lingua, qua hae preces editae, manifeſtum reddit, illum pueris deſtinatum fuiſſe, non infantibus.

(*o*) Vid. ſupr. *Cap. II.* §. *ult.*

Andreas biennio forte vel triennio poſt excepit. Huic ergo aerae duodecim anni pro infantia Petri ac novem decemve Andreae additi annum nobis aſſignant 1430. quo ſi vetuſtiſſimum hocce ſpecimen lucem vidit, jam anno forte vel biennio anteceſſerat prima Laurentii idea in nemore Harlemenſi nata. Quidquid eſt, omnibus perpenſis circumſtantiis, inventae typographiae epocha vix a. 1430. ſtatui poteſt recentior: Laurentius etenim, a. 1440. fato functus praeter utramque *Donati* editionem, *Speculum Belgicum*, juſtae molis opus, ſingula vero diverſo charactere, e prelo ſuo emiſerat, ut poſtea docebimus (*p*). Ad ea vero exſequenda multum laboris ſumtuumque impendendum fuit in ipſo artis initio, plures ſuperandae nascentes quotidie difficultates, variorum quoque artificum ad inſtrumenta neceſſaria conficienda implorandum auxilium, quae non niſi aliquot annorum ſpatio abſolvi potuiſſe, lector me tacente intelligit. Ita vero confirmantur, quae olim PETR. SCRIVERIUS tradidit, incunabula artis impreſſoriae decennio duodecenniove a. 1440. praeceſſiſſe (*q*); mente tamen a nobis diverſiſſima: ille enim impreſſionem tabellarem, quam male ut typographiae ſpeciem claſſemque primam conſideravit, a. 1428. coepiſſe ſtatuit, (perquam abſona e verbis Rabbi JOSEPHI uſus illatione, ſuo loco a nobis profliganda) nos hunc fere annum, aut ſi malis 1430. artis impreſſoriae, et quidem verſatilis, convenire natalibus exiſtimamus.

§. VI.

Succeſſus itaque primi tentaminis, JUNIO teſte, expertus ſic ſatis felices Laurentius „ coepit animo altiora, ut erat ingenio „ magno et ſubacto, agitare, primumque omnium atramenti „ ſcrip-

(*p*) *Cap. V. §. 2. ſeq.*
(*q*) *Laure-crans. Cap. XXI. p. 96. et ſeq.*

„ ſcriptorii genus glutinoſius tenaciusque, quod vulgare lituras „ trahere experiretur, cum genero ſuo Thoma Petri excogitavit". Duplex certe atramenti genus in libris Laurentii comparet, alterum impreſſorium, quod operibus typographicis inſerviit, alterum pallidius et aqua dilutum, quod in impreſſione tabellari conſtanter adhibuit, et diu etiam poſtea retinuerunt illius heredes (*r*). Impreſſorium Laurentii coloris fere murini eſt, quod deinde atrius perfectiusque reddiderunt tum huius ſucceſſores Harlemi (*s*), tum praecipue Moguntinenſes typographi (*t*).

Mox de opere impreſſo Laurentii verba facit Junius, idque ſibi viſum teſtatur, *Speculum* videl. *noſtrae ſalutis* Belgicum, quod, uti totius orationis contextus docet, typis mobilibus quidem, at e ligno ſculptis, impreſſum fuit. Novi quidem, aliud viſum SCRIVERIO, qui mobiles literas in hoc opere agnoscens eas fuſiles fuiſſe ſtatuit, quod aliud genus typi verſatilis non admitteret (*u*). At non eſt, quod ea opinio hoc loco vel tantillum nos moretur, qui ligneos typos, hosque ſolutiles, in uſu olim fuiſſe jam probavimus (*x*), et ſculpturam literarum, quae *Speculo* inſervierunt, ex profeſſo adſtruemus capite proximo (*y*). Unde proba recta dicenda eſt Junii de typis *Speculi* ſententia, qui reprehendi hoc nomine a Scriverio non debuerat.

Num vero ligneo typi genere ſemper uſus fuerit Laurentius, ſcire attinet. Profecto, quum praeter *Speculum* Belgicum nulli hucusque innotuerint libri ab ipſo editi, niſi binae *Donati* editiones, multum hic juvare nos poteſt utriusque inſpectio. Et de ſculptura quidem characterum dubitare nos vetat paſſim illic obvia earundem

(*r*) Vid. infr. *Cap. IX.* §. 9.
(*s*) Vid. *Cap. V.* §. 13. 14.
(*t*) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 4. not. *ac.*
(*u*) *Laure-crans Cap. XXI. p.* 102.
(*x*) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 10.
(*y*) Infr. *Cap. V.* §. 8.

rundem vocum et literarum inaequalitas (z), quae in ſculptis characteribus minime evitari, in fuſis ex una matrice nunquam habere locum potuit. Ex qua vero materie hi typi ſculpti fuerint, ocularis librorum inſpectio docere vix poteſt, quod alio tamen inferre licebit argumento. Scriptores nempe vetuſti omnes, nemine obloquente, aeneorum ſive ſtanneorum characterum inventionem Moguntiae adſcripſerunt (*aa*). His itaque impreſſionibus quum, ZELLIO teſte, facem praetulerint anteriores Belgicae, et quidem *Donati* mobilibus literis impreſſi (*ab*), prototypographum noſtrum, ante epocham Moguntinam vivis ereptum (*ac*), ſejunctis literis non ex metallo verum ligno uſum fuiſſe conſequens erit. Et ſane *Donatos*, aeque ac *Speculum ſalutis*, ligneis fuiſſe typis excuſos facile iis perſuadebitur, qui ad rudem imprimendi rationem, in omnibus his operibus conſpicuam, attenderint.

§. VII.

Ex praemiſſis colligere in proclivi erit, cuius habenda ſint ponderis, quae mox ſubjicit JUNIUS, „ Laurentium poſtea fagi„ nas formas plumbeis mutaviſſe, hasque deinceps ſtanneas fe„ ciſſe, quo ſolidior minusque flexilis eſſet materia, durabilior„ que; e quorum typorum reliquiis quae ſuperfuerant conflata „ oenophora vetuſtiora, Junii aetate, adhuc viſebantur in Lau„ rentianis aedibus habitatis tum ab eius abnepote " (ita ſcribi oportuit, non *pronepote*) „ Gerardo Thomae fil. " Nec tam ſculptos, quam potius fuſos characteres, intellexiſſe auctorem e ſe-

(z) Vid. ibid. §. 8.
(*aa*) Vid. *Cap. VII.* §. 4.
(*ab*) *Append. N. 5.*
(*ac*) Vid. ſupr. *Cap. II.* §. 9.

ſequentibus liquet, ubi Joannem lavernionem fuſilium typorum peritiam Laurentio debuiſſe ſcribit. Id vero omne proficisci ex relatione Cornelii certiſſime haud potuit, neque ab ullo etiam teſte ante Hadr. Junium traditum fuit, ſi excepero FRANC. DE BELLEFOREST, qui Guicciardini verba interpretatus peſſime ea intellexerat, et invito hoc Hiſtoriographo literas fundendi artem, ante epocham Moguntinam, Harlemi fuiſſe repertam ſcripſerat (*ad*). En ergo detecta a me origo erroris Juniani! Aſſertionem vero illam a vero alieniſſimam eſſe omnes profecto evincunt circumſtantiae. Nam 1) aut hi typi fuſiles gratis confecti fuere, utpote in nullo Laurentii opere conſpicui, aut SCRIVERII admiſſa opinione matrices Laurentii producere potuerunt easdem literas centies ſibi inaequales, prout in eius operibus obviae ſunt, quorum alterutrum ſtatuere perquam abſonum eſt. 2) Ita hebetiſſimi fuiſſe oportet ingenii Moguntinos, qui artem ab Harlemenſibus mutuati, jam ad eum perfectionis gradum evectam, tamdiu occupati fuere in typographia perficienda, ut demum a. 1450. id eſt, decennio fere poſt epochae illic initia primum librum propriis typis excuderint, cuius tertio abſoluto quaternione jam quatuor millia florenorum (aureorum ſcil.) ad ſuperandas omnes difficultates impenderant (*ae*). 3) Ita riſu excipiendi quoque iidem fuiſſent, dum ſculptos characteres, quorum fabrica, maxime e metallo, immenſum tempus requirebat, in operibus ſuis per multos annos retinuere, atque a. demum 1459. primum opus fuſis literis deſcripſerunt (*af*). 4) Ita Fauſtus turpiter ſeſe a famulo Petro Schoeffero decipi paſſus eſſet, qui oſtenſo e matricibus fuſo alphabeto integro filiam huius Chriſtinam inque ſocietatem cooptationem obtinuit (*ag*). 5) Ita falſa erunt omnia,

(*ad*) Vid. *Cap. III.* §. 8.
(*ae*) Id PETR. SCHOEFFERUS ipſe JO. TRITHEMIO teſtatus eſt. vid. *Append. N.* 4.
(*af*) DURANDI ſcil. *Rationale divinorum officiorum*, vid. ſupr. *Cap. I.* §. *ult.*
(*ag*) Vid. JO. SCHOEFFERI teſtimonium, poſt breviarium TRITHEMII, *Append. N.* 47. JO. FRID. FAUST. VON ASCHAFFENBURG *Discours*, ap. KOHLER *p.* 91.

nia, quae de inventis Gensfleiſchii, Gutenbergii, Schoefferique tradunt nobis ſcriptores antiquiſſimi (*ah*). 6) Ita ZELLIUS, gloriae Batavorum antiſtes mirificus, ignorantiae ſe reum prodidiſſet, dum Moguntinos aeque ac Batavos inventi habuit participes (*ai*). Atque haec argumenta, quibus forte et alia addi poſſent, aut fallor, aut noſtros tandem convincent, metallicos typos, et fuſos praeſertim, neutiquam Harlemi adſpexiſſe lucem, verum Moguntinis acceptos referendos eſſe (*ak*). Sed reſtant oenophora, a Junio in teſtimonium vocata. Ea profecto non inficior ſuperfuiſſe illius aevo in aedibus Laurentii, et quidem ex typis metallicis Harlemi olim uſitatis conflata; at manca eſt omnino, quae exinde ducitur, conſequentia. Nam hi characteres poſthac, quod forte detriti eſſent, ad cantharos conficiendos adhibiti, aeque ſculpti eſſe poterant, ac fuſi. Imo ſi illi in aedibus Laurentianis, ubi ſemper typographum habitaſſe traditio refert, aliquando uſurpati fuere, id certe nunquam ab ipſo factum eſt Laurentio, ſed ab huius demum ſucceſſoribus, poſtquam in arte characteres aeneos ſculpendi fundendive Germanos habuiſſent praecurſores.

§. VIII.

Deſcripta novo artificio volumina undique emtores excitaſſe cum

---

(*ab*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 6. *et* 14.

(*ai*) Vid. ſupr. *Cap. III.* §. 2.

(*ak*) Vir cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN, Jctus Harlemenſis, fuſiles typos, qualiter uſu invaluere, Moguntiae deberi agnoscens, auctoritate tamen Junii deceptus fuit, ut crederet, Laurentium modulos adhibuiſſe fuſos, quibus vero literae in ſuperna parte inſculpebantur. Verum probationem deſiderat, eiusmodi typos ſculpto-fuſos libris imprimendis revera inſerviiſſe, quod ſi factum unquam fuerit, Moguntiae profecto contigit, non autem Harlemi; unde qui prodiere libri antiquiſſimi, non in literis modo, ſed etiam vocibus, pluribusque lineis ſibimet aggregatis inaequalitatem teſtantur, manifeſta ſculptorum corporum indicia. add. ſupr. *Cap. I.* §. 12. not. *cd.*

cum uberrimo quaeſtu JUNIUS refert. Qui vero id factum ſit, ipſa monumenta indicant. Nam codices mſſ. quum omni ex parte imitentur, nihilo ſincerior hac in parte fuiſſe Laurentius videtur, quam, qui eodem mox ſtrategemate uſi ſunt, primi in Germania typographi, ut nempe impreſſa exempla pro calamo exaratis, atque ita multo carius, quam par erat, divenderet (*ak**). Et hinc lucem capiunt, quae idem ſcriptor ſubjungit, creſcente artis amore, ipſoque Laurentio cum familia ſua tanto exſequendo operi porro impare, additos fuiſſe operarum miniſtros, hosque (ne artis mechanismus divulgaretur) ad ſecretum jurejurando conſtrictos. Id vero ſacramentum religioſe per aliquod tempus ſervaſſe videntur omnes. At exſtincto, ut ex GUICCIARDINO discimus (*al*), inventore, huius heredibus damno eſſe coepit, quae nuper lucro fuerat, erga emtores commiſſa fraus, et deceptos ſeſe illi experti ſunt talionis lege, qui alios deceperant. Ecce enim „ infidus quidam famulus, praenomine Joannes, (ad-
„ ſcribo iterum Junii verba) poſtquam omnia ad artem ſpectan-
„ tia percalluiſſe ſibi viſus eſt, captato opportuno tempore, quo
„ non potuit magis idoneum inveniri, ipſa nocte, quae Chriſti
„ natalitiis ſolennis eſt, qua cuncti promiscue luſtralibus ſacris
„ operari ſolent, choragium omne typorum involat, inſtrumen-
„ torum herilium ei artificio comparatorum ſupellectilem conva-
„ ſat, deinde cum fure (*am*) domo ſe proripit, Amſtelodamum
„ principio adit, inde Coloniam Agrippinam, donec Moguntia-
„ cum perventum eſt, ceu ad aſyli aram, ubi quaſi extra telo-
„ rum ictum (quod dicitur) poſitus tuto degeret, ſuorumque
„ furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Nimirum
„ ex

(*ak**) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 3. not. *q.*
(*al*) *Append. N.* 84.
(*am*) Ita figurate ſcripſit JUNIUS, i. e. *tanquam fur*, quomodo haec verba recte quoque interpretatus eſt SCRIVERIUS *Laure-crans Cap. I. p.* 22.

„ ex ea, intra vertentis anni ſpatium, ad annum a nato Chriſto „ 1442. iis ipſis typis, quibus Harlemi Laurentius fuerat uſus, „ prodiſſe in lucem certum eſt ALEXANDRI GALLI *Doctrinale*, „ quae Grammatica celeberrimo tunc in uſu erat, cum PETRI „ HISPANI *Tractatibus*, prima foetura ".

§. IX.

Totam hancce relationem quum confictam pronunciaverint, variisque ratiociniis ſuſpectam reddere conati fuerint Moguntinae cauſae patroni, maxime intereſt, ut eam vindicemus, corroboremus, atque exponamus clariſſimae luci. Hoc vero ut juſto fiat ordine, examinanda nobis erunt, tum furtum in genere conſideratum, tum variae illius circumſtantiae, tempus, auctor, et ſequelae.

Commiſſi igitur plagii, quod aperte negarunt SERARIUS, NAUDAEUS, MALLINKROTIUS, quique cum his faciunt, exigitur a nobis probatio. At documentis publicis adſtrui hoc factum per rerum naturam haud poteſt. Neque enim probabile eſt, contra furem, eumque profugum, actionem a Praetore Harlemenſi fuiſſe inſtitutam; et, quod proxime ad rem facit, acta judicialia illius vetuſtatis inter archiva urbis deſiderantur, ſive quod tempore captae ab Hispanis poſt longiſſimam obſidionem a. 1572. et 1573. urbis, ſive ſubſecuti a. 1576. incendii, ſive alio quocunque caſu perierint. At praeſto nobis ſunt teſtimonia et optima et antiquiſſima. CORNELIUS quippe, JUNIO in ſequentibus auctore, rem prodidit memoriae. Cornelius, inquam, qui in officina Laurentiana pariter ſubminiſtrum egerat, perfidumque ſuum commilitonem, cum quo communi in cubili plurimas noctes transegerat, noverat optime. Illius vero auctoritas quanto habenda ſit in pretio, ſuperiori oſtenſum eſt capite. Sed et alii quoque viri ſenio venerabiles ac probatae fidei id ipſum retulere, per quos rem intellexerant ZURENUS, COORNHERTIUS, et GUIC-

CIARDINUS (*an*), qui uti ante Hadr. Junium ſcripſere omnes, ita ex uno eodemque fonte Corneliano ſua hauſiſſe non videntur. En igitur teſtes quatuor, hosque omnino ſibi concordes. At externae quoque nos juvant auctoritates. ZELLIUS etenim principia artis apud Moguntinos a *Donatis* atque ex *Donatis* Hollandiae derivata tradidit (*ao*). Atqui ſola inſpectio libri, inaequalibus literis (utpote ſculptis) excuſi, et codici mſ. ſimillimi, artis occultae myſterium nunquam detexiſſet ei, qui proprio illam ingenio excogitare vel perficere haud poterat (*ap*). Fallor itaque, aut major ineſt huic dictioni vis, eaque ipſam typorum, qui inſervierant *Donato*, moxque Moguntinis profuere, contrectationem innuit; praecipue, ſi junxeris, quae de impreſſis apud Germanos charactere Harlemenſi opuſculis teſtatus eſt Junius.

Adjicere hisce tandem teſtimoniis licebit rumores, qui in ipſa Germania ſeculo XVI. adhuc vergente ſupererant, de translata Moguntiam e loco natali furtivum in modum typographia, quosque, etſi male Argentorato appliciti fuerint, neutiquam peccare in re ipſa, at unice in loci indicio, probabimus, ubi de furti auctore agemus.

§. X.

In circumſtantiis furti, quas JUNIUS retulit, multa deprehendere ſibi viſi ſunt adverſarii ab omni veroſimilitudine aliena. Abſur-

---

(*an*) Vid. *Append. N.* 81. 82. *et* 84. GUICCIARDINUS etiam *l. c.* praeter rumores publicos ad monumenta provocat, id ipſum confirmantia.

(*ao*) Dict. *Append. N.* 5.

(*ap*) Cl. FOURNIERIUS *Diſſ. I. p.* 17. exiſtimavit, nudam inſpectionem libri, apud Sinenſes tabellis impreſſi, nunquam Europaeis eam artem prodituram fuiſſe. At quanto fortius hoc argumentum ſtringat circa impreſſionem verſatilem, nemo non videt. Adde difficultatem atramentum impreſſorium praeparandi, prelumque conficiendi, quae omnia Moguntinos, poſt ſimilia Batavorum inventa, proprio marte reperire potuiſſe vix credibile eſt.

ſurdum ſcil. judicant, furem committere hoc plagium potuiſſe ipſa Chriſti natalium nocte, qua univerſa civitas inſomnis erat, ſacrasque agebat vigilias, eademque omnia typographiae inſtrumenta, plusquam plauſtri vecturam, ex aedibus Laurentianis, nemine ei moleſtiam faciente, abſtuliſſe; inde cum magna hac utenſilium ſarcina, dum recluſae nocte eſſent portae, ex urbe aufugiſſe, ſicque per maximas civitates absque ullis diverticulis facto itinere Moguntiam adveniſſe, typographiamque exercuiſſe, nemine coram ullo judice querimoniam movente. At ſic multa Junio gratis tribuuntur, ex parte ridicula, a mente profecto illius aliena. Is certe auctor figurate rurſus, ſcribendi more ſibi familiari, locutus eſt, dum atrocitatem criminis expreſſurus omne choragium typorum et inſtrumentorum herilium ſupellectilem a Joanne contrectata ait. Tanto quippe apparatu famulo huic non opus erat, ut ſcopo ſuo inſerviret. Impreſſoriae enim rei pergnarus preli ceterorumque majoris molis utenſilium fabricam perito in patria artifici indicare poterat, et praeter quendam ligneorum typorum numerum, ad quorum normam plures deinde ſculpendi eſſent, forte nihil quidquam indigebat (*aq*). Eos ergo levi incluſos ciſtulae ex aedibus defuncti, quas habitabat, Laurentii, ſive nocte ſive ſummo mane, commode exportare potuit, inque latibulo quodam tantiſper commorari, donec portae urbis reſeratae liberum ipſi exitum praeberent. Ad id vero facinus nullum, ut et mihi videtur, captare potuit tempus accommodatius, quam Chriſti natalium noctem, quum hoc ipſo et inſequenti die ſacro ceſſantibus operis timendum non eſſet, ne quis ſurreptum aliquid ex officina ſtatim deprehenderet. Probabiliter vero Joannes, dum Cornelius ceterique domus miniſtri ſacras agerent vigilias, ſolus per aliquot horas illic commoratus fuit, opportunamque adeo ad colligendas ſarcinulas nactus eſt occaſionem. Forte ipſa annuente de-

(*aq*) Bene hoc iam obſervavit SEIZIUS *Cap. IV. p.* 94.

defuncti familia Amſtelodamum vel Moguntiam iter fecit, animum mox revertendi falſo ſimulans, aut alias circumſtantias ſibi reddidit favorabiles, quales fingi poſſunt bene multae. Quidquid eſt, occultum tamdiu manere crimen facili negotio potuit, donec laverna territorium Hollandiae praetergreſſus foret. Neque enim e re huius erat, diu in ea commorari, iterque in patriam, quae ipſa fuiſſe videtur Moguntia, protelare, ne alicubi fraude detecta moleſtias experiretur. Itaque prudentiſſime per Amſtelodamum et Coloniam, quae recta via eſt, ſeſe tranſtulit Moguntiam, ubi novum profitens arcanum, quod in extrema neceſſitate detegere poterat, indeque de patrocinio ſecurus, tranquille lares figere potuit. Neque erat, cur tribunal Harlemenſe amplius metueret. Illud etenim (ſi querimoniam contra ipſum motam fuiſſe fingas) vix aliam poenam aufugo infligere potuit, quam relegationis, parum hercle illi nocituram, qui huic urbi hilari animo inque perpetuum valedixerat.

§. XI.

Hiſtoria itaque furti aſſerta, inque circumſtantiis ab objectionibus liberata, perpetrati criminis definiendum eſt tempus. Diem quidem, aut ſi malis noctem, JUNIUS indicavit, a qua nempe feſtum nativitatis Chriſti Salvatoris coepit, quod in d. 25. Decemb. incidit; annum vero ipſum directe non expreſſit, niſi quod poſtea lavernionem Moguntiam delatum aperuiſſe ibi officinam, atque ex ea intra vertentis anni ſpatium ſcil. a. 1442. duos libellos typis furtivis emiſiſſe tradat. Unde calculum hac ratione ineo. Joannes iter ſuum octiduo ante anni exitum aggreſſus media hyeme, viis proinde per totum hunc Germaniae tractum difficillimis, vix eſt, ut Moguntiam ante ipſas Kalendas Januarias anni proximi advenire potuerit, ubi aliquot profecto menſes inſtruendae officinae impendendi fuere. Si ergo libris, ex ea intra vertentis anni ſpatium editis, aera a. 1442. conveniat, ſequitur, officinam in-

inſtrui jam coepiſſe anno praecedenti: unde furtum extremo, non anni 1441. ut MALLINKROTIUS voluit (*ar*), ſed 1440. contigiſſe oportet, qua ratione SEIZIUM aliosque ex noſtratibus accepiſſe etiam verba Junii comperio.

Illud vero animadverſione cumprimis dignum eſt, tempus hoc translatae ad Moguntinos artis mirifice convenire cum iis, quae exteri ſcriptores, iique antiquiſſimi, de initiis typographiae Moguntinenſis tradiderunt; ea etenim plerique rotundo numero utentes a. 1440. ZELLIUS vero ac NAUCLERUS diſtinctius circa hunc annum coepiſſe ſcribunt (*as*).

§. XII.

Majoris operae erit circa verum furti auctorem disquiſitio. De praenomine Joannis (*at*) ex teſtimoniis, quorum fide JUNIUS niſus eſt, conſtat. Exterum porro fuiſſe ZURENUS prodidit memoriae. Neque mea opinione erraſſet, ſi dixiſſet Moguntinum. Cur etenim, ſi alii loco debuiſſet originem, Moguntiam ſibi elegiſſet fortunarum ſedem, a parentibus, amicis, ac fautoribus, quibus ad novum opus aggrediendum maxime indigebat, remotus? At cuius gentis fuerit, ſcire porro intereſt. Et Junius quidem, etſi dubius aliquantulum haeſerit, ad Joannem Fauſtum tamen haec applicanda ſuſpicatus eſt; aſt injuria. Fauſtum etenim, locupletiſſimum virum, quique primos impreſſores Moguntinos opibus adjuvit, nec unquam, etſi officinae poſtea praefectus, ma-

(*ar*) *Diſſ. de art. typogr. invent. Cap. VI. p. 55.*

(*as*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 12.

(*at*) Mirum profecto eſt, omnes fere principes impreſſores Joannis nomine fuiſſe inſignitos, quemadmodum duo Gensfleiſchii, Fauſtus, Meidenbachius, Petersheimius. Eam certe ob cauſam Lipſienſes typographi jubilaeum in illorum memoriam celebrare ſolent in feſto S. Joannis Baptiſtae, notante JO. STOHRIO in *Diſſert.* inſerta JO. CHRIST. WOLFII *Monum. typogr. Tom. II. p. 475. in not.*

manibus, quantum novimus, typographiam tractavit, in Laurentii officina operarium egisse ab omni verosimilitudine alienum est. Neque melior SCRIVERII conjectura est (*au*), dum Jo. Gutenbergium auctorem furti habuit, utpote quem ab a. 1436. Argentorati, ubi ad a. 1444. habitavit, impressioni jam dedisse operam ex documentis ab ill. SCHÖPFLINO productis constat (*ax*). Fuit ergo, quum crederem, perpetrari hoc facinus potuisse vel a Joanne Meidenbachio, quem Gutenbergii Moguntiam reducis in arte typographica adjutorem fuisse legimus (*ay*), vel a Joanne Petersheimio, qui famulus per aliquod tempus Fausti Schoefferique Francofurti a. 1459. officinam erexit (*az*), vel denique ab alio nonnemine, qui ipse operi promovendo ob inopiam impar, et pecunia allectus artem Jo. Gensfleischio Moguntiae revelavit. At certiora tandem edoctus sum, ex quo Joannem Gensfleischium seniorem a juniore, dicto Gutenbergio, distinguendum videns, fontes, per quos uterque ad typographicae artis cognitionem pervenit, detexi (*ba*).

§. XIII.

Consideratis itaque omnibus circumstantiis extra dubium mihi visum est, infidum hunc famulum fuisse ipsum Joannem Gensfleisch seniorem, ortu Moguntinum, quem etiam in chartis a cl. KÖHLERO editis inde ab a. 1441. sed non antea (utpote absentem) Moguntiae offendimus (*bb*). Hic enim, nobilis licet ge-

---

(*au*) *Laure-crans Cap. X. in fin.*
(*ax*) Vid. infr. *Cap. VIII.* §. 6.
(*ay*) Vid. testimonia SEB. MUNSTERI et CHRONOGRAPHI Moguntinensis, *Append. N.* 76. *et* 93.
(*az*) Vid. relatio FAUSTI ASCHAFFENBURGII, ap. KÖHLER *p.* 91. *seq.*
(*ba*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 8. *seq.*
(*bb*) Ibid. §. 8.

genere (*bc*), attamen pauper, fratris ad exemplum victum extra patriam quaesiviſſe videtur, et forte eo ſolum animo Laurentii miniſterio ſeſe ſubjecit, ut artem ab hoc edoctus profiteri deinde natali in urbe poſſet. At ne ſolis conjecturis litare videamur, praeſto nobis argumenta ſunt ſequentia.

1. JUNIUS expreſſe ſcripſit, ipſaque etiam ratio ſuadet, illum, qui typographiae ſpolia Moguntiam attulit, non eo hoc feciſſe conſilio, ut artem, quae Laurentio jam fuerat lucroſiſſima, vel omnino oblivioni mandaret, vel alterum doceret, huiusque, ut antea apud Harlemenſes, miniſterio ſeſe traderet; verum ut ipſe ſuorum furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Id vero in neminem quadrat, praeter Joannem Gensfleiſchium ſeniorem, qui ſtatim ſub initium epochae Moguntinae hanc artem exercuit, ut ſuo loco oſtendemus (*bd*).

2. ANONYMUS ſcriptor Britannus, ab ATKINSIO excerptus, conſtare ſcribit, Moguntiam primordia debere operarii cuiusdam Harlemenſis fratri, qui artem ab hoc edoctus illic erexit officinam (*be*). Per hosce fratres vero, perſcrutatis omnibus veterum auctoritatibus, patuit mihi non niſi utrumque Gensfleiſchium intelligi poſſe. At famuli partes in officina Laurentiana quum non egerit Gensfleiſchius junior, dictus Gutenbergius, ut jam vidimus, ſors illa obtigit proinde ſeniori, a quo junior arcana quaedam edoctus primum Argentinae in artem incubuit, indeque Moguntiae, quo interea frater natu major ſeſe contulerat, officinam erexit.

3. Quod fortius eſt, Chronographi duo Argentinenſes ſeculi XVI. vergentis, alter DAN. SPECKLINUS, alter ANONYMUS, Jo. Gens-

---

(*bc*) Nobiles primo typographiae ſeculo artem hanc exercuiſſe obſervavimus *Cap. II.* §. 5.

(*bd*) Infr. *Cap. VII.* §. 11.

(*be*) Vid. *Append. N.* 92.

Gensfleiſchium, (ſeniorem ſcil. utpote quem a Gutenbergio distinguunt) in officina primi typographiae inventoris famuli partibus functum, artem in patriam ſuam Moguntiam furtivum in modum attuliſſe ſcribunt diſerte (*bf*). Peccant vero unice in applicatione (*bg*). Argentinam enim locum typographiae natalem, Mentelium inventorem ſtatuentes, in huius officina commiſſum plagium exponunt, quod repugnat veritati. Gensfleiſchius ſenior Argentinae nunquam habitavit, verum, docentibus chartis, Moguntiae ab ipſo a. 1441. ineunte commoratus eſt, biennioque poſt aedes typographiae exercendae deſtinatas illic conduxit (*bh*). Itaque famulus eſſe haud potuit in officina Mentelii, cui a. 1440. primam inventionem laudati auctores tribuunt, vetuſtiores autem ante a. 1444. vel 1447. adſcribunt nihil (*bi*). Neque melius haec narratio quadraſſet in officinam Gutenbergii, qui ante Mentelium typographiae in Alſatia operam dedit, quum inter teſtes ab ipſo a. 1439. in lite productos non Gensfleiſchius ſenior, at ſolus Laurentius Beildeck ut famulus Gutenbergii occurrat (*bi**). Narratio igitur de furto Gensfleiſchii variis per orbem ſparſa rumoribus, horumque Chronographorum aetate adhuc ſubſiſtens, ab iis ut cauſae inſervirent ſuae, male Argentinae fuit adaptata, at veritati aperit ultro viam. Nullus quippe ſcriptorum typographices ſpolia Moguntiam allata aliunde quam ex Alſatia aut Hollandia derivavit. Commiſſum itaque a primi inventoris famulo Gensfleiſchio furtum quum Argentinae, ut oſtendimus, locum non habuerit, contingere nuſquam niſi Harlemi potuit. Et ſic Argen-

(*bf*) Vid. *Append. N.* 85. *et* 86.

(*bg*) Ita etiam Fauſti divitias male applicuerunt ad Gutenbergium, quem pauperem fuiſſe omnes evincunt circumſtantiae, ipſeque ill. SCHÖPFLINUS agnovit in *Vindic. Cap. IX.* §. 4. Ita Petr. Schoefferum generum Mentelii vocavit SPECKLINUS, quem Fauſti fuiſſe generum conſtat.

(*bh*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 8.

(*bi*) Vid. *Cap. VIII.* §. 13. *ſeq.*

(*bi**) Vid. *Append. N.* 1.

gentinenſia ſcrinia, ad legitimum examen revocata, Batavae cauſae favent, non favent Alſaticae.

§. XIV.

Conſiderandae ultimo loco reſtant perpetrati furti ſequelae. Eo circa verbis JUNII jam retulimus, plagiarium, poſtquam Moguntiacum adveniſſet, officinam illico erexiſſe typographicam, atque a. 1442. typis ipſiſſimis, quibus Laurentius fuerat uſus, duo excudiſſe opuſcula. Gensfleiſchius ſenior certe ſtatim ab adventu ſuo omnes alias curas ſeponendas exiſtimavit, ut totis ſcil. viribus incumbere in artem impreſſoriam poſſet: e charta quippe Moguntinenſi, data feria quarta poſt feſtum epiphaniae Domini (i. e. die 10. Januarii) 1441. patet, eum cognato ſuo Rudigero a Landeck, cuius bona ex utriusque parentis hereditate ad eum devoluta adminiſtranda ſuſceperat, abſens vero alii procul dubio demandaverat, horum extraditione plene jam tum ſatisfeciſſe (*bk*). In primis porro typographiae exercitiis nihil magis Gensfleiſchii intererat, quam inſtrumenta Harlemo advecta in uſus ſuos convertere, typos maxime Laurentianos. Pulchre hoc confirmat ZELLIUS, qui ex *Donatis* (i. e. typis Donati, ut ſupra interpretatus ſum) principium artis apud Moguntinos depromtum tradidit (*bl*), quod profecto quum non conveniat *Bibliis*, anno demum 1450. et novo quidem typi genere metallico primum omnium excuſis, Batavos characteres alii cuidam operi initio epochae Moguntinae, quam ab anno fere 1440. repetiit Zellius, inſerviiſſe conſequens eſt, unde et annus Junii 1442. pondus accipit. Huic vero propoſito Gensfleiſchius, quum locuples non eſſet,

(*bk*) Hanc chartam producemus *Cap. VII.* §. 8. in not. et quo gradu Gensfleiſchius huic Rudigero a Landeck junctus fuerit, disquiremus *ibid.* §. 9. not. *bn.*

(*bl*) Vid. *Append. N. 5.*

eſſet, optime convenire judicavit libros exiguae molis, atque ob frequentem in ſcholis uſum avide expetitos, qui uti ſumtus exigebant modicos, ita haud parum lucri promittere ipſi videbantur. Eos ergo, ut vidimus, Junius nominavit diſtincte, ALEXANDRI GALLI *Doctrinale* et PETRI HISPANI *tractatus* (*bm*), et tanta quidem cum fiducia, ut ad rei certitudinem provocaverit; unde auctorem totius rei pergnarum fuiſſe (traduce ut puto Cornelio) apparet. Novi ab exteris et hocce in dubium vocari, ſed perquam debili argumento, quod produci hucusque editiones illae non potuerint. Nam certiſſime lucem eae viderunt absque die et conſule, uti praecedentia officinae Harlemenſis, et ſubſequentia Moguntinae usque ad a. 1457. opera; eaque de cauſa, ſi forte in ſupellectile literati cuiusdam hominis adſerventur, aetatem locumque natalem prodere per rerum naturam haud potuerunt, niſi cui typus Laurentii bene cognitus eſſet, ut fuit a longo retro tempore pauciſſimis, olim nemini melius, quam Cornelio. Imo fieri poteſt, ut detrita atque dilacerata ſint exempla omnia, a ſcholarum alumnis unice manibus tractata, ſicut evenit utrique *Donato* Harlemenſi, vel ut reſidua a Moguntinis forte ipſis ſucceſſu temporis ſuppreſſa ſint, (quod emendata arte hos puduerit abortivi fetus, ligneis iisque furtivis literis excuſi) aut ſi quae etiamnum ſuperſunt, lateant in obſcuro, prout complures libri naſcentis typographiae aetate impreſſi; quales uti ipſe detexi varios, neminique adhuc memoratos (*bn*), ita alios (cognito jam

(*bm*) Ea opuſcula ſe juvene in ſcholis uſu adhuc recepta fuiſſe ſcribit DESID. ERASMUS in *epiſt. ad Henr. Bouillum* data 31. Aug. 1513. *Opp. Tom. III. p.* 130. De hac ALEXANDRI DE VILLA DEI Grammatica, metrice conſcripta, conf. JO. LEICHIUS in *ſupplem. Maittairii*, poſt *Orig. typogr. Lipſ. p.* 119. *ſeq.* De PETRO HISPANO, qui ſeculo XIII. vergente floruit, vid. NICOL. ANTONII *Bibliotb. Hiſpan. vet. Lib. VIII. cap.* 5. *p.* 52. *ſeq.* deque ejus *parvis Logicalibus*, *ſive Theſauro Sophismatum*, quae JUNIUS hic deſignare voluit, legi meretur THOM. MORI *Apologia pro Moria Erasmi*, *Tom. III. Opp.* ERASMI *p.* 1897. *in fin. et ſeq.*

(*bn*) Ne extra oleas vagemur, indicaſſe hic ſuffecerit duas editiones hujus ALEX. DE

jam e ſpeciminibus noſtris figuratis Laurentiano typi genere) in eruendis hisce typographiae Moguntinenſis primitiis me fore opto feliciores. Neque tandem video, quid opponi relationi Junianae poſſit, niſi forſan PETRI SCHOEFFERI de iis opuſculis ſilentium in narratione Trithemio facta (*bo*). Verum is totam hiſtoriam artis impreſſoriae ligneis typis mobilibus praetermiſit, ideoque nec reperta Harlemenſia nec impreſſiones Moguntinas huiusmodi characte-

---

DE VILLA DEI *Grammaticae*, MAITTAIRIO ceterisque incognitas. Una, eaque bibliothecae noſtrae, temporis, loci, ac typographi indiciis carens, ſtatimque exordiens ab ipſo opere: *Scribere clericulis paro doctrinale novellis* etc., prodiit forma quarta, charactere Romano eoque ſculpto, ut ex inaequalitate manifeſtum eſt, ac 28. lineas in quavis pagina continet. Accenſenda vero eſt, ut omnes notae indicant, antiquiſſimis editionibus in Italia impreſſis, circa vel ante a. 1470.

Altera, quam Londini oſtendit mihi v. cl. JACOBUS BRYANTIUS, impreſſa eſt forma folii, charactere pariter Romano, eoque ſculpto, at ſatis eleganti; 30. lineas in unaquaque pagina exhibet, et inſtructa ad calcem eſt ſequenti inſcriptione perquam memorabili:

Alexandri de villa Dei Doctrinale (Deo laudes) feliciter explicit. Impreſſum ſat incommode. Cum aliquarum rerum, quae ad hanc artem pertinent, impreſſori copia fieri non potuerit in huius artis inicio: peſte Genuae, Aſt, alibique militante. Emendavit autem hoc ipſum opus Venturinus Prior, Grammaticus eximius, ita diligenter, ut cum antea Doctrinale parum emendatum in plerisque locis librariorum vitio eſſe videretur, nunc illius cura et diligentia adhibita in manus hominum quam emendatiſſimum veniat. Imprimentur autem poſthac libri alterius generis litteris, et eleganter arbitror. Nam et fabri et aliarum rerum, quarum hactenus promptor indigus fuit, illi nunc Dei munere copia eſt, qui cuncta diſponit pro ſuae voluntatis arbitrio. AMEN.

Quum autem VENTURINUS Florentiae commoratus fuerit, ibidemque a. 1482. ediderit *Grammatices Latinae rudimenta*, probabile eſt, hoc *Doctrinale* ibi quoque loci excuſum, et quidem per eosdem artifices, qui mox VIRGILII opera cum SERVII *Commentario* illic impreſſerunt a. 1472. nempe Bern. et Domin. Cenninos. Si enim ſubſcriptio Virgilio ſubjecta, et apud MAITTAIRIUM *Tom. I. p.* 320. reperiunda, comparetur cum ea, quam modo appoſui, patebit, ad principis Poëtarum editionem praeſto iam fuiſſe aurificem, ſcil. fabrum, qui characteres funderet, imo et adhibitas literas fuſas, quarum ſpes in epigraphe *Doctrinalis* facta erat. Ita vero Grammatica haec, a Cenninis impreſſa, primus ſtatuendus eſt liber Florentiae editus; quod ignoraſſe videtur DOM. MANNI in Diſſertatione de primis impreſſionibus Florentinis, Italico ſermone nuper edita.

(*bo*) *Append. N.* 4.

racteribus factas memorare voluit, ſive ut gloriae Moguntinenſium velificaretur, ſive quod prima illa inventa tantopere cedere poſterioribus exiſtimaret, ut de iis loqui videretur inutile. Ita partem veritatis reticens ab impreſſione tabellari apud Moguntinos origines typographiae repetiit Schoefferus; poſtacta quidem charactere metallico, tum ſculpto tum fuſo, debito recenſens ordine, omnia vero anteacta ipſosque ligneos typos mobiles involvens ſilentio.

CAPUT V.

CAPUT V.

Opera Laurentianae officinae typographica.

§. I.

Si Laurentio eiusve heredibus placuiſſet libris a ſe editis nominis vel anni apponere indicium, Batavis aut diſputata nunquam, aut agnita tandem fuiſſet typographiae inventio. At lucro magis inhiantes quam gloriae primi impreſſores, ut exempla ſua pro manuſcriptis caro divendere poſſent, non artis modo rationem, ſed artem quoque ipſam celaverunt (*a*). Hinc potiſſimum evenit, ut ſeculo xv. permulta opera absque ullis impreſſionis notis prodierint (*b*), quae idcirco, cuinam artifici accepta ferenda ſint, poſteritati reliquere conjectu difficillimum (*c*).

Inſigni vero nobis ad tuendam Harlemenſem cauſam adminiculo eſt a nemine obſervata hactenus duplicis in Belgio epochae typographicae diſtinctio. Prior impreſſionis originariae eſt, Harlemi circa a. 1430. charactere ligneo a Laurentio repertae, eoque mortuo ab ipſius familia continuatae (*d*). Altera impreſſionis exoticae, elegantioris nempe, typo metallico, et fuſo cumprimis, exercitae, quam Theodoricus Martini fil., Aloſtanus, primus omnium circa a. 1472. ex Germania Galliaque in Belgium (teſte ipſius epitaphio) intulit, et rariſſimo deinde exemplo per annos plusquam ſexaginta absque interruptione continuavit (*e*). In libris igi-

---

(*a*) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 3. not. *q*.

(*b*) Tales libri bene multi occurrunt apud MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 749. ſeq. edit. ſecundae*, et longe plures ex variis bonae notae catalogis adjici poſſent.

(*c*) MAITTAIRE *dict. Tom. I. p.* 20.

(*d*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* junct. infr. *Cap. VI.*

(*e*) Huic Theodorico Martens, id eſt Martini filio, impreſſori primum Aloſti, indeque Lovanii, (cuius frequens in epiſtolis DESID. ERASMI mentio) poſtquam octogenario major a. 1534. ad plures abiiſſet, memorabile hoc poſitum fuit in Eccleſia

igitur temporis, loci, et artificis nota deſtitutis quando bina haec requiſita concurrunt, primum, ut vel lingua qua exiere vernacula, vel alia manifeſta indicia probent, illos Belgii regionem agnoſcere genitricem, alterum, ut eos libris epochae Martinianae praeceſſiſſe inſtituta comparatio teſtetur, tum pronunciare oportebit, eos ex typographeio, quod in Belgio originarium fuit, lucem adſpexiſſe. Quinam vero ex iis ipſi Laurentio, quinam huius heredibus debeantur, difficilioris aliquantulum indaginis, verum ex ruditate vel progreſſu artis, aliisve argumentis inferendum eſt.

§. II.

In hanc claſſem itaque referre licet (*f*), quod primo me occupatum loco habebit, *Speculum humanae ſalvationis*. A mul-

---

Monaſterii Guillelmitarum Aloſti epitaphium: *Hier liet begraven Dierk Martens, die de letterkunſt uit Duitſchland en Vranckrick in deze Nederlanden heeft* (ſupple *gebracht*) *Hy ſterft An.* XV^{c}XXXIIII. *den* XXVIII. *dach van Maie.* id eſt: *Hic ſitus eſt Theodoricus Martini, qui artem characterizandi e ſuperiori Germania, Galliaque, in inferiorem hanc Germaniam tranſtulit. Deceſſit a.* 1534. *d.* 28. *Maji.* Ubi certum eſt, per *artem characterizandi* ſive *impreſſoriam* intelligendam eſſe metallicis typis imprimendi rationem ſive chalcographiam, quippe quae Theodorico juvene in Germania Galliaque paſſim recepta erat, et per excellentiam ſic nuncupabatur, ut *Cap. VII.* §. 3. *ſeqq.* docebo ex profeſſo; ut adeo miſerrime hallucinatus fuerit PROSP. MARCHANTIUS, dum in Lexico ſuo Critico *Tom. II. p.* 29. art. *Martens* hanc inſcriptionem producens Laurentii cauſam illius ope enervari poſſe credidit. Ceterum primi libri hactenus cogniti, a Theodorico excuſi, prodiere Aloſti a. 1473. vid. idem MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 63. Socios autem videtur habuiſſe plures, qui cum eo in Belgium advenere, ut certe de Jo. de Weſtphalia conſtat, vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 334. *edit.* 2. Quum ergo jam a. 1472. Antverpiae impreſſor occurrat Matthaeus van der Goes, qui hoc ipſo anno Belgice excudit *het boeck van Tondalus viſioen* in 4. quem beneficio literatiſſimi viri, JO. BAPT. VERDUSSEN, Scabini Antverpienſis, inſpexi, conſequens eſt, jam tum temporis Theodoricum e Germania Galliaque in patriam fuiſſe reducem.

(*f*) De Horario Laurentiano praeterea jam locuti ſumus *Cap. IV.* §. 4. De aliis operibus, quae Laurentii heredibus debentur, agemus *Cap. VI.* §. 7.

multis illud memoratum, et paucis tamen ſatis cognitum, bene obſervavit FOURNIERIUS (*g*). Primus id, tanquam Belgica lingua typis vulgatum, indicavit, ac teſtimonio, ut videtur, Cornelii bibliopegi niſus Laurentio prototypographo adſcripſit HADR. JUNIUS (*h*). At duas illius editiones diverſas noſtra demum aetate JO. CHR. SEIZIUS diſtincte recenſuit (*i*). Latino vero ſermone id vidiſſe ſeſe, PETR. SCRIVERII beneficio, et quidem tabellis impreſſum, jactaverat PETR. BERTIUS (*k*); quem tamen erraſſe hac in parte, et *Figuras veteris novique teſtamenti*, opus plane diverſum, apud ſe inſpexiſſe ipſe deinde teſtatus SCRIVERIUS eſt (*l*): imo nec alium librum adhuc innotuiſſe arbitror vel BOXHORNIO vel SAUBERTO (*m*), qui (non dixerim qua de cauſa) *Speculi* etiam nomen illi indidere. Poſtquam autem genuinum Speculum Latinum primus notum reddidiſſet JOH. DE LA CAILLE, non leviter porro inter eos, qui aut variantes editiones, aut eiusdem editionis paginas diverſas inſpexerant, andabatarum more diſputatum fuit, utrum mobilibus illud an vero fixis literis excuſum eſſet (*n*), donec exempla duplicis generis ſeſe Lu-

(*g*) *Diſſ. II. p.* 162.
(*h*) *Append. noſtr. N.* 2.
(*i*) *Derde Jubeljaer der drukkonſt p.* 55.
(*k*) *Lib. III. Commentar. rer. German. p.* 613.
(*l*) *Laure-crans p.* 102.
(*m*) Vid. ille in *Diſſ. de typogr. art. invent. p.* 42. hic in *Catal. biblioth. Norimb. p.* 116.
(*n*) CAILLIUS enim ipſe in *Hiſt. de l'imprimer. p.* 8. poſtquam duo exemplaria memoraſſet, unum bibliothecae Coeleſtinorum, alterum Sorbonicae, ea ſolutilibus typis impreſſa dixit. ANDR. CHEVILLERIUS exemplum nactus e muſeo D. Ballesdens, quod nunc eſt bibliothecae regiae Pariſienſis, ipſe ſibi non conſtitit; nam *p.* 20. et 23. *de ſa Diſſert. ſur l'orig. de l'imprimer.* credidit, impreſſum id ligneis tabulis, at poſtquam illud cum libro Coeleſtinorum contuliſſet, peritisque monſtraſſet artificibus, *p.* 281. mobilibus typis (nollem addidiſſet, fuſis) excuſum agnovit. Imo, quod mirandum, rev. Abbas PLUCHE *dans le Spectacle de la nature Tom. VII. p.* 203. *ſeq.* exemplum Coeleſtinorum, ex quo ſpecimen figuratum produxit, tabellis ligneis im-

Lutetiae Pariſiorum FOURNIERIO (*o*) obtulerunt, quorum unum verſatili tantum, alterum partim mobili partim fixo typi genere deſcriptum erat. Ex hisce omnibus igitur in confeſſo jam eſt, duas exſtare Speculi Belgici, totidemque Latini editiones, temporis, loci, et typographi indicio deſtitutas; quibus accenſeri tandem poteſt ultima, eaque Belgica, characteribus Jo. Veldenarii a. 1483. Culenburgi impreſſa.

§. III.

Ut igitur exactior, quam ab aliis factum, huius repetiti totiens Speculi deſcriptio a nobis detur, poſt praemiſſa quaedam de ipſo libro eiusque auctore, primum, quid memoratis quatuor editionibus commune, indeque, quid ſingulis proprium ſit, notatu utile erit.

Liber ipſe ſacri argumenti eſt, praeter praefationem XXIX. capitibus conſtans, et praecipuas veteris novique foederis hiſtorias, mutuo inter ſeſe et cum ethnicis comparatas, non oratione modo ſed iconibus quoque exprimens; quod eo factum conſilio, ut laicis clericisque prodeſſet, ex ipſo proöemio verſionis Belgicae diſcimus (*p*), unde nonnunquam *Speculum figuratum* dictum eſt (*q*). Scriptum fuit Latino ſermone, et rhythmico quidem, ſe-

---

impreſſum ſcripſit. MAITTAIRIUS in *Annal. typogr. Tom. I. p.* 18. *edit.* 1. exemplar Pembrokiae Comitis deſcribens, verſatili typo hoc prodiiſſe ſtatuit, in quo tamen, alteroque Meadiano, rectiſſime SAM. PALMER *Hiſt. of print. p.* 52. *et* 55. *in fin.* in nonnullis foliis literas fixas, in pluribus mobiles obſervavit.

(*o*) Vid. *Diſſ. II. p.* 160. *ſeq.* Et huic tamen ex inſpectione exemplarium mixtae impreſſionis nata errandi occaſio, uti §. 11. oſtendam.

(*p*) Verba huc facientia ita ſonant: *Deſe verſtandeniſſe mogen die geleerde weten, ende nemen wten ſcriften ende die leken ſellen werden geleert wt die boeken der leken, dat is, in der malinge ende picturen. Waerom ic ter glorien Gods ende tot leringhe der ongeleerder aengedacht heb mitter hulp Gods dit boec den leken te vergaderen, op datter den Clercken en de leken leringe geven mach.*

(*q*) Vid. BERN. DE MONTFAUCON in *Bibliotheca bibliothecarum MSS. p.* 1365.

ſeculo forte XIII. vel XIV. a quodam, ut videtur, JOANNE, ordinis S. Benedicti monacho (*r*), et barbara illa aetate magno fuiſſe oportet in pretio; uti non varii modo, qui etiamnum ſuperſunt, manuſcripti codices (*s*), ſed et translationes in Germanicam (*t*), Belgicam (*u*), Anglicam (*x*), et forte Gallicam (*y*) linguam teſtantur.

Sed ad quatuor illas editiones revertimur, quae in eo conveniunt omnes (*z*), quod forma minoris folii prodierint, unde ſciſſis aliquantulum a ſuprema vel ima parte marginibus (ut in meo contigit exemplo) quartae formae ſatis accedunt. Quinque abſolvuntur ſcapis; quorum prior, introductionem complectens, in

---

(*r*) Colligere hoc licet ex verſibus, qui in fine editionis cuiusdam vetuſtae Latino-Germanicae, in bibliotheca Rev. Epiſcopi Gurcenſis reperiundae, exſtant:

Explicit humanae ſalutis ſummula plane
A me fratre Johanne, tui pater ordinis, alme
Vir Benedicte, puto, quaſi minimo monacho.

Neſcio igitur, qui acciderit, ut in exemplo, quod bibliotheca Paulina aſſervat, adſcriptum fuerit nomen auctoris HENRICI DE LICHTENSTEIN, ſi fides JO. HENR. LEICHIO in *Supplem. ad lib. ſing. de orig. typogr. Lipſ. p.* 116. niſi tamen hic forſan incaute poſſeſſoris nomen pro auctore habuerit.

(*s*) Vid. MONTFAUCON *d. l.* et *p.* 744. *Catal. Cod. Mſſ. Angliae et Hiberniae p.* 135, 251. *n.* 31. *Catal. bibliothecae Hulſianae, Mſſ. in Fol. n.* 4842.

(*t*) Eius duae, quantum novi, exſtant editiones, altera Latino-Germanica modo indicata, absque anni et loci indicio, altera mere Germanica, excuſa Reutlingae per Michaelem Greiffen ....., memorata ampl. UFFENBACHIO apud SCHELHORNIUM *Tom. IX. Amoenit. literar. p.* 984.

(*u*) Belgica haec interpretatio, quae ſoluta oratione facta eſt, paraphraſis potius eſt Latini textus, quam nuda translatio, prout utriusque collatio me docuit.

(*x*) Codex mſ. Speculi rhythmis more Anglico occurrit in *Catalogo Mſſ. Angliae et Hiberniae p.* 132.

(*y*) In Indice bibliothecae Dom. DE SELLE, impreſſo Pariſ. a. 1761. *n.* 227. occurrit *Procès du miroir de l'humaine ſalvation, ou concordance de l'ancbien teſtament ou nouvel, fait et translaté de Latin en Franchois, a Bruges l'an* 1455. *Mſ. ſur velin in fol. avec figures.*

(*z*) In hac Speculorum deſcriptione nihil profero, niſi quod propriis confirmaverim oculis; ſi excepero principem editionem Latinam, cuius exemplum quum videre nunquam mihi licuerit, magno mihi auxilio fuit FOURNIERII deſcriptio, unde intellexi, quid illi cum reliquis commune, quid proprium eſſet.

in Belgicis editionibus conſtat foliis duobus integris, at in Latinis dimidio folii ſuperatur; ſecundus, a quo ipſum opus incipit, duoque proximi (ſinguli ſcil.) ſeptena; quintus demum ultimusque octona folia continet. Belgica ergo exempla 31. foliis integris, id eſt 124. paginis, Latina 31½ foliis, ſive 126. paginis (*aa*) abſolvuntur. Chartae genus nonnihil fuſcum, inelegans, nec debitae firmitudinis, quod in omnibus editionibus quum ſibi admodum ſimile ſit, in eadem quoque regione, Belgio ſcilicet, confectum credi par eſt, licet ab ipſiſſimo ſemper chartario profectum temere affirmare non auſim (*ab*).

§. IV.

At vero interior libri contemplatio propius ad inſtitutum noſtrum facit. Is ab una parte excuſus cernitur, et ita quidem, ut modo duae paginae impreſſae, modo duae vacuae ſimul ſeſe viſui

---

(*aa*) SEIZIUS, qui exempla Curiae Harlemenſis vidit, nimis feſtinanter ea ſeſe examinaſſe oſtendit, dum *p.* 54. Speculum Belgicum 54. foliis plicatis, id eſt 108. paginis modo conſtare, et *p.* 59. Latinum octo figuris auctius eſſe ſcripſit, quorum utrumque a vero alienum teſtari poſſum. Latina certe et Belgica exempla, ubi integra ſunt, 58. figuras continent, idque de Latino bene obſervavit ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de literature Tom. I. p.* 394. unde mutilum eſſe exemplar Pembrokiae Comitis, ubi 56. duntaxat reperiuntur, bene vidit SAM. PALMER *p.* 55.

(*ab*) In principe editione Belgica chartarii ſignum plerumque bubulum caput, uno loco roſam exprimit. In altera (meo certe exemplo) plerumque unicornu, ſemel bovinum caput, aliaque etiam duo ſigna, quae vix deſcribi poſſunt, in folio autem ſingulari, ac diverſi typi, figura anchorae conſpicitur. In priori editione Latina, FOURNIERIO *p.* 153. teſte, idem apparet caput; at in altera obſervavi plerumque anchoram, quandoque unicornu. Experientia vero edoctus ſum, veterum librorum pluribus inter ſe collatis exemplis diverſa nonnunquam in eodem libri folio prodire inſignia; ſive quod a diverſis chartariis papyrum emerit typographus, ſive quod pluribus ſignis idem quandoque uſus fuerit chartarius. Manca igitur ſunt omnia, quae ex ſignis chartaceis petuntur, argumenta, ut bene quoque cl. GROS DE BOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. royale des inſcriptions p.* 266. DAV. CLEMENS *Bibl. curieuſe Tom. IV. p.* 72. *ſeq.* et FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 81. oſtenderunt.

viſui exponant. Impreſſio autem, quum partim figura, partim ſubjecta illi mobilibus typis deſcriptione conſtet, utrius gratia id factum fuerit, ſcire intereſt? Et recepta quidem apud noſtrates opinio eſt, incognitum fuiſſe primis temporibus imprimendi typis per reiterationem modum, quod etiam CAILLIO, ac MAITTAIRIO (*ac*) placuiſſe video. Verum hoc non gratis modo dici, ſed plane a veritate alienum eſſe evincunt utriusque *Donati* fragmenta, eaque opiſtographa, quum maior Donatus omnibus, minor trinis Speculi editionibus anteceſſerit, ut ſuo loco oſtendam. Imo quod proxime ad rem facit, exemplum primae editionis Belgicae exſtitit SCRIVERIO viſum (*ad*), in quo folium aliquod per errorem utrimque impreſſum erat, nec tamen addita in averſa parte figura. Ex quo autem attentis oculis librum perluſtravi, vera rei cauſa non diu me latuit; figuras quippe in tribus editionibus mihi viſis obſervavi plerisque in locis chartam tanta vi penetraſſe, ut haec in oppoſita parte aut impreſſioni illarum ſuſtinendae omnino fuiſſet impar, aut ſaltem imagines reddidiſſet utrobique confuſas; qua de cauſa etiam deſcriptio, ad icones ſemper reſpiciens, imprimi non niſi ſub illis, adeoque ab una folii parte debuit; imo praefatio, etſi ex ſolis characteribus conſtans, eadem ratione excuſa fuit, ut ubique liber ſibi eſſet ſimilis. At hiatui huic in eorum, quibus ille diſplicebat, gratiam ſuccurrere noverant maiores noſtri, nempe conglutinando vacuas duorum foliorum paginas (*ae*), quo pacto et charta reddita eſt firmior, longoque uſui accommodatior, et proviſum, ne veſtigia impreſſionis tabularum ab altera parte viſum offenderent; ſimili fere ratione, atque Sinenſes et Japo-

---

(*ac*) Vid. ille *Hiſt. de l'imprim. p.* 8. hic *Tom. I. Annal. typogr. p.* 17. *edit.* 1.

(*ad*) Exemplum illud fuit Joh. a Campen pictoris Harlemenſis, vid. SCRIVER. *p.* 102. *et* 105.

(*ae*) Eiusmodi fuit non ſolum memoratum Campii exemplum, vid. SCRIVER. *p.* 103. *et* 105. ſed etiam, quod HADR. JUNIUS olim inſpexit, vid. *Append. N.* 2. Quae autem FOURNIERIO mihique videre contigit exempla, conglutinata non ſunt.

ponenſes in charta ſerica tenuiſſima ab una parte imprimentes, curam gerunt, ut duae paginae impreſſae ſemper in extremitate cohaereant, ne interior paginae pars veſtigia preli ſiſtens delicatis obſtaret oculis.

§. V.

Atramenti genus huic libro duplex inſerviit; pallidum, utque videtur aqua dilutum, ad figuras, nigrum vero oleoque tinctum ad orationem; et quemadmodum in poſterioribus Speculi editionibus atramentum figurarum magis ad fuscum accedit, ita et deſcriptionis nigrius quoque, eadem fere proportione, deprehenditur. Qui ex hac re inferre voluerunt, figuras illas pallido atramento jam ante repertum typographicum impreſſas fuiſſe, et inferiorem paginae partem vacuam relictam, ut adderetur calamo deſcriptio, quae poſt introductam typographiam in exemplis ſuperſtitibus typo fuerit ſubjecta (*af*), hi a vero multum aberrarunt. Nec enim produci ullum hucusque exemplum potuit, ubi deſcriptio vel omnino abeſſet, vel calamo, non typis, addita foret. Imo in quatuor, quae exſtant, editionibus, quadru-

(*af*) Ita SAM. PALMER *Cap. VI. p.* 56. et FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 176. *ſeq.* Hic quidem Gutenbergium orationis ſuſpicatur impreſſorem, quem tamen in Hollandia unquam exercuiſſe artem alibi recte negat. Quum vero ipſe *p.* 253. *ſeq.* fateatur, ad editiones Latinas et Belgicas eundem adhibitum fuiſſe characterem, etſi diverſae aliquantulum magnitudinis, omnes illas Gutenbergio, adeoque Germaniae ſuperiori, tribuendas ex eius mente conſequens erit; cui conjecturae num vel umbra verosimilitudinis inſit, ex toto hoc *Cap.* lector facile dijudicabit. Nihilo melior LEICHII opinio eſt in *Supplem.* ſupr. cit. *p.* 116. *ſeq.* qui Latinam editionem (unam enim talem modo noverat) paulo ante a. 1450. Moguntiae ex officina Fauſti prodiiſſe exiſtimat, indeque figuras Harlemum advectas ab ipſo forte Gutenbergio, qui illic interpretationem Belgicam excuderit. Certe primam editionem vernaculam Latinis anteriorem, et utrasque tum figuras tum mobiles literas Belgio originem debere, et Gutenbergium Harlemi nunquam impreſſiſſe ex hoc et ſequenti capite conſtabit.

druplex etiam non textus modo, ſed et iconum deprehenditur impreſſio, quae et ex diverſo atramenti genere et ex aliis obſervationibus cuivis paulo attentiori incurrat in oculos neceſſe eſt; manifeſtiſſimo indicio, impreſſionem figurarum et textus eodem tempore factam (*ag*), at quatuor diverſis vicibus repetitam fuiſſe. Ratio igitur, quare pallidum atramentum ab impreſſorio diverſum ad icones adhibitum fuerit, ſtatuenda mihi videtur duplex; prior, ut hoc pacto ornatiores redderentur, quod collatio primae cum maxime editionis cum Culenburgenſi a. 1483. me docuit, ubi eaedem figurae diſſectae, atramento impreſſorio per Veldenarium excuſae, longe minus apparent elegantes; altera, ut delineationes manu factas imitarentur, quarum plures ſimili atramenti genere ſeculo XIV. et XV. in Belgio confectas in libris mſſ. oſtendit mihi, cui hanc obſervationem acceptam refero, Enſchedius noſter. Hac itaque de cauſa primos libros, qui ex mera impreſſione tabellari in Belgio prodierunt, unico atramento cinereo; Specula, partim tabellis partim mobilibus typis excuſa, utroque et ſcriptorio et typographico; Donatos vero, ubi mera impreſſio mobilis, ſolo etiam impreſſorio excuſos cernimus.

§. VI.

Verum ad iconum deſcriptionem progrediendum eſt. Eae in omnibus editionibus apparent ipſiſſimae, et manifeſte earundem ſemper tabellarum ope impreſſae (*ah*), ſuntque octo et quinquaginta numero, duabus ſcil. cuivis capiti deſtinatis. Sed ut totam hanc

(*ag*) Adde, quae ſupra ex ipſius libri praefatione adduximus nota *p*.

(*ah*) Ne circa hanc obſervationem, quae maximi profecto momenti eſt, meis oculis fidere teneatur lector, ſciendum et SALENGREUM lib. ſupr. cit. *Tom. I. p.* 394. et MAITTAIRIUM *Tom. I. Annal. p.* 19. et SAM. PALMERIUM *p.* 55. et FOURNIERIUM *Diſſ. II. p.* 153. *et* 252. collatis inter ſe diverſis editionibus easdem ſemper agnoviſſe icones.

hanc rem plenius cognoſcat lector curioſus, obſervari oportet, poſt praefationem in paginae cuiusque (vacuas ſemper excipio) parte ſuperiore figuram apparere quatuor pollices longitudine, ſeptem vero cum quatuor linels latitudine adaequans. Combinata illa eſt ex duabus areis quadratis per columellam junctis, quarum quaelibet hiſtoriam continet ſubnexo argumento Latine ſcripto, et literis fixis ipſi areae incluſo (*ai*); unde Veldenarius hoc opus poſtmodum minori forma recudens easdem has tabellas, quarum evaſerat poſſeſſor, in media columna ſecuit, atque ita harum ope quatuor ſub ſingulis capitibus exhibuit figuras, quae tamen ex frequenti uſu tabularum illic aliquantulum apparent detritae (*ak*).

Ico-

(*ai*) Sic e. g. primae figurae combinatae ſubjiciuntur haec verba:

Caſus Luciferi. Item: *Deus creavit hominem ad ymaginem et ſimilitudinem ſuam.*

Secundae: *De omni ligno paradiſi comedetis.* Item: *Nequaquam moriemini, ſed eritis ſicut Dii ſcientes bonum et malum.*

Tertiae: *Mulier decepit virum, ut ſecum comederet.* Item: *Angelus expulit eos de paradiſo gladio ignito.*

Quartae: *Hic Adam operatur terram in ſudore voltus ſui.* Item: *Archa Noe.*

Penultimae: *Extremum judicium.* Item: *Nobilis reverſus ex longinquis fecit rationem.*

Ultimae: *Regnum coelorum ſimile decem virginibus.* Item: *Manus Domini ſcripſit in pariete.*

Notandum praeterea, *fig.* 13. a. et 40. b. in media icone ſententiolas occurrere, ſcutulis et apluſtribus dependentibus inſertas.

(*ak*) Ipſiſſimas hic tabellas recte obſervarunt MAITTAIRIUS *Tom. I. Annal. p.* 445. *edit.* 2. et SEIZIUS *p.* 49. quod etiam propriis confirmavi oculis. Ceterum duo diverſa hujus editionis vidi exempla. In uno enim, quod adſervatur in Curia Harlemenſi, tantum 29. capita, uti in anterioribus editionibus, inveniuntur, et priorum ordo eſt perturbatus, ſequens autem ſubſcriptio occurrit: *De ſpiegel onſer behoudenisſe: van Culenburch by my Johan Veldener, int jaer* M. CCCC. *ende* LXXXIII. *des Saterdaghes poſt Mathei Apoſtoli*; unde neſcio, qua ratione SALENGREUS *Tom. I. p.* 394. ſcribere potuerit, eam anni et loci indicio deſtitui, ipſique forſan tribuendam Laurentio eſſe. In altero exemplo, quod eſt Jo. Enſchedii, adduntur tria capita, ordine 25. 28. et 29. ut adeo numerus ad 32. excreverit; duodecim novae figurae rudiori minerva ſculptae ſunt quam praecedentes: illius vero haec epigraphe. *Dit boeck is volmaect in die goede ſtede van Culenburch by my Johan Veldener int jaer ons Heren* M. CCCC. *ende* LXXXIII. *des Saterdaghes poſt Mathei Apoſtoli.*

ſcones ipſae, ut bene FOURNIERIUS (*al*) vidit, a perita manu profectae ſunt; in queis tamen maiorem adhuc delineatoris quam ſculptoris peritiam agnoſcere mihi videor, quod eo minus mirandum, quoniam pictores ſeculo xv. in Belgio, et praecipue Harlemi, reperiebantur artificioſiſſimi (*am*), ſculptura vero, etſi dudum nota eſſet, forte nunquam eo ſcopo, ut impreſſioni adaptaretur, exercita. Hae tabellae num ex ligno an vero ſtanno fabricatae fuerint, dubius haeſit SCRIVERIUS (*an*), in hanc tamen ſententiam deinde proclivior; ſed peritiſſimus FOURNIERIUS (*ao*), aliique, quos conſului, artifices, ligno duriori, v. c. buxeo, ſorbeo, vel piri eas inſculptas ex tenuibus figurarum ductibus intulerunt. Impreſſio, quae ſola Laurentio eiusque heredibus debetur (*ap*), a multis prelo facta fuiſſe creditur; at Fournierius (*aq*) illam ex alio quodam inſtrumento expolito repetiit, cuius ope charta, tabellae atramento illitae ſuperimpoſita, fuerit attrita; unde in Speculo ab averſa parte, quousque figurae veſtigium cernitur, eatenus charta fuſca et levigata apparet. Haec tamen conjectura laudatis artificibus displicuit; at, ſi vera foret, adſtrui erroneo argumento, quod prelum impreſſorium nondum repertum eſſet, haud debuit, quum aliud characterum impreſſio, eodem tempore preli certiſſime ope facta, evincat.

(*al*) *Diſſ. II. p.* 152. *et* 176.

(*am*) Vid. CAR. VAN MANDER *Schilderboeck fol.* 201. *ſeq.* SAM. AMPSING *beſchryving der Stadt Haerlem p.* 345. *ſeq.*

(*an*) *Laure-crans p.* 102. *et* 106. *ſeq.*

(*ao*) *Diſſ. II. p.* 154.

(*ap*) Neſcio enim, quo fundamento nonnulli exiſtimaverint, ipſum Laurentium figuras delineaſſe et ſculpſiſſe, quod merito displicuit FOURNIERIO *Diſſ. II. p.* 128. imo deſtrui ſatis videtur ex pluribus operibus xylographicis Harlemi impreſſis, et tamen a diverſa ſaepe manu profectis. vid. infr. *Cap. IX.* §. 4. *ſeq.*

(*aq*) *Diſſ. II. p.* 154.

§. VII.

Ab iconibus ad typos tranſire licebit, qui tum ad praefationem, tum ad opus ipſum adhibiti. Prologus in Latino Speculo argumenta libri ſiſtit (*ar*), in Belgico vero introductionem, ſed alterius generis (*as*), cui hac de cauſa ſubjectus capitum index: lineae hic continuae, neque per columnam diviſae ſunt. At in ipſo opere textus figuris ſubjicitur duabus columnis, quarum unaquaeque, lineis plerumque 26. conſtans (*at*), in Belgicis exemplis incipit a verſione ſententiae Latinae typis fixis iconi incluſae, (cui una lineola proxime ſupponitur) in utrisque vero tum Belgicis tum Latinis clauditur indicio loci ex ſcriptore ſacro vel profano, unde deſumta hiſtoria. Hanc deſcriptionem diverſa operatione a figuris impreſſam et aliud genus atramenti et inaequalis paſſim ab his diſtantia evincit (*au*). Typus forma diſſimilis, at elegantior illo eſt, qui figurae partem conſtituit. Hicce Gothicae ſpeciei eſt, in Belgio, ut mox patebit, uſitatae, ductus habens quadratos et angulares. In omnibus vero quatuor editionibus

---

(*ar*) Illius hoc initium eſt:

Prohemium cujusdam incipit novae compilationis,
Cujus nomen et titulus eſt ſpeculum humanae ſalvationis &c.

Vid. *Specim.* noſtr. *figur. N.* v.

(*as*) Ea hoc modo incipit.

Dit is die prologhe van der Spieghel onſer behoudeniſſe.

So wie ter rechtvaerdichet vele menſchen leren, ſellen blencken alſe ſterren in die ewighe ewicheden. Hierom ist, dat ic totter leringe vele menſchen dit boeck heb aengedacht te vergaderen. In de welke die gene, diet leſen, leringhe gheven en ontfangen ſellen. Ic vermoedt, dat gheen dinc de menſchen nutter is, in deſen tegenwoerdigen leven, dan te bekennen ſyn ſcepper, ſyn conditie, en eigen weſen. Deinde ſequuntur verba, quae not. *p.* jam adſcripſimus.

(*at*) Quandoque enim pauciores numero ſunt, raro autem ad 27. lineas adſcendunt in Belgicis exemplis, inque Latinis ad 28.

(*au*) Id SCRIVERIO bene jam obſervatum *p.* 102. et nuper quoque FOURMERIO *Diſſ. II. p.* 155.

bus (ſi quaedam folia principis Latinae, fixo charactere excuſa, excepero) unius eiusdemque ſemper figurae eſt, neque niſi magnitudine et nitore aliquantulum diſpar, imo in poſtrema tum Belgica tum Latina editione mihi videtur ipſiſſimus (*ax*). Multae literae, inprimis tenuiores, cum aliis connexae, ad evitandam earum, quod ligneae eſſent, fracturam. Compendia bene multa, maxime in prima, tam Belgica quam Latina, editione, queis in altera quandoque ſublatis nova alibi ſubſtituta ſunt: ad illa vero exprimenda ſuperimpoſitae literis lineolae, quae ſaepe his adhaerere deprehenduntur. Notae diſtinctionis nullae, excepto puncto, quod tamen ſaepiſſime locis neceſſariis neglectum eſt (*ay*). Litera *i* plerumque accentu, ſed et puncto interdum, nonnunquam ſemicirculo notata. Lineae paſſim inflexae curvaeque, neque in Belgicis editionibus (nam de Latinis, quae rhythmicae, res ipſa loquitur) ſemper ſibi aequales longitudine. Imo latuiſſe typographum dixeris eas longiores vel breviores, prout res poſtulabat, reddendi artem; quod ſaepius voces, quarum partem ad proximam lineam rejici oportebat, in ipſo ſyllabae medio ſeparaverit (*az*): nullae vero adſunt initiales literae maiores; unde tum in praefatione tum initio operis vacuum relictum eſt ſpatium (ut eae minio apponi poſſent) quod plerumque alibi neglectum. Paginarum

(*ax*) Ita et SEIZIO viſum *p.* 48.

(*ay*) FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 259. ſcripſit, in Latinis editionibus nulla reperiri puncta, quod uti circa primam editionem, quam non vidi, verum eſſe poteſt, ita circa alteram lapſus fuit vir cl. vid. infr. §. 14. not. *cz*. At in Belgicis editionibus puncta multo frequentius occurrunt, quae, utpote ſculpta, diſſimilis admodum figurae ſunt, eorumque loco in principe editione Belgica quandoque cruciculas adhibitas perſpexi.

(*az*) Sic in prima editione Belgica ſub *fig.* 1. *column.* 1. *lin.* 3. *col.* 2. *lin.* 3. 10. 12. 13. 14. (vid. *Specimen figuratum* III.) et alibi per totum opus. Item in altera editione ſub *fig.* 1. *col.* 1. *lin.* 3. 13. *col.* 2. *lin.* 9. 17. 22. vid. *Specimen VI.* et paſſim in ipſo libro. Ita etiam ſub *fig.* 6. *col.* 1. linea 17. ſecundae editionis incipit a puncto, quod ad finem praecedentis lineae pertinebat.

rum numeri, ſignaturae, et cuſtodes aeque hic abſunt, atque anni, loci, vel typographi indicium.

§. VIII.

Propius vero jam inquirendum eſt in ipſam horum characterum naturam. Eos etſi quidam imperite fixos arbitrati fuerint, attamen mobiles eſſe bene animadverterunt, qui accuratiore oculo hos libros luſtrarunt (*ba*), exceptis tantummodo quibusdam primae editionis Latinae foliis (*bb*). Et mobilitas quidem ex oppoſitione typi, qui tabellis fixis incluſus tum in Speculo tum in diverſis operibus xylographicis cernitur, elucet. Illic litera ſaepe in quadratum proximae tum eadem tum ſequenti linea tranſiit, quod uti in mobilibus characteribus locum per rerum naturam habere non poteſt, ita nusquam quoque hic offenditur (*bc*). In extremitate linearum non modo, ſed et parte ima paginarum, ubi replendae haud eſſent, loco ſpatiorum ſive quadratorum adhibiti typi, at ne atramento illiti exprimerentur in ipſo libro, lamella chartacea tecti, per quam tamen manifeſta, praeſertim in prima editione Belgica, preſſurae veſtigia in paginas impreſſionis transierunt (*bd*). Imo quum impoſitione preli locum ea quandoque mutaverit, duplici defectui anſam ſubinde praebuit, ut vel typi ſupervacui atramentum receperint (*be*), vel ut e contrario litera

---

(*ba*) Vid. J. VLAMING in Annot. ad H. SPIEGELS *Hartſpiegel p.* 362. SAM. PALMER *p.* 55. SEIZ *p.* 57. *ſeq.* FOURNIER *Diſſ. II. p.* 158. *ſeq.*

(*bb*) Vid. infr. §. 13.

(*bc*) Conferantur *Tabellae* nostrae *figuratae num.* III. V. *part.* 1. et VI. cum *Tab. V. part.* 2. et IX. *part.* 1.

(*bd*) Exempla videre eſt tum paſſim, tum in deſcriptione ſub *Fig.* 1. quam *Tab.* III. aeri accurate inciſam exhibui; ubi ductus literarum, tum in ſpatio literae capitalis, tum ſub *col.* 2. repraeſentati, preſſurae veſtigia exprimunt.

(*be*) Exempla reperiuntur in priore Belgica editione ſub *fig.* 32. (quae incipit *Judei manducaverunt*) ad calcem prioris columnae; ſub *fig.* 36. (*Rex Saul* &c.) in fine *col.* 1. item ſub *fig.* 39. (*Jheſus ad columpnam*) *col.* 2. in fin.

rae imprimendae, ſive totae ſive ex parte, coecae remanſerint (*bf*). Mitto alia indicia ſoli principi editioni Belgicae propria, ſuoque mox enarranda loco.

Circa hos praeterea characteres obſervandum, eos ſculptos fuiſſe, non fuſos. Hoc certe triplici argumento, quidquid obloquantur nonnulli Harlemenſes, extra omnem controverſiam collocari poſſe exiſtimo. Primum, quod plurium linearum aggregatarum menſura non ſemper exacte ſibi reſpondeat (*bg*). Deinde, quod ipſiſſima vox, (ſive integre exhibita, ſive eadem ratione abbreviata) longitudine hic illic variet (*bg**). Denique quod eadem litera vel punctura in unaquaque pagina occurrens modo magnitudine, modo figura, modo utraque nonnihil diſcrepet (*bh*). Ea vero omnia hic adeſſe indicia ſcrupuloſiſſimum pluribus in locis examen, plus ſimplici vice a me inſtitutum (praeſentibus quandoque viris literatis, quandoque peritis artificibus,

---

(*bf*) Ita in prima editione ſub dict. *fig.* 36. *col.* 2. ima pars verborum finalium *Geneſis IIII. capittel* atramento non fuit expreſſa, quod ſub chartula ſurſum tendente latuerit. Idem obſervare licet in ſecunda editione ſub. *fig.* 42. (*Semey maledixit David*) *col.* 2. circa verba poſtrema, *Die tweeſte coninghē boec.*

(*bg*) Exempla hujus rei e ſingulis editionibus multa proferre poſſem. At ſuffecerit adduxiſſe ex altera Belgica, utpote omnium poſtrema, in qua menſuravi viginti priores lineas ſub *fig.* 1. *col.* 2. ac totidem ſub *fig.* 2. *col.* 2. et inveni differentiam ſenſibilem; atque ita paſſim alibi.

(*bg**) Sic e. g. in ſecunda editione Belgica ſub *fig.* 27. *col.* 1. vox *ontfermh̄ticheit* bis occurrens non aeque longa, et ſub *fig.* 32. *col.* 2. nomen *Melchiſedech* inaequale longitudine eſt.

(*bh*) Ejus rei fidem ſpecimina noſtra *Tab. III. V. VI.* paſſim faciunt; quod ſi quis forte ſculptori noſtro imputaverit, (qui etſi peritia nemini hac in parte cedens labi tamen in minutiis quibusdam potuit) ei regesſiſſe ſuffecerit, peritiſſimum FOURNIERIUM, qui bina Specula Latina et poſterius Belgicum cum cura examinavit, exempla diſſimilitudinis obſervaſſe innumera, et talia attuliſſe *Diſſ. II. p.* 167. *ſeq.* et *p.* 254. *ſeq.* quae etiam neminem oculatiorem fugere poterunt. Examinet e. g. quis, ut alia taceam, in utraque Belgica editione *fol.* 4. (ubi elenchus capitum exhibetur) toties recurrentem vocem *Dat*, et reperiet in quavis litera continuam differentiam. Idem de punctis frequenter illic obviis dictum velim.

bus, queis rei veritatem ſtatim perſuaſi) docuit, et FOURNIERII obſervata circa inaequalitatem characterum confirmant; quae quum locum habere in compoſitione ex literis fuſis per rerum naturam haud potuerint, ſculpturam earum probant manifeſtiſſime.

§. IX.

Intereſt vero cum maxime, ut libris hisce veram jam aſſignemus patriam, quam Belgium noſtrum fuiſſe ſequentes nos movent rationes.

1. Editiones ambas, vernaculo ſermone emiſſas, noſtris in oris lucem adſpexiſſe nemo inficiabitur, qui Belgicae linguae uſum arctis circumſcribi Germaniae inferioris limitibus noverit. Dialectus autem, quae ad hunc librum adhibita, pura puta Belgica eſt, qualis ſeculo xv. recepta erat, atque in mſſ. primisque libris in Hollandia impreſſis occurrit (*bh**), quae quantum ab inferiori Saxonica, in ipſa Belgii vicinia Electoratu Colonienſi recepta, diſtiterit, docere poteſt collatio ſpeculi Belgici cum *Teutoniſta* ſive Gloſſario Germanico GERHARDI DE SCHUEREN, a. 1477. Coloniae edito, itemque *Bibliis* antiquiſſimis ſermone vulgari ibidem loci impreſſis (*bi*): unde fruſtra omnino eſſet, qui Speculi Belgici natales e vicina quadam regione repeteret (*bk*). Quum vero typi

(*bh**) Bene hoc jam obſervavit peritiſſimus VLAMINGIUS *loc. ſupr. laud.*

(*bi*) Eorum *Bibliorum* ſpecimina quaedam legi poſſunt in DAV. CLEMENTIS *Biblioth. curieuſe Tom. III. p.* 314. *ſeq.*

(*bk*) Exemplum quidem perquam ſingulare, et ni fallor, unicum ſeculo XV. mihi notum eſt libri, extra patriam noſtram Belgice excuſi, videl. BERNARDI DE BREYDENBACH *heylige bevaerden tot dat heylige graft in Jeruſalem*, Moguntiae per Gerardum Rewich de Trajecto a. 1488. At hoc opus plurimis ornatum iconibus, poſtquam Latina aliisque linguis ab hoc typographo, natu Batavo, excuſum eſſet, Belgiceque etiam deſideraretur, expenſis ſine dubio cujusdam ex noſtratibus librarii impreſſum Moguntiae fuit; optimo ſane conſilio, ad evitandos ſcilicet novarum tabularum ſumtus, qui commiſſo typis in Belgio opere impendendi neceſſario fuiſſent. Eiusmo-

pi Latinarum editionum eiusdem ſint formae atque Belgicarum, neque niſi magnitudine aliquantulum diverſi ipſo agnoſcente peritiſſimo FOURNIERIO (*bl*), utrasque etiam in Belgio prodiiſſe conſequens eſt (*bm*).

2. Ipſe porro typus perito luſtratus oculo Belgicum ſeſe probat, formatus quippe ad characteres nitidiores, ſeculo xv. in Hollandia finitimisque provinciis uſitatos, qui etiam in nullo libro alibi locorum excuſo offenditur (*bn*). Comparavi certe hosce typos cum aliis antiquiſſimis Gothici generis, nempe Germanicis Jo. Fauſti et Petr. Schoefferi, Jo. Mentelii, Henr. Eggeſteinii, Ulr. Zellii, Jo. Bamleri, et Guntheri Zainer de Reutlingen, qui omnes anno 1470. jam praeceſſerunt; porro Italicis tum Monaſterii Sublacenſis, tum Nic. Jenſonis, aliorumque; Anglicis tam preli Oxonienſis, quam Guil. Caxtoni, ſed a quibus omnibus noſter diverſae plane ſpeciei eſt.

3. Figurae tandem ipſae, quas ſimul cum deſcriptione impreſſas jam probavimus, Belgio noſtro certiſſime debent originem. Id autem conſtat partim, quod Jo. Veldenarius, impreſſor Belga, harum tabellarum poſtea evaſerit poſſeſſor, iisque diſſectis a. 1483. uſus ſit, partim, quod characteres illi, ligno etſi inelegantер inciſi, reſpondeant vulgari ſcripturae apud Batavos tum uſitatae, qualem in exemplis mſſ. *Chronici Hollandiae* AEMILII STOKII, et *Bibliorum* rhythmo Belgico a JAC. MAERLANTIO conſcriptorum diligentiſſimus VLAMINGIUS obſervavit (*bo*).

---

modi vero ſuppoſitionem circa Specula Belgica fieri haud poſſe, ex iis, quae toto hoc §. trado, palam eſt.

(*bl*) *Diſſ. II. p.* 253. *et* 259.

(*bm*) Hinc SAM. PALMERIUS, etſi Batavorum cauſae infenſiſſimus, primam Latinam et ſecundam Belgicam editionem, quas in Pembrokiae Comitis bibliotheca inter ſe contulerat, ab eadem manu provenire ipſe agnovit *p.* 55.

(*bn*) Add. idem VLAMINGIUS *loc. cit.*

(*bo*) Confer infr. *Cap. IX.* §. 7. not. *bf*.

§. X.

Parum vero Laurentianam cauſam juvabit, Belgium his editionibus vindicaſſe natale ſolum, niſi ſimul probetur, eas praeceſſiſſe epochae Martinianae, quae advecto ex peregrinis oris in noſtras typographiae genere elegantiori a. 1472. coepit (*bp*); adeoque foetus eſſe impreſſionis anterioris in Belgio, ibique originariae. Sane, ſi duntaxat ad numerum harum editionum reſpiciamus, eas omnes tempore demum ſecundae epochae natas ſtatui vix poteſt, quum parum veroſimile ſit, ab. a. 1472. ad 1483. quando Veldenarii impreſſio lucem jam vidit, id eſt, intra breve undecennii ſpatium, quinque huius operis prodiiſſe editiones, et quidem immutato aliquantulum inque melius formato tum charactere tum atramento. Accedit, quod ortographia in ſingulis editionibus Belgicis immutata deprehendatur, imo in Veldenariana ſaepiſſime alia conſtructio ſubſtituta ſit, juxta uſum, ut credi par eſt, ea aetate receptum (*bq*): quum vero huiusmodi variationem non niſi paulatim lingua noſtra ſubierit, inter unamquamque editionem aliquot luſtrorum ſpatium interceſſiſſe conſequens erit.

Ma-

(*bp*) Vid. ſupr. §. 1. not. *e*.

(*bq*) Scilicet plurimis vocabulis, quae in prima editione per ſimplex *g* ſcripta ſunt, in ſecunda *gh* ſubſtitutum videmus, ut in praefat. *leringhe* pro *leringe*, *ghene* pro *gene*, *ontfanghen* pro *ontfangen*, *moghen* pro *mogen*, et paſſim ſingulis fere lineis. Sub *fig.* 1. *col.* 1. in princ. pro verbis *die ſpieghel*, in prima editione occurrentibus, ſubſtitutum in altera *dat ſpeghel*, et mox *menſcheliker* pro *menſchliker*, *ewighen* pro *ewegen*, *van der hoechheit* loco *van den hoecheit*, multaque alia, quae recenſere longum eſt. Veldenarius poſtea ortographiam non tantum variavit, ſed etiam integras voces modo adjecit, modo ſuſtulit, modo permutavit. Ita ſtatim initio praefationis pro verbis *leringhe gheven en ontfangen ſellen* ſimpliciter ſubſtituit *ſelt leringe gheven*, pro *wilen eer* poſuit *wel eer*, pro *werde gheboert* ſcripſit *ſoe hoert*, pro *dat was* exaravit *het was*, et innumera huius generis per totum opus. In fine autem praefationis pro verbis *O goede Jheſu ghif mi welkin di behage. enen kerſten ſtichtige en mi die behaghel make*, ſubſtituit: *O goede Jheſu ghif ons di te behaghen, en mi even kerſtighen ſtichter di behaghel.*

Magis vero ſtringent, quae interior Speculorum contemplatio, et cum recentioribus libris collatio, nobis obtulit argumenta; ex praecedentibus ut magnam partem petita, ita in unum hic contrahenda.

1. Impreſſio huius libri ab una tantum folii parte facta eſt, quod figuris utrobique recipiendis aut methodus in earum impreſſione tum uſitata, aut charta debilior non eſſet accommodata. Huic autem malo ſuccurrere jam noverant proximae epochae impreſſores, qui chartam ſubſtituerunt firmiorem, modumque invenerunt tabellis ligneis ab utroque folii latere utendi, prout teſtantur non modo icones, quae in *Faſciculo temporum* Lovanienſi a. 1476. *Dialogo creaturarum* Goudae 1480. alibique viſuntur, ſed et ipſiſſimae hae figurae in Culenburgenſi editione a. 1483. adhibitae, ubi tabellae, licet aliquantulum jam detritae, impreſſione chartam plane non penetrarunt, iisque characterum impreſſio ab altera parte fuit oppoſita.

2. Aliud atramenti genus ad figuras quam ad textum in quatuor Speculis adhibitum: at ea diſtinctio exſulat ab omnibus epochae Martinianae libris, etiam Speculo Veldenarii.

3. Lineae multo magis hic inflexae, quam in libris ſecundae epochae (*br*); cuius rei cauſa in ruditate artis, characterumque inaequalitate quaerenda eſt; etſi magna hac in parte inter priores poſterioresque officinae Laurentianae productiones cernatur differentia.

4. Syllabae in medio ſeparatae haud rarum in Speculis Belgicis exemplum, ob rationem ſuperius redditam; quod in nullo poſthac libro invenire licuit. 5. Li-

(*br*) Inſpiciantur e. g. et cum Speculis conferantur JO. MILIS *Repertorium Juris Canonici*, Lovanii apud Jo. de Weſtphalia 1475. *Biblia Belgica*, Delphis apud Jacob. Jacobszoen et Maurit. Yemantszoen, 1477. *Fasciculus temporum* Belgicus, Ultrajecti apud Jo. Veldenarium 1480. *Dialogus creaturarum*, Goudae apud Gerardum Leeu 1480. quorum operum breve ſpecimen figuratum ſiſtimus *Tab.* VIII. ut differentia imprimendi generis Laurentiani et Martiniani cuivis in oculos incurrat.

5. Literae coecae in Speculo, ad replendam vacuam paginarum partem, adhibitae et lamella chartacea tectae; at harum loco in recentioribus libris ſpatia ſeu quadrata ſubſtituta.

6. Praeter punctum, quod in omnibus editionibus, excepta priore Latina, conſpicuum eſt, nulla occurrunt diſtinctionis ſigna; qualia ſunt virgula, ſemicolon, duo puncta, interrogationis, ac diviſionis in extremo cuiusque lineae. Ea vero omnia in plerisque epochae Martinianae libris obſervare licet (*bs*).

7. Typi in omnibus editionibus hic ſculpti: at vero fuſos jam invexerunt Theod. Martini, et ſocii, iisque, ſi non ſemper, plerumque ſaltem uſi ſunt.

8. Plures hic characteres, imprimis exiles, combinati, quam in ſequentibus, ad evitandam eorum, quod ex ligno formati eſſent, fracturam; id vero rarius offenditur, ex quo metallici uſu invaluerunt. In impreſſionibus certe Jo. de Weſtphalia (*bs**), ac Bibliis Delphenſibus a. 1477. ne unam quidem literam combinatam reperire eſt.

Sic itaque Specula, in Belgio ante introductionem typographiae elegantioris atque exoticae fabricata (*bt*), mirifice confirmant, quod

---

(*bs*) In libro jo. MILIS occurrunt punctum et duo puncta. In *Bibliis Delphenſibns* ac *Dialogo creaturarum* punctum, duo puncta, ſignum interrogationis et diviſionis. In *Faſciculo Belgico* punctum et ſignum diviſionis. Quod autem memoratu dignum eſt, etſi Laurentius nunquam, eiuſque heredes ſero admodum (vid. *Cap. VI.* §. 7.) mobilia diſtinctionis ſigna praeter punctum adhibuerint, nihilominus artifices, qui tabellas fixas in uſum officinae Laurentianae ſculpſere, duo puncta quoque et ſignum diviſionis non neglexerunt, prout ex *Figuris veteris ac novi Teſtamenti*, *Hiſtoria B. Virginis ex Cantico Canticorum*, *Arte moriendi*, *et S. Johannis viſionibus Apocalypticis* mihi conſtitit.

(*bs**) Dixeris, in ſubſcriptione *Repertorii* jo. MILIS, per hunc typographum excuſi, quam exhibui *Tab. VIII. N.* 1. *lin.* 2. *et* 3. literas combinatas plus ſemel occurrere: verum coaluiſſe has oportet per atramentum rubrum, quo illa epigraphe impreſſa fuit; nam in toto, eoque ſat ſpiſſo, opere omnes literae ſeparatae ſunt.

(*bt*) Ex hisce omnibus patet, quantopere a vero aberraverit ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. VIII.* §. 9. dum Speculum Latinum (de antiquiore Belgico autem ſi-

let)

quod ex teſtibus fide dignis ſuperiori capite probavimus, primam illam et rudem imprimendi rationem a Batavis non aliunde mutuatam, ſed proprio repertam ingenio eſſe.

§. XI.

Praemiſſis, quae Speculi editiones quatuor in genere conſideratas ſpectant, ut ſingulae ſeparatim nunc luſtrentur, ordo poſtulat. Et hic quidem examinanda ſtatim venit princeps editio Belgica, cuius tanta eſt raritas (*bu*), ut illius duo tantum exempla jam cognita ſint (*bx*), unum a poſteris Laurentii redemtum in Curia Harlemenſi (*by*), alterum, SCRIVERIO olim memoratum, in

---

let) a Veldenario excuſum conjecit. Certe omnes libros ab hoc impreſſore editos, et PROSP. MARCHANTIO *dans ſon Dictionaire Hiſtorique*, Artic. *Veldener*, etſi nonnihil confuſe, memoratos videre mihi contigit. Sed hujus characteres cum literis Speculi nihil quidquam commune habent. vid. ſpecimen typorum Veldenarii, e *Faſciculo temporum* petitum, *Tab. VIII. N.* 3.

(*bu*) Saepius mente agitavi, qui factum ſit, ut Speculum hoc ex officina Laurentiana quater emiſſum, ipſaque etiam Veldenarii editio, tam raro occurrat, dum nonnulli libri vetuſti in Belgio excuſi, v. g. *Faſciculus temporum* Ultraj. 1480. BARTHOL. DEN ENGELSCHMAN *van den eygenſchap der geſchapene dingen*, Harl. 1485. BOËTHIUS *van de vertrooſtinge der Philoſophie*, Ghendt 1485. pluresque alii, apud nos paſſim ſint obvii. Suſpicor autem, hujus rei cauſam eſſe, quod in figuris Speculi, iconoclaſtarum tempore, ſeculo XVI. varia invenerit, quae damnaret, idololatriaeque adſcriberet rabida plebs nostra, atque ita quotquot offenderet dilaceraverit exempla; neque enim bibliothecis eam peperciſſe eximius hiſtoriographus PETRUS HOOFDIUS *Lib. III. p.* 99. docuit. Eidemque porro origini tribuo eximiam raritatem ceterorum operum xylographicorum officinae Laurentianae.

(*bx*) Ea ambo mutila ſunt, ita tamen ut ex utroque perfectum exemplum primae editionis formari poſſet, quum illud Curiae Harlemenſis duobus foliis ſecundae editionis ſuppletum fuerit. Integrum quoque exemplum initio praecedentis ſeculi habuit J. van Campen, SCRIVERIO olim memoratum *p.* 105. *ſeq.* quod, quo pervenerit, ignoro; niſi tamen illud forte ſit, quod annotationibus Scriverianis inſtructum in Hollandia emiſſe dicitur PETRUS I. Ruſſorum Imperator, prout ex Diario Belgico quodam, inſcripto *de Boekſael*, ſed non addito anni indicio, refert SEIZIUS *p.* 54.

(*by*) Sciendum nempe eſt, medio fere ſeculo praeterito Hagae Comitum venum

in bibliotheca eiusdem urbis ſuperſtes (*bz*). Figurae hic pallidiore atramenti genere, quam in ſequentibus editionibus, impreſſae; quod aqua modo dilutum fuiſſe (*ca*) probat exemplum bibliothecae publicae, ubi in figuris quibusdam, quod materia liquida affuſa fuiſſet, omne atramentum evanuit, veſtigiis tamen preſſurae diſtinctiſſime relictis. In quarundam vero iconum exteriori margine hiatus deprehendi, etiam iis in locis, ubi illi abſunt ab altera editione; quod proinde adſcribi non poteſt triturae tabularum, nunquam profecto antea adhibitarum, verum, quod atramentum illic non bene fuerit applicitum. Quod autem textui inſerviit atramentum, nigrum quidem apparet reſpectu iconum, re ipſa tamen murini eſt coloris, ac inaequaliter admodum ſordideque adhibitum fuit. Oleoſum hoc plus juſto fuiſſe probat, quod chartam ab altera parte ſaepius flavam reddiderit. Typus paulo minutior eſt, quam qui ad reliquas editiones uſurpatus, ſed minori cura et fabricatus et ad impreſſionem adhibitus. Apertis-

ſi-

---

num expoſitam fuiſſe ciſtam, variis repletam libris, qui per longiſſimum tempus in familia Laurentiana cuſtoditi fuerant. In ea ſcilicet continebantur *Ars moriendi*, *Hiſtoria B. Virginis ex Cantico Canticorum*, ac *Speculum Latinum* ſecundae editionis, uno volumine compacta, item *Speculum Belgicum* ex principe editione, et *Figurae Apocalypſeos* s. JOHANNIS; omnes impreſſionis Belgicae originariae foetus. Praeterea *Chronicon Colonienſe* a. 1499. primam artis inventionem Hollandiae tribuens. Denique tres alii libri ſeculo XV. excuſi; nempe CICERONIS *Officia* ex editione Fauſti 1466. *Speculum Belgicum*, Veldenarii 1483. ac BARTH. ANGLICI opus modo laudatum ex Belgica verſione, Harl. 1485. eo certiſſime additi conſilio, ut ex mutua comparatione recentius impreſſionis genus, quod tum Moguntia tum ipſa tandem Hollandia ſubſtituit, inde eluceret, atque ita Laurentianae primogenitura in oculos incurreret. Hunc theſaurum Senatus Harlemenſis a. 1654. proxeneta quodam Matham, (ſculptore, ni fallor, Harlemenſi) trecentorum florenorum pretio emi, atque in Curia urbis, aeternae memoriae, aſſervari juſſit. Quae omnia diſcimus ex J. VLAMINGII annotationibus ad HENR. SPIEGELII *Hartſpiegel p.* 30. junct. *p.* 362. *ſeq.*

(*bz*) Illud exemplum, quod adjunctam habet *Hiſtoriam Alexandri Magni*, ſua aetate penes Wilhelmum Verwer Harlemi SCRIVERIUS inſpexit. vid. *Laure-crans p.* 105. Add. infr. *Cap. VI.* §. 7.

(*ca*) Ita eidem quoque SCRIVERIO viſum *p.* 103.

ſima vero, praeter ea, quae §. 8. indicavi, ſeſe hic produnt mobilium characterum indicia, a SEIZIO (*cb*) bene obſervata: neque enim literae modo ſingulares hic illic per incuriam inverſae conſpiciuntur, ſed et integrae lineae perverſo ordine impreſſae memorabile hic extat exemplum (*cc*). Spatia voces ſeparantia, quandoque nimis in compoſitione elevata, veſtigia ſui in charta atramento reliquerunt, dum e contrario literae nonnullae, quae exprimi debuerant, quod depreſſae nimium fuiſſent, aut plane non aut vix apparent. Literae coecae, quadratorum loco adhibitae, maiori longe vi hic chartam penetrarunt, quam in poſterioribus editionibus, et tum in indice capitum, tum in primo folio figurato, quod aeri inciſum exhibemus, tum alibi paſſim conſpicuae ſunt. Denique tot tantaque in hoc opere elucent antiquitatis veſtigia, ut bona fide pronunciare poſſim, nullum ſeſe mihi (qui principes Fauſti aliorumque editiones, partim in propria mea bibliotheca partim apud alios, cum cura examinavi bene multas) obtuliſſe unquam librum alibi terrarum excuſum, qui cum eo de primatu certare poſſit (*cd*). Ipſam

---

(*cb*) *Derde jubeljaer p. 56. ſeq.* ubi tamen male exinde infert, literas hasce fuſas eſſe.

(*cc*) Nempe ſub figura 38. (quae inſcribitur *Cain deriſit patrem ſuum*) *column.* 1. *lin. ult.* in utroque huius editionis exemplari verba *Geneſis IX. capittel* inverſo ordine leguntur. Ex hoc vero, aliisque, quae partim §. 8. partim hic annotavi, indiciis elucet imperitia ZACH. CONR. AB UFFENBACH, qui hanc ipſam editionem, in Curia Harlemenſi a ſe viſam, ligneae tabulae inciſam pronunciavit, quod mox etiam de Speculo Latino ibidem aſſervato ſtatuit, argumento uſus ficulneo e veſtigiis atramentariis marginum paginae artificialis, qualia tamen ſpecimina librorum typographica quotidie produnt. vid. haec Uffenbachii relatio *Tom. IX. Amoenit. literar.* SCHELHORNII *p.* 973. *in fin.*

(*cd*) Ita etiam VLAMINGIO viſum *l. c.* cuius verba apponam: *Dus is van gelyke de Duytſche Spiegel onzer zaligheit in fol. met oogſienelyk loſſe letteren gedrukt, gelyk men heden doet, en na deſelve letter gevormt, treckende veel meer op ſynen eerſten oorſpronk ende ruwheit en onbeſchaeftheit, die alle uitvindingen verzellen, dan de Bybel van Ments* (1462.) *behalven dat deſelve en verdere boeken, die allereerſt in Duitslant gedrukt zyn, eenigſins eenen anderen ſweem hebben van letter, die eygener aen Hoogduits-*

ſam igitur, licet leve illud *Horarii* ſpecimen, et prima *Donati* editio adhuc praeceſſerint, contemplari hic licet artis infantiam, ipſam ſuſpicari inventoris Laurentii manum; qua de re eo minus dubitandum eſt, quoniam HADR. JUNIUS, qui primi huius artificis reperta per eius famulum Cornelium (traducibus Galio Taleſioque) cognoverat, id opus absque ulla haeſitatione ei adſcripſit (*ce*).

§. XII.

A principe hac editione diſtingui omnino debet altera Belgica, cuius exempla aliquot in curioſorum bibliothecis ſuperſunt (*cf*). Ea, licet ad priorem facta, varias tamen ſubiit immutationes, ex quibus viginti ad minimum vel viginti quinque annorum inter utriusque impreſſionem inferri debere exiſtimo lapſum. Figurarum color hic longe minus pallidus, magisque ad fuſcum accedens; textus vero tantae nigredinis, quantam in ullo libro ſive antiquo ſive recentiori me obſervaſſe memini (*cg*). Typi hic et melius formati, et impreſſi nitidius, paululum vero grandiores, quam in prima editione, ita ut 19. lineae huiusce idem plerumque

---

duitsland is. Ook is de Spiegel onſer zaligheit, Hollantſch Duitſch, en wel zoodanig, als men omtrent den jaere 1400. *ſprak en ſchreef, en zal by my vaſtſtaen, het eerſte boek te zyn dat gedrukt werdt, ten zy men het tegendeel koome met klaerder bewyzen, dan tot noch geſchiedt is, te ontzenuwen.*

(*ce*) Vid. *Append. N.* 2. Ceterum huius principis editionis primum ex ipſo opere folium aeri inciſum ſiſtimus inter *ſpecimina figurata* N. III.

(*cf*) Nempe Hagae Comitum penes Medicum eximium THOMAM SCHWENKE, Anatomiae Profeſſorem, Harlemi penes typographum JO. ENSCHEDIUM, quod antea Conſulis DE BRUYN, Amſtelodami penes vir. conſult. JOACH. RENDORP., Hornae in bibliotheca publica, Wiltoniae apud Anglos in Pembrokiana, denique in nostro etiam muſeo, jam breviter deſcriptum in de *vermiſchte Hamburgiſche Bibliotheek*, *a.* 1744. *Part.* 1. Mutilum quoque huius editionis exemplum Amſtelodami habuit v. cl. JACOBUS MARCUS.

(*cg*) Ita PALMERIO quoque viſum *p.* 55.

que chartae ſpatium occupent, atque 20. prioris (*cg**). Plura hic errata operarum, repetitis editionibus ſatis propria (*ch*). Abbreviationes ſaepius quidem ſublatae (*ci*), ſed et novae alibi quandoque ſurrogatae (*ck*). Orthographia quoque ad uſum illo tempore receptum immutata. Memorabile cumprimis in hac editione eſt, quod folium, figuras 45. et 56. repraeſentans, deſcriptionem, charactere a toto opere omnino diſſimili impreſſam, ſiſtat, cuius et diverſa figura et inelegantior fabrica ſtatim in oculos incurrit (*cl*). Quum vero altero minutior ſit, ita ut 27. lineae huius folii adaequentur 25. lineis reliquorum, eum data opera adhibitum colligo, quod paulo amplior hic deſcriptio in duabus illis paginis ſolito charactere contineri haud potuiſſet, atque ita pro parte ad vacuam folii partem rejicienda fuiſſet, quod aut obſtitiſſet viſui, aut conglutinatis paginis defectum in ipſo textu reliquiſſet. Imo multum torſiſſe ſeſe videtur typotheta circa ul-

---

(*cg**) Specimen huius editionis petitum ex primo folio figurato videre eſt *Tab. VI. n.* 2. quod cum *Tab. III.* conferri meretur.

(*ch*) Sic in ipſa ſtatim Praefatione *lin.* 8. bis leguntur verba *dat gheen*, lin. 11. exſtat *weſen* loco *weten*, lin. 17. *te vlichte* pro *dit verlichte*, lin. 24. *niet wtgheſet* pro *wtgheſet*, pluraque alia, quae manifeſte typographorum incuriae adſcribenda eſſe, non modo collatio primae editionis, ſed et ipſe ſenſus docet. Huius obſervationis, ut et quam circa orthographiam per *gh* feci, indicium jam quadriennio abhinc, quando primam Speculi editionem nondum videram, mihi fecit cl. WAGENARIUS in literis ad me datis d. 11. Octob. 1757.

(*ci*) Sic in eiusdem Praefationis limine verba *leren*, *totter*, *leringhe*, *en*, *ontfanghē ſellen*, *nutter*, *moghen*, *dat is*, quae a *lin.* 1. ad 12. continentur, in ſecunda editione integre deſcripta ſunt, quae in principe abbreviata exſtant, *lerē*, *tott'*, *lerīge*, *ē*, *ōtfangē ſellē*, *nutt'*, *dz is*; ut alia multa praeteream.

(*ck*) Sic in eadem praefatione *lin.* 1. in prima editione exſtat *prologhe vāder*, in altera *ꝓloghe vand*, paulo poſt *eigen* in prima, in ſecunda *eygbē*, ibidemque *verſtādeniſſe* in principe, at in altera *vſtādeniſſe*, et ſic per totum porro opus.

(*cl*) Vid. *Tab.* noſtr. *VI.* ubi *part.* 3. exhibetur typus, qui ſub *Fig.* 56. *col.* 2. Speculi Belgici occurrit in exemplo Enſchedii. Ubi obſervo lin. 1. legi *Dit*, quum in meo exſtet *dit*; lin. 2. *dat* in meo *dit*; lin. 3. *dick*, in meo *dich*; lin. 4. *vā die metſelaers*, in meo *van die maſelaers*; lin. 6. *eten hem mit namē*, in meo *etē hem mit namen*; lin. 7. *wolmaet*, in meo *wolmaect*.

ultimam huius folii columnam, praeſertim circa finem, quam plus ſimplici vice variavit; unde in exemplo Enſchediano alia illic compoſitio, quam in Schwenckeniano meoque, licet de cetero impreſſio huius folii ſit ipſiſſima. Cuinam vero cauſae adſcribendum ſit, atramentum typi minus hic nigrum, quam alibi, et puncta distinctionis hic occurrere nulla, dicere non auſim. Cl. FOURNIERIUS, cui exemplum meum transmiſi, conjecerat, folium hoc antiquioris continere fragmentum editionis, hoc characteris genere excuſae (*cm*); qualis tamen quum nuspiam detecta ſit, imo hoc folium in omnibus exemplis ſecundae editionis ſit ipſiſſimum, lapſum hac in parte v. cl. manifeſtum eſt.

§. XIII.

Succedant editiones Latinae, quarum prima omnino ſingularis eſt, et duplici ratione, ſi deſcriptionem reſpicias, formata. Nam tertia fere operis pars fixo, reliqua mobili charactere impreſſa eſt (*cn*); quocirca in ipſiſſimis foliis non modo conveniunt tria, quae Lutetiae vidit FOURNIERIUS, exempla, ſcil. bibliothecae regiae, Collegii Sorbonici, et ill. Praeſidis de Côte, ſed et quartum bibliothecae Pembrokianae, quintumque nuper celeb. RICHARDI MEAD, a SAM. PALMERIO deſcripta (*co*). Illa vero omnia quum iisdem in locis caſu aliquo ſuppleta eſſe haud potuerint, manifeſtum eſt, reliqua etiam huius editionis, quotquot forte

---

(*cm*) *Diſſ. II. p.* 256.

(*cn*) Videlicet ex $31\frac{1}{2}$ foliis, quibus Speculum Latinum conſtat, (vid. ſupr. §. 3.) dantur decem fixo charactere impreſſa, quorum ſex occurrunt in ſecundo ſcapo, tria in tertio, unumque in quinto. Itaque praefatio, quae primum ſcapum abſolvit, verſatili deſcripta eſt typo; deinde fixi characteres occurrunt ſub figuris, ſi numeres, 1. 2. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 13. 14. 16. 17. 21. 22. 26. 27. 46. et 55. intermediis autem et ſubſequentibus paginis impreſſio mobilis conſpicitur. vid. FOURNIER *Diſſ. II. p.* 158.

(*co*) *Pag.* 55. *ſub N.* 5.

ſorte praeterea exſtant vel exſtitere olim, exempla hoc habitu lucem adſpexiſſe, adeoque lapſum fuiſſe cl. Fournierium, qui in iis duas detexiſſe ſibi viſus eſt editiones, alteram ſcil. fixo charactere, alteram mobili, et tamen ab ea, quam proxime memorabimus, diverſam; quales profecto, in ſola v. cl. imaginatione deliteſcentes, produci a nemine hucusque potuerunt (*cp*). Impreſſio igitur textus pro parte tabellaris, quae ſeparatis a figuris facta eſt pinacibus, ſed atramento quoque pallidiore, multis ſeſe prodit indiciis; quorum praecipua ſunt, literas praecedentis et inſequentis lineae quandoque cohaerere, unamque literam ſaepe in aream intraſſe alterius (*cq*), imo non deeſſe veſtigia filorum ligni, quae hic illic per integra vocabula tranſierunt (*cr*); unde Fournierius collegit, hanc deſcriptionem inciſam fuiſſe ligno querceo vel fagino, quod adſperſa ad lavandum aqua fiderit. Sculptura horum characterum, uti recentior, ita ab alia quoque et dexteriore manu profecta, quam quae figuris hisque incluſis ſententiolis operam navavit; qui enim textui inſervierunt, magis accedunt ad figuram mobilium in reliquis foliis occurrentium, queis tamen modo maiores, modo minores ſunt, unde nec eadem ſemper in hisce foliis linearum a ſe invicem diſtantia eſt (*cs*). Mobiles typos quod attinet, hi ſatis nitide ſculpti et atramento impreſſi nigro, unde artis jam inferas adultam aetatem. Ceterum hic character

---

(*cp*) Provocat quidem FOURNIERIUS ibid. *p.* 159. ad exemplum tabulis fixis, quod BERTIUS SCRIVERII beneficio viderit; at quum Scriverius ei non Speculum Latinum, ſed *Figuras veteris ac novi Teſtamenti* oſtenderit, (vid. ſupr. §. 2.) omne corruit, quod inde elicitur, argumentum.

(*cq*) Ita in *ſpecimine*, quod a cl. FOURNIERIO ad originale delineatum in aere incidi curavi *Tab. V. part.* 2. initialis tum primae tum ſecundae lineae litera invicem cohaeret; quartae vero initialis in aream quintae tranſit.

(*cr*) Exemplum videre eſt circa poſtrema duo vocabula ultimae lineae in eodem ſpecimine. Alia occurrunt ſub *fig.* 4. *column.* 1. *lin.* 20. item ſub *fig.* 10. *col.* 1. *lin.* 18. et ſaepe alibi. vid. FOURNIER *p.* 157.

(*cs*) Majores, ut ſub *fig* 1., minores, ut ſub *fig.* 16. add. FOURNIER *p.* 156.

racter paululum videtur maior illo, qui ceteris Speculi editionibus inſerviit; nulla vero hic conſpiciuntur diſtinctionis puncta (*ct*).

§. XIV.

A priore hac Latina toto differt coelo altera, quae in Curia Harlemenſi, et bibliotheca Coeleſtinorum Lutetiae (*cu*) cuſtoditur. In hac etenim textus totus quantus mobili excuſus eſt charactere; ſed compoſitione diverſa a foliis typographicis editionis praecedentis, (et aliquantulum meliore) unde compendia literarum quandoque hic ſublata, quandoque nova alibi ſubſtituta deprehenduntur (*cx*). De cetero autem textus in utraque editione eius-

(*ct*) Vid. *dict. Tab. V. part.* 1.

(*cu*) Haec duo exempla eiusdem eſſe editionis patuit mihi ex indiciis, quae FOURNIERIUS *p.* 161. *ſeq.* e libro Coeleſtinorum collegit. Volumini autem Harlemenſi integra praefatio deeſt; verum ex illius laciniis nonnemo verba ſequentia priſtinae impreſſionis collegit, et inſtar tituli in fronte operis vacuo folio agglutinavit: *lib. cuj⁹ nomẽ et titul⁹ ẽ ſpeculũ humane ſalvationis.* Praeterea affixus illi eſt praecedente ſeculo titulus ſequens impreſſus: *Liber, cujus nomen et titulus humanae ſalutis, Harlemi ex officina Laurentii Joannis Coſteri, Anno* 1440. cujus vero inſcriptionis a SCRIVERIO, ut videtur, fabricatae auctoritas hac in parte nauci eſt.

(*cx*) Non inutile erit, ex FOURNIERII opere *d. l.* hic apponere quasdam varias lectiones utriusque editionis, ut ſtatim dignoſcere poſſit, prior ſit, an poſterior, qui alterutram offenderit.

PRIMA EDITIO.	ALTERA.
Sub fig. 28. quae ſubſcribitur: *Paterfamilias filium prodigum ſuſcepit.* column. 1.	
lin. 2. *ſecũdũ lucam*	*ſedm̃ lucã*
16. *replere*	*replẽ*
17. *agere*	*agẽ*
Sub fig. 30. *David ſuſceptus eſt cum laudibus*, col. 2.	
lin. 2. *uſuere*	*uſuẽ*

Sub

eiusdem formae figuraeque eſt, eademque impreſſus nigredine, ita ut una editio alteri fuiſſe videatur exemplo (*cy*): puncta diſtinctionis hic ſubinde addita, quanquam pauciſſimis locis, unde cl. FOURNIERII oculos plane fugerunt (*cz*). Maximam vero, quod ad characterem, qui mihi videtur ipſiſſimus, totamque imprimendi rationem inter hancce et alteram Belgicam editionem obſervavi ſimilitudinem (*da*); etſi Latina ob typorum paulo minorem nigredinem praeceſſiſſe huic Belgicae videatur (*db*).

§. XV.

Ex hisce ergo editionibus, uti primam Belgicam, quae ipſa exhibet artis rudimenta, ipſi tribuendam Laurentio certum arbitror, ita reliquas tres, quae typographiam jam ad quendam perfectionis gradum elevatam produnt, eidem abjudicaverim, utpote quem rudi artis ratione inventa labori immortuum fuiſſe conſtat; unde hasce, utpote Laurentianae officinae tamen proprias, eius ſuc-

---

Sub fig. 32. *Judei manducaverunt* &c. col. 2.

lin.	1.	ꝑꝛia	ꝑꝑa
	4.	*ſac̄doe*	*ſac̄dos*
	5.	*gerebat*	*gẽbat*
	7.	*ſac̄dos*	*ſacerdos*
	13.	*ſacerdotal⁹*	*ſac̄dotalis*

Sub. fig. penult. *Extremum judicium* col. 1.

lin.	2.	*iudicaẽ*	*iudicare*
	5.	*noſe*	*hoſe*
	8.	*reddercẽtur*	*reddercẽt⁹*

(*cy*) FOURNIER *p.* 163.

(*cz*) Exempla offendi in libro Harlemenſi ſub prima figura *col.* 2. *lin. ult. ad fin.* item ſub *fig.* 34. *col.* 2. *lin.* 22.

(*da*) Vid. *Specimen* noſtrum *Num. VI. part.* 1. junct. *part.* 2.

(*db*) Ita etiam FOURNIERIO viſum *p.* 253. *ſeq.*

ſucceſſoribus deberi conſequens eſt. MAITTAIRIUS quidem (*dc*) praeiviſſe Latinam editionem Belgicae eo fundamento conjecit, quod figurarum argumenta tabellis incluſa Latine ſint expreſſa. At generaliter hoc non ſtatuiſſet v. cl. ſi exemplar Latinum Pembrokianae bibliothecae cum principe editione Belgica (nam unica modo ſermonis vernaculi, eaque ſecunda, in eodem muſeo reperiunda, ipſi innotuerat) conferendi, et de huius primatu ex vetuſtatis notis judicandi fuiſſet ipſi occaſio. Dicendum potius eſt, bene omnino rebus ſuis conſuluiſſe prototypographum, dum a Belgica editione, quae magis per vulgus ſpargi poterat, artis ſuae facturus periculum (*dd*), Romano tamen ſermone argumenta includi tabellis voluit, (ſubjecta, ne quid deeſſet, Belgica interpretatione mobili charactere) ut hae ipſae inſervire poſtmodum Latinae editioni poſſent. Id vero quum morte praeventus ipſe haud praeſtitiſſet Laurentius, exſecuti deinceps huius heredes ſunt, edito Speculo Latino operis mixti, quod ordine proinde ſecundum eſt. Atque hoc ſuccedente tempore inſecutae ſunt repetitae Speculi tum Latini tum Belgici editiones, quarum illi tertium, huic quartum aſſignamus locum (*de*).

§. XVI.

Et ita quidem celeberrimum hocce Speculum cum cura contemplati oſtendimus in officina originaria Harlemenſi fuiſſe formatum. Supereſt, de quo idem pronunciemus, *Donatus*. Et ULR. ZELLIUS quidem apud auctorem Colonienſis Chronici, itemque MA-

(*dc*) *Annal. typogr. Tom. I. p.* 22. *edit. prioris*, quem ſecutus eſt PALMER *p.* 55.

(*dd*) Ita etiam *Biblia*, pluresque alii libri ſacri argumenti ex Belgica verſione diu apud nos ante textum Latinum prodierunt, prout index librorum in Belgio ſec. XV. excuſorum, quem (tumultuaria licet opera) confeci, docere poſſet.

(*de*) Add. *Cap. VI.* §. 3.

MARIANG. ACCURSIUS (*df*) teſtes ſunt, Donatos in Hollandia excuſos ante epocham Moguntinenſem, imo ad horum normam libros Moguntiae coepiſſe imprimi; quae profecto teſtimonia uti ſine controverſia ad Harlemum reſtringi poſſunt, quum nulla alia Hollandiae urbs ſibi quidquam ex artis incunabulis adſcripſerit unquam, ita multum abeſt, ut mutuae cum Moguntinis liti de loco typographiae natali finem hucusque impoſuerint. Illa enim ut eluderent recentiores ſcriptores Germanici (*dg*), Donatum Hollandicum tabulae fixae inciſum ſtatuerunt; quod tuto ab iis fieri potuit, opere in obſcuro deliteſcente, cuius videndi deſiderio mirum in modum flagrabat Laurentianae cauſae vindex SCRIVERIUS (*dh*). At noſtro, ut e latebris prodiret, reſervari oportuit ſeculo; detectis tandem, rara hercle felicitate, duarum diverſarum editionum, et utriusque quidem Harlemenſis, fragmentis, ex quibus mobilitas typorum in aprico eſt.

Ceterum de ipſo hoc opuſculo quaeſtio fuit hactenus, librine an auctoris titulum gereret. Haec ſententia PROSP. MARCHANTIO placuit, qui agi hic exiſtimavit de AELII DONATI, veteris Grammatici, *prima*, *ſecundave*, ut appellatur, *editione*, Corpori Putſchiano inſerta (*di*). Sed multum id a veritate recedere docuerunt me ſuperſtites illae laciniae, harumque porro conſenſus cum recentiori editione, quae circa a. 1500. lucem in Belgio vidit (*dk*). Grammatica haec, media vel infima aetate per interrogationes ac reſponſiones in uſum ſcholarum concinnata, ex antiquo DONATI opere magnam partem excerpta fuit, unde et huic *Donati* nomen adhaeſit (*dl*). Ceterum frequentiſſimo uſu re-

---

(*df*) *Append. N.* 5. *et* 95.

(*dg*) Ita WILH. ERN. TENTZELIUS in *Diſſ. de invent. typogr. Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 660. *et* 695. ill. SCHÖPFLINUS *Cap. VIII.* §. 5. aliique.

(*dh*) *Laure-crans p.* 104.

(*di*) *Hiſt. de l'imprimerie p.* 110.

(*dk*) De ea vid. infr. *Cap. IX.* §. 13.

(*dl*) Ita ad me ſcripſit, qui utrumque opus exacte contulit, atque editionis illius

recepta erat ſeculo xv. unde Conradus Sweynheym Arnoldusque Pannartz, principes typographi Romani, has laborum ſuorum voluerunt eſſe primitias (*dm*). Idemque ipſe liber eſt, prout ſpecimen tabellae ligneae Baſilea e bibliotheca Huberiana ad me transmiſſum docuit, qui ſub initium epochae Germanicae (a Gutenbergio ſine dubio Fauſtoque) fixo charactere excuſus eſt, ac poſtea quoque prela Jo. Schoefferi, Petri fil. Moguntiae exercuit (*dn*).

§. XVII.

Fragmenta itaque duo *Donati*, in membrana (*do*) ab utroque latere et maiori aliquantulum charactere (*dp*) impreſſi, inventa ſunt a. 1740. a typographo Harlemenſi, Jo. Enſchedio, eaque agglutinata erant ligaturae originariae *Pſalterii Belgici*, Delphis excuſi

---

lius recentioris uſum e bibliotheca publica Daventrienſi mihi impertiit, v. cl. PETRUS BONDAM, anteceſſor juris Zutphaniae. Ceterum noſtri opuſculi hoc initium eſt: *Partes orationis quot ſunt? Octo* etc. quae deinde ſingulae pertractantur. Tum ſequuntur conjugationes verborum, *amo*, *doceo*, *lego*, *audio*, *fero*, *ſum*, et *volo*. Verba autem finalia opuſculi ſunt: *Unum participium habet, quod eſt volens. Explicit Donatus.*

(*dm*) Vid. praefatio *Bibliorum* edit. Romanae 1472. *Tom. I. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 861. et apud MAITTAIRE *Tom. I. Annal. p.* 14. *edit. ſecundae.*

(*dn*) Vid. JO. HENR. LEICHIUS in *Supplem. ad lib. ſing. de orig. typogr. Lipſ. p.* 120. FRID. GOTL. FREYTAG in *Analect. libr. rar.*

(*do*) Etſi Laurentius reliqua ſua opera chartae impreſſerit, ad hoc tamen opuſculum binis vicibus pergameno uti voluiſſe videtur; non ornatus gratia, verum ne tam facile dilacerari vel conteri poſſet, qui tyronum manibus quotidie verſabatur, libellus. Certe memorata jam editio recentior, de qua *Cap. IX.* §. 13. loquemur, in membrana quoque excuſa fuit, eodemque etiam habitu prodiit altera Norimbergae typis Hieronymi Holtzel de Traunſtein. vid. *Catalog. Bibliotb. Hulſianae Tom. II.* inter *lib. in quarto N.* 8956.

(*dp*) Haec Donati editio, quantum ex diſpoſitione linearum in his fragmentis, collatis cum recentiore editione bibliothecae Daventrienſis, inferre potui, paginis octo et viginti conſtitiſſe videtur.

cuſi apud Henricum Eckert van Homberch a. 1498. in 8. (*dq*). Ea circumſtantia ſuſpicionem ſtatim movet, hunc Donatum lucem quoque vidiſſe in Hollandia. At multo certius circa locum auctoremque illius editionis Laurentium argumentum praebet exacta horum fragmentorum collatio; a me aliisque inſtituta cum principe Speculi Belgici editione. Literarum enim, cumprimis capitalium, ſimilitudo, abbreviationum notae literis connexae, aliaque indicia communia, totidem pro eodem utriusque operis artifice ſunt teſtes, quanquam grandior multum Donati typus eſt. Quin judicio peritorum Grammatica haec ante ipſum Speculum prela exercuit, idque maior characterum ruditas atque imperfectius atramenti genus, quod ob pinguedinem ductus plurium literarum conturbavit (*dr*), probat (*ds*).

§. XVIII.

Maius adhuc Enſchedio donum fortuna largita eſt, reperto ſuperioribus annis folio membranaceo formae quartae, eoque opiſlographo (atque ita quatuor paginas impreſſas continente) alterius

---

(*dq*) Ita jam retulit SEIZIUS *p.* 117. Fragmenta haec, quae in Curia Harlemenſi e dono Enſchedii jam aſſervantur, aeri inciſa exhibemus *Tab. II.* ubi notandum, ambas priores lacinias, (ſive fragmentum primum) ob oculos ponere inferiorem folii ab utraque parte impreſſi partem, duas poſteriores (id eſt fragm. 2.) alterius folii principium, ſed cui cum interiori margine literae aliquot abſciſſae fuere. Lacunae porro, quales in utroque fragmento offenduntur, exprimunt foramina in archetypo a tineis exeſa. Denique per vetuſtatem uſumque frequentem accidit, ut literae quaedam in originali detritae fuerint, prouti *fragm.* 2. *part.* 1. *lin.* 4. 5. 6. videre eſt.

(*dr*) Exempla occurrunt tum alibi, tum imprimis *fragm.* 1. *part.* 2. *lin.* 3. in verbis *ſignificationem eius explanat.*

(*ds*) Veritatem horum omnium, quae diximus, probat collatio *Tab. II. et III.* at ea multo adhuc apertior illis erit, quibus Harlemum excurrendi ibique archetypa inſpiciendi copia eſt.

rius eiusdem *Donati* editionis, ſed minori charactere (*dt*). Inſerviebat hoc involucro *Privilegiis tractus Kennemerlandiae* (huius vero caput Harlemum) a. 1477. ſcriptis, qui liber olim pertinuerat ad Petrum Joh. fil. ab Ilpendam, Praetorem Montibus Kennemerlandiae, huius manu indice; ſed avulſit hoc inde Enſchedius, et tanquam pretioſiſſimum cimelium religioſe cuſtodit. Contuli totum illud folium diligentiſſime cum prima Speculi Belgici editione, ſtatimque mihi, ad literas cum maxime capitales omnes attendenti, patuit typi ſimilitudo. Si tamen dicendum, quod res eſt, melius nonnihil ille in Donato et formatus et diſpoſitus cernitur, quam in Speculo: imo paululum quoque, ut oculatiſſimi homines uno ore pronunciarunt, minutior eſt; quod vero compenſatur maiore aliquantulum linearum diſtantia; unde menſuram plurium linearum ſibimet aggregatarum eandem plerumque eſſe in ambobus operibus, mirandum non eſt (*du*).

§. XIX.

Utrique *Donato* illud commune eſt, quod typo prodierit mobili, quemadmodum tota diſpoſitio oſtendit, et oppoſitio characteri fixo officinae Laurentianae confirmat (*dx*). Eum vero ſculp-

---

(*dt*) Quaelibet pagina triginta hic lineis conſtat. Ipſaque haec editio, ut ex collatione cum libro Daventrienſi intuli, paginis quatuor et viginti abſoluta fuiſſe videtur: qua in parte ſi calculum recte inivi, folium Enſchedii complecti oportet paginas 19. 20. 21. et 22. Huius vero primam paginam, adeoque ordine nonam decimam, aeri inciſam *Tab. IV.* exhibemus; ubi notandum, literas aliquot, praeſertim *lin. penult. et ult.* in originali detritas vetuſtate fuiſſe.

(*du*) Confer *Tab. III. et IV.*

(*dx*) Agnoverunt hoc ſtatim, me tacente, typographi duo, quibus reliquias originales luſtrandi occaſionem dedi; neque etiam, vel inſpectis ectypis *Tab. II. et IV.* in dubium vocabit paulo peritior quisquam. Certe quaelibet in utroque Donato litera ſuum occupat quadratum, quum in libris fixo charactere una ſaepius in quadratum alterius tranſierit, ut videre eſt *Tab. V. part.* 2. et *Tab. IX. part.* 1. Manifeſtum praeterea in Donato maiore mobilitatis indicium praebet literae *u* inverſio, quam in

ſculptum fuiſſe, earundem literarum inaequalitas extra controverſiam ponit. Nec raro typi conjuncti, etiam trini, qui ſaepius nempe occurrebant (*dy*). Compendii notae, ut et puncta, cum literis ipſis paſſim cohaerentia. Praeter punctum nulla diſtinctionis ſigna. Lineae paſſim inflexae curvaeque. Tanta denique utriusque operis ſimilitudo apparet, ut profectum certiſſime ab eadem manu fuerit (*dz*), quae tamen ad alteram editionem exercitata magis acceſſit, atque ita minutioribus typis ac meliore atramento uti potuit. Utrique igitur quum affinitas intercedat cum principe *Speculo Belgico*, concluſio ex antedictis legitima erit, ambos etiam Donatos in Hollandia excuſos, atque ex eadem Laurentiana prodiiſſe officina.

Ipſi autem Laurentio, non huius ſucceſſoribus, Donati editionem maiori charactere deberi perſpicuum eſt, quum ea primo anteceſſerit Speculo, hoc vero inventor artis emiſerit. Sed idem quoque de Donato minore, etiamſi Speculo nonnihil hic recentior ſit, ſtatuendum arbitror. Utramque enim editionem praeiviſſe epochae Moguntinae innuere ZELLIUS videtur, dum *Donatos* antea in Hollandia impreſſos, atque ex illis primordia typographiae Moguntinae deſumta tradit. Plurali vero dictione uſus non eſt ad certam exemplarium quantitatem deſignandam, maxime quum unum ſufficere debuerit Gensfleiſchio, tanquam novarum im-

---

in ipſo archetypo perſpicue obſervavi; nam *fragm.* 1. *part.* 2. *lin.* 1. illic legimus *minns* pro *minus*. Et in Donato minore *pag.* 21. (id eſt, *pag.* 3. in fol. Enſchedii) *lin.* 19. litera *n* inverſa eſt, ibique *ſiue* legitur pro *ſine*.

(*dy*) Tres literas connexas in Donato maiore offendi ſaepius, e. g. in voce *plr*, per compendium adhibita pro *pluraliter*, in voce *tpe*, id eſt, *tempore*, et alibi. In minore autem Donato nonnunquam in verbo vel ſyllaba *fui*.

(*dz*) Conferantur e. g. voces utrique Donato *Tab. II. et IV.* communes, imprimis vero periodus integra Donati maioris, *fragm.* 2. *part.* 1. *lin.* 1. *ad* 5. incipiens a verbis, *et pluraliter*, *cum auditi erimus* etc. cum Donato minore *lin.* 10. *in fin. ac quatuor ſequentibus*; maximaque invenietur affinitas in literis, plerisque compendiis, ceterisque notis.

impreſſionum norma, ipſeque etiam de *Bibliis* ſingulari mox numero loquatur, ſed potius ad binas indicandas, quae actis Moguntinorum praeceſſerant, editiones. Adde, quod characteres minores Donati minus adhuc perfecti ſint, quam qui primae Speculi Latini editioni inſervierunt, et ab heredibus Laurentii profecti fuere. Ut adeo altera haec Donati editio ultimus fuiſſe videatur liber, quem ipſe Laurentius foras emiſit, cuiusque typi ad Moguntinos eo mortuo fuere translati.

CAPUT VI.

CAPUT VI.

Typographia a progenie Laurentii continuata Harlemi, usque ad adventum Theod. Martini ac ſociorum in Belgium, et translata interim per operarium ad Britannos.

§. I.

Mortuo Laurentio, furtoque mox ablatis variis officinae impreſſoriae utenſilibus, ſaltem typis, illius heredes protinus deſpondiſſe animum, atque exercitio artis, quae inventori ſuo lucroſa fuerat, omnino renunciaſſe probabile non eſt. In vivis quippe adhuc erat, ut opinor, Laurentii gener, Thomas Petri fil., quem ſoceri ſui in opere adjutorem fuiſſe conſtat (*a*): aut eo forte defuncto, ſuperſtites erant certiſſime tres huius filii, Petrus, Andreas, Thomasque, quin ad eam a. 1441. jam aetatem pervenerant, ut opus ab avo coeptum non modo continuare, ſed et viribus conjunctis promovere poſſent (*b*). Certe hoſpites in hac arte fuiſſe non videntur, quibus exemplum typographiae dudum reliquerat Laurentius; neque ulla apparet ratio, quae eosdem ab hoc inſtituto avocaſſet. Gravibus quippe impenſis haud opus erat, ut in priſtinum ſtatum officina reduceretur, ſi reſpiciamus ad levem, qui ſurreptus fuerat, apparatum (*c*). Imo nec deerant poſt aufugum Gensfleiſchium idonei famuli, Cornelius, inquam, fideliſſimus ille ſuo quondam hero miniſter, pluresque etiam alii, quorum auxilio conſiliove uſus fuerat, dum rebus humanis intereſſet, Laurentius.

Prae-

(*a*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* §. 6.
(*b*) Petrum Thomae circa a. 1418. lucem vidiſſe obſervavimus *Cap. IV.* §. 5.
(*c*) Vid. *dict. Cap. IV.* §. 10.

Praeter hasce vero rationes a verosimili petitas argumenta superſunt, quae id confirment, fortiora. Primum elicitur ex iis, quae ſuperiori capite evicimus, libros ſcil. in Belgio editos reperiri, qui ea vetuſtatis indicia non habent, ut ipſi poſſint tribui Laurentio, et tamen cum libris epochae Martinianae, circa a. 1472. exorſae, comparati his cernuntur eſſe antiquiores; intermedio proinde tempore impreſſi, quando nulla alia officina typographica per totam inferiorem Germaniam ſedem fixerat. Alterum ſuppeditat mox enarranda hiſtoria translati ad Britannos preli typographici per operarium officinae Harlemenſis, intra annos 1454. et 1459. quam ſubſtitiſſe tum temporis exinde manifeſtiſſimum eſt.

Nollem itaque SCRIVERIO noſtro (*d*), nollem aliis excidiſſet, furtum officinae ſuae illatum tantum injeciſſe moerorem Laurentio, (quem ad plures tum jam abiiſſe oſtendimus) ut officinam ſuam mox habuerit pro derelicto. Nata enim hinc Moguntinae cauſae patronis (*e*) occaſio, Batavos non injuria ſciſcitandi, num damnum hoc irreparabile fuerit, ipſaque ars una cum utenſilibus ſurripi potuerit? Unde miſere ſeſe extricarunt hucusque noſtrates, dum BOXHORNIUS (*f*) in incerto reliquit, quid prelo Harlemenſi poſtea acciderit; SEIZIUS (*g*) vero, inſpectis Speculi repetitis editionibus, aliisque libris, qui adoleſcentiam magis, quam infantiam artis redolent, Laurentii vitam et impreſſiones ad annum fere 1467. protraxit. Id omne autem ex antedictis ſua ſponte corruit.

(*d*) In *introductione poëtica*, *Laureae* praemiſſa *pag.* 12.

(*e*) Vid. NAUDAEUS *addit. a l'Hiſt. de Louis XI. Cap. VII. p.* 116. MALLINKROT *Diſſ. de art. typogr. p.* 55. *ſeq.* aliique.

(*f*) *De typogr. invent. p.* 45.

(*g*) *Derde jubeljaer p.* 171.

§. II.

§. II.

Quid ergo praeſtiterint Laurentii heredes, quaeve opera ſucceſſive emiſerint, utinam vetuſta monumenta vel teſtimonia nos docerent! At illi quum gloriae parum conſulentes libros ſuos, ad exemplum primi inventoris, absque ulla artificis, loci, temporisque nota ediderint, de ea nequaquam ſollicitos fuiſſe ſcriptores coaevos mirandum non eſt. Hunc tamen hiatum, partim ex iis, quae praecedenti capite adſtruximus, partim ex aliis obſervationibus ſupplere licebit. Officinam itaque typis orbatam novis fuiſſe inſtruendam res ipſa loquitur. Illi vero quum variis laboraſſent naevis, (indice *Speculo*, *Donatoque*) perfectiores ſubſtituendos eſſe, variaque inſuper, tum in atramenti compoſitione, tum in toto paſſim apparatu, emendanda conſtare novis typographis debuit. Id omne, dum multum laboris exigebat, ſatis diu etiam habuiſſe eos videtur occupatos. Retardante interea mobilium literarum ſculptura conſilium capiunt tabulis fixis ad impreſſionem utendi, eaque ratione excudendi celebratiſſimum tunc temporis *Speculum humanae ſalvationis*, quod quum Laurentio fructuoſum lingua vernacula fuiſſet, ſuperſtitesque eſſent figurati pinaces omnes, felicem eventum ſpondere videbatur Latina. Hoc opus itaque poſtquam perito artifici commiſſum, eiusque tertia fere pars non inciſa modo tabulis, ſed et prelo ſubjecta fuiſſet, moram porro injecit ſive mors ſive nimia cunctatio ſculptoris, ſive alia denique cauſa. Mutato propterea conſilio ad mobiles typos, qui interea abſoluti erant, revertuntur typographi, horumque adminiculo reſiduam Speculi partem deſcribunt. Hac certe, nec alia, ut opinor, ratione originem explicare licebit ſingularis illius editionis Latini Speculi, cuius fere priora folia (demta praefatione, quam poſtremo loco imprimi moris eſt) fixis (*b*), reliqua

(*b*) Fateor, in tertio imo et quinto ſcapo pauca adhuc conſpici folia typis fixis, poſtquam varia mobili charactere praeceſſiſſent. vid. *Cap. V.* §. 13. At quum ſin-

qua ſolutilibus literis excuſa ſunt. Illam etenim ab heredibus Laurentii vulgatam ſuo loco obſervatum eſt (*i*), neque huic operi, ex impreſſione textus mixta, ullum crediderim dari ſimile.

§. III.

Abſoluta hac editione non ſubſtitit illic impreſſorum Harlemenſium induſtria. Qui lucroſus iis fuerat, avideque expetitus liber, poſtulare videbatur, ut plus ſimplici vice prela exerceret, maxime quum pinaces lignei figurati pluribus adhuc impreſſionibus ſuſtinendis idonei eſſent. Itaque, poſt aliquot forte annorum intervallum, quod deficientibus veteribus monumentis determinari haud poteſt (*k*), novas editiones Speculi protrudunt, tum Latini, tum Belgici, easque charactere, qui ſemper hic mobilis, ceterisque imprimendi notis tantopere ſibi ſimiles, ut definire vix liceret, utra tempore praeceſſerit, niſi maior in Belgico opere atramenti nigredo hoc Latino poſtponendum ſuadere videretur. In Belgica vero hac editione conſpicuum eſt folium ſingulare, quod litera minutiore et a toto opere diverſa excuſum eſt (*l*); unde liquet, plura typorum genera ad manus habuiſſe hos impreſſores, imo quum probabile non ſit, minorem hunc typum unice ad illud folium ſculptum fuiſſe, conjicere licet, eundem alteri porro operi, quod hucusque in obſcuro latet, inſerviiſſe.

ſingula a nova ſemper deſcriptione incipiant, in iis ſculpendis ordini naturali adſtrictus haud erat artifex.

(*i*) *Dict. Cap. V.* §. 15.

(*k*) Si conjecturae tamen locus, crediderim, primam editionem Latinam intra annos 1442. et 1450., aſt repetitas, tum Latinam tum Belgicam, intra proximum decennium adſpexiſſe lucem.

(*l*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 12.

§. IV.

Dum haec peragebantur Harlemi, maius longe incrementum typographica ars Moguntiae acceperat, praecipue ob ſubſtitutionem literarum e metallo. In ea re priſtinus officinae Laurentianae famulus, Jo. Gensfleiſchius ſenior, primum ipſe occupatus, poſtea Gutenbergio, a. 1444. vel ſequente Argentina reduci, dux fuit, tandemque lampada tradidit. Gutenbergius, quo melius promovere artem poſſet, a pluribus interea adjutus, mox a. 1450. cum ſolo Fauſto ſocietatem inivit, qua a. 1455. ob mutuas contentiones diſſoluta, inſtrumentum Gutenbergii typographicum Fauſto ob non reſtitutos, quos hic largitus illi erat, nummos ceſſit (*m*). Ubinam vero deinceps fortunarum ſedem fixerit Gutenbergius, hodie diſputatur. Anonymus enim auctor mſ. Lambethani, cuius excerptum ATKINSIUS edidit (*n*), tradit, Gutenbergium artem Harlemi exercuiſſe, quo tempore officinae typographicae illic operarius pretio ab Anglis corruptus fuit; id eſt intra annos 1454. et 1459. At humani ſeſe aliquid paſſum hoc ipſo loco auctor oſtendit, dum exercitium non modo ſed et inventum artis Harlemi tribuit Gutenbergio, quem ſcribere debuerat, principiis artis in ea urbe inventrice olim imbutum, nova poſthac reperta Moguntiae ſuperaddidiſſe. Eodem vero reſpectu lapſus fuit NATALIS COMES (*o*), dum typographiae primum excogitatum in memorata Hollandiae urbe a. 1453. Gutenbergio tribuit, qui tamen hoc anno certiſſime adhuc degebat Moguntiae. Sed utrique ſcriptori errandi originem praebuit partim confuſio duplicis imprimendi rationis ligneo metallicoque charactere, quarum

(*m*) Vid. SCHWARZII *primar. docum. Part. I. p.* 18. *et* 28. KÖHLER *ehrenr. Gutenb. p.* 34.
(*n*) *Append. N.* 92.
(*o*) *Ibid. N.* 87.

rum illa Harlemenſibus, haec Moguntinis ipſique Gutenbergio debetur (*p*), partim ignorantia verae epochae, quando Harlemi commoratus eſt, ut artem addiſceret, Gutenbergius, ſcil. a. 1435. (*q*) Alterum vero ipſius iter in eam urbem poſt a. 1455. ad erigendam nempe illic officinam, ſuſpectum redditur epitaphio Theod. Martini, quod huic demum translationem impreſſoriae artis metallico charactere e Germania Galliaque ad Belgas (circa a. 1472.) tribuit (*r*): unde anteriora Gutenbergii apud Harlemenſes exercitia corruere manifeſtum eſt; idque non aeneis modo, ſed et ligneis literis, quum fingi vix poſſit, eum, qui metallicam artem Moguntiae jam compleverat, in Hollandia ligneos deinceps typos adhibuiſſe, atque ita fruge reperta ſuſtinuiſſe ſeſe glandibus. Neque magis vero eſt ſimile, Gutenbergium poſt diſſidia cum Fauſto Argentinae denuo in artem incubuiſſe, quum huius urbis tabularia poſt a. 1445. de illo ſileant (*s*), et qui hoc tradidere, ACH. PIRM. GASSARI et JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG, in errorem videantur inducti ex priſtinis Gutenbergii illic tentaminibus (*t*). Verius omnino eſt, eum in urbe ſua natali Moguntia domicilium conſtanter porro tenuiſſe, atque aliorum, praeſertim Conradi Humery, Syndici Moguntinenſis, ſum-

---

(*p*) Vid. *Cap. IV.* §. 3. *ſeqq. Cap. VII.* §. 2. *ſeqq.*

(*q*) Vid. infr. *Cap. VIII.* §. 8.

(*r*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 1. not. *e.*

(*s*) Id teſtatur SCHÖPFLINUS *Cap. IX.* §. 3. cui nata inde occaſio, Gutenbergium per integrum plane decennium ab a. 1455. ad 1465. Harlemo aſſignandi, ubi quid rerum geſſerit ipſe neſcius, fruſtra quoque ex illius Hollandiae urbis tabulariis aliquid praeſidii exſpectavit.

(*t*) GASSARUS ſcil. male id intulit e verbis AVENTINI. vid. *Append. N.* 68. *in not.* FAUSTUS vero ASCHAFFENBURGIUS, in *Diſcurſu* apud KÖHLER *p.* 91., licet Gutenbergium recta Argentinam profectum tradat, (quo certe fieri poteſt, ut ob domeſtica quaedam negotia breve iter fecerit) dubitanter tamen addit, eum forſan illic officinam inſtruxiſſe. Sic igitur retracto, quae ſcripſeram in *Conſpectu* meo *p.* 29. *in not.* et 73.

ſumtibus adjutum nova illic erexiſſe prela (*u*); quandoquidem auctor fere coaevus JO. PHIL. DE LIGNAMINE ad a. 1458. Gutenbergii impreſſiones Moguntiae aſſignavit (*x*), alterque in opere mſ. ſeculi xv. ineuntis, eoque optimae fidei, *apologiam* Dieterici Iſenburgici, Archiep. Moguntini a. 1462. exinde prodiiſſe ſcribit (*y*), tandemque certum eſt, Gutenbergium a proximo Archiepiſcopo Adolpho literis d. 17. Januarii 1465. inter huius aulicos annuo cum ſtipendio receptum fuiſſe, eoque defuncto apparatum ipſius typographicum ad laudatum Humerium, cui forte oppignoratus fuerat, proprietatis jure perveniſſe, teſtibus huius literis, menſe Februario 1468. datis (*z*).

§. V.

Ita vero ſenſim pervenimus ad eam epocham, quando typogra-

(*u*) Ita etiam cl. SCHWARZIO viſum eſt in *primar. docum. Part. I. p.* 27. *ſeq.*

(*x*) Vid. *Append. N.* 16.

(*y*) In libro ſcil. inedito *de diſſidio Moguntino*, unde excerptum ſequens ad me miſit illius poſſeſſor, vir humaniſſimus STEPH. ALEX. WÜRDTWEINIUS, Canonicus Moguntinus: *Er lies auch Dieterich von Iſenburg (Archiepiſcopus cedere nolens Adolpho) einen openen brief abgehn, darinnen er ſich ſeiner abſetzung halben, als unrechtmaſſig, verthädigt, und wurden vieln exemplaria gedruckt von dem erſten buchdrucker zu Mayntz, Johann Guttenberg, und hin und wieder in ſtadten angeſlagen, und iſt das brieffs inhalt, wie folgt: etc. Geben zu Hochſt Dinnſtag nach dem Sonntag laetare anno* 1462. Cui ſimilia, non memorato tamen primi impreſſoris nomine, tradidit CHRIST. LEHMANNUS in *Chronico Spirenſi Lib. VII. c.* 105. huiusque deductionis, duabus modo plagulis ſive quatuor foliis impreſſae absque anni, loci, vel typographi mentione, vidiſſe ſe exemplar teſtatur SCHWARZIUS *Part. II. p.* 13. *ſeq.* Ex hac ipſa Gutenbergii officina *Catholicon* a. 1460. prodiiſſe oſtendam in *Append. N.* 3*. Et forte eidem quoque prelo debentur *Statuta provincialia Moguntina antiqua et nova*, editionis antiquiſſimae, forma quarta maiore, ſine anno, loco, aut artificis nomine vulgatae, cuius exemplar aſſervatur in Coenobio Benedictinorum extra muros Moguntiae, prout idem cl. Würdtweinius mihi ſcripſit.

(*z*) Utramque chartam primus in lucem protulit GEORG. CHRIST. JOANNIS *Tom. III. Script. rer. Mogunt. p.* 424. qui etiam *Tom. II. p.* 156. *in not. ad* §. 5. quaedam de hoc Humerio notavit. add. KÖHLER *ehrenr. Guttenb. p.* 102.

graphia Harlemo ad Anglos devoluta eſt. Hiſtoriam ejus rei ſervavit nobis laudatus ſcriptor Britannus (z*), cuius haec ſumma. Thomas Bourcherius, Archiepiſcopus Cantuarienſis, poſtquam Henrico VI. Regi perſuaſiſſet introductionem preli in Angliam, bene vidit, eo perveniri non poſſe, niſi ſeducto opifice Harlemenſis officinae, quam artis olim genitricem fuiſſe, nunc alumnam, literatis conſtabat Britannis. Huic itaque negotio deſtinata fuit mille marcarum ſumma, ad quas ipſe Archiepiscopus obtulit trecentas. Ad exſecutionem rei electus Robertus Turnour, Regi perquam carus et a re veſtiaria, qui ſocium ſibi adſcivit Caxtonum. Ut occulte hoc omne perageretur, Turnourus, itineri ſeſe accingens, barbam crinesque miſit; Caxtonus vero ſub praetextu commercii, quod cum Batavis antea exercuerat, palam ſeſe coram iis producere non verebatur. Hollandiae igitur appulſi oris per ambages Amſtelodamum primo, moxque Leidam tendunt; Harlemum intrare non auſi, quod huius urbis magiſtratus plures alios, qui ſimili animo e regionibus exteris illuc advenerant, carceri incluſiſſet. Poſt varia obſtacula contractu cum duobus Belgis inito ſtipulantur, ut operarius quidam, totius artis probe gnarus, ſibi miniſtraretur; cuius rei Turnourus Regem literis certiorem fecit, alias inſimul quingentas marcas expetens, quod praecedens ſumma maxima ex parte muneribus jam abſumta eſſet. Iis autem nummis receptis negotium ex voto ſucceſſit, corrupto officinae Harlemenſis opifice, cui nomen Frederici Corſellis erat. Hic itaque clanculum ſeſe ſociis ſubduxit, ac mutatis veſtibus navim, quae praeſto erat, conſcendit, eaque Londinum recta translatus eſt. Quum vero conſultum haud videretur, ut in ipſa Angliae metropoli artem exerceret, hortatu Archiepiſcopi, Academiae Oxonienſis quondam Cancellarii, magna cuſtodia, ne forte aufugeret, deductus Oxoniam eſt, ut illic promiſſa adimpleret, artemque impreſſoriam alios doceret. His-

(z*) *Append. N.* 92.

Hiſtoria haec, quam peculiari diſſertatione adverſus impugnationes aliorum vindicabimus, contingere debuit intra annos 1454. et 1459. nam d. 22. Aprilis a. 1454. Thom. Bourcherius electus fuit Archiepiſcopus Cantuarienſis (*aa*), et a. 1460. d. 4. Martii Henrico VI. jam ſucceſſit Rex Eduardus IV. (*aa**).

§. VI.

Examinare vero hac occaſione non inutile erit, anne etiam typi, quibus Harlemenſis officina tum utebatur, ab hoc opifice, Frid. Corſellis, ſurrepti, inque Angliam advecti fuerint; quemadmodum a. 1440. per Gensfleiſchium ſeniorem pervenerant ad Moguntinos. Disquiſitioni huic anſam praebet annotatio mſ. praemiſſa, ut SAM. PALMERIUS (*ab*) refert, libro *Miſcellaneorum* Anglico (*ab**), absque temporis quidem nota, attamen circa a. 1490. edito, qui in bibliotheca THOMAE HERBERT, Pembrokiae et Montis Gomerici Comitis, reperiebatur, jam vero penes huius nepotem deliteſcit (*ac*). Tradidit ſcil. illius auctor, hunc librum

(*aa*) Vid. *Canonici Lichfeldenſis indiculus de ſucceſſ. Archiepiſcopor. Cantuar. Tom. I. Angliae ſacrae* HENR. WHARTON *p.* 123. et FRANC. GODWINI *Commentar. de Praeſul. Angliae p.* 129. *ſeq.*

(*aa**) Hanc epocham ipſa ſtatuta regia illius temporis conſtituunt, licet CAXTONUS in *Chronico* initium regni Eduardi IV. ad a. 1459. SPEEDIUS aliique, imo ipſi etiam Monachi Benedictini *dans l'art de verifier les dates p.* 653., ad a. 1461. referant. vid. JO. LEWIS *life of Wyl. Caxton p.* 31. *ſeq.*

(*ab*) *Hiſtory of printing Lib. III. Cap.* 3. *pag.* 135. quae numerari debuit 327.

(*ab**) Opus hoc, quod orditur a nominibus Baillivorum et Praetorum urbis Londinenſis, (*the Baylyfs, Cuſtoſe, Mayers and Sherifs of the city of London*) vulgo nuncupatur *the Cuſtoms of London and* ARNOLDS *Chronicle*, ab auctore RICHARDO ARNOLD: quia autem varia inſuper miſcellanea continet, eum Palmerius *Miſcellaneorum* librum vocavit. Conf. de hoc libro *Catal. Biblioth. Harleianae Tom. III. p.* 31.

(*ac*) Hanc bibliothecam in praedio Pembrokiano, Wiltoniae prope Sarisburiam ſito, a. 1756. quum lauto illic a Comite Henrico exciperer hoſpitio, videre licuit. Sed quum nullo ordine diſpoſiti eſſent libri, neque hoc opus, neque alia, quae examinandi miro flagrabam deſiderio, exhiberi mihi potuerunt.

brum excuſum eſſe S. Albani, et quidem ipſiſſimo *Speculi Belgici* charactere; utque nemini mirum hoc videretur de libro illic loci (non vero Oxoniae) impreſſo, addidit, legiſſe ſe, Corſellium imprimendi artem docuiſſe veterem illum, qui S. Albani tum libris compilandis, tum exercitio typographiae, inclaruit, ludimagiſtrum. In ea narratione videri prima fronte poſſet nihil veritati abſonum. *Speculum* certe *Belgicum* ſecundae editionis, quum intra annos 1450. et 1460. prodiiſſe videatur, huiusque characteres in nullo alio opere apud Belgas poſthac edito reperiantur, anne in dubium vocabimus, quod anonymus Anglus indicavit, typos *Speculi* per Corſellium in Britanniam translatos, indeque ad impreſſorem S. Albani devolutos, atque ab hoc circa a. 1490. ad librum *Miſcellaneorum* adhibitos; qua ratione etiam typos e metallo ſculptos, qui a. 1457. et 1459. *Pſalterio* in urbe Moguntia inſervierant, adhuc a. 1490. ad tertiam editionem uſurpatos fuiſſe novimus (*ac**)? At re penitius examinata varia ſunt, quae eandem narrationem plusquam ſuſpectam, imo falſam reddant. Primum eſt, quod ipſa annotatio evincat, eam non deberi peritiſſimo Pembrokiae Comiti, ut perſuadere lectoribus Palmerius voluit (*ad*), ſed alii cuidam anonymo (*ad**), quem ego ipſum Palmerium, inſignem, dum viveret, impoſtorem, inque aedibus Pembrokianis familiarem, fuiſſe ſuſpicor. Alterum, quod circumſtantia, de edocto per Corſellium in arte impreſſoria ludimagiſtro Albanenſi, absque ullo teſtimonio illic legatur, quale profecto neque CON. MIDDLETONUS (*ae*), neque JO. LEWIS (*af*), neque

---

(*ac**) Vid. ſupr. *Cap. I. §. ult.*

(*ad*) *Dict. loc. pag.* 137.

(*ad**) Auctor quippe ſemper in tertia perſona de Pembrokiae Comite loquitur, v. g. *as may be ſeen in my Lord's books*, itemque *the which my Lord alſo has.*

(*ae*) *Diſſertation, concerning the origin of printing in England.* Cambridge 1735. in 4.

(*af*) *Life of Mr. Wyllyam Caxton.*

que JOS. AMES (*ag*), qui de originibus typographicis in Anglia data opera egere, ex ullo veteri libro produxerunt. Tertium, quod opera olim apud S. Albanum impreſſa, et hucusque cognita, qualia in variis Londini, Oxoniae, et Cantabrigiae bibliothecis diligenter luſtravi, diverſiſſimas a *Speculo* literas referant (*ah*). Quartum, quod nullum indicium anonymus proferat, unde ipſi conſtiterit, hanc editionem S. Albani prodiiſſe, (qualis profecto et laudatos bibliographos, et literatos, quos conſului, Anglos, omnino latuit) tres autem vetuſtae, cognitaeque hactenus, *Miſcellaneorum* editiones pariter characterem a *Speculo* diſſimilem teſtentur (*ai*). Denique totam hiſtoriam, de translatione typorum *Speculi Belgici* in Angliam, falſi convincit primus ſtatim liber illic editus, nempe s. HIERONYMI *expoſitio in Symbolum Apoſtolorum*, Oxoniae 1468. qui quum jam aliis plane literis, ipſo fatente anonymo (*ak*), deſcriptus fuerit, ſubvertendis omnibus hiſce figmentis par eſt.

(*ag*) *Typographical antiquities.*

(*ah*) Quales ſunt GUL. DE SAONA *Rhetorica.* 1480. *Chronicle of St. Albans, or fructus temporum*, circa a. 1483. *The booke of haukyng and huntyng.* 1486. Add. ſpecimen figuratum apud AMES *dict. lib. ad p.* 463.

(*ai*) Ita ad me ſcripſit v. cl. inque antiquitatibus Angliae typographicis verſatiſſimus, M. C. TUTET, qui trium harum editionum poſſeſſor eſt, et *Speculi* praeterea ſpecimen figuratum aſſervat. Duae vero priores Conſuetudinis Londinenſis editiones in fol. absque anno et loco prodiere, typis, ut creditur, Rich. Pinſon, earumque una pertingit ad ann. 18. regni Henrici VII. id eſt ann. a N. C. 1503. altera, (quam penes cl. JACOBUM WEST, literarum amantiſſimum, Londini etiam vidi) ad a. 12. Henr. VIII. ſive a. 1521. Tertia, figuris inſtructa, prodiit forma quarta. Eas omnes, neque ullam S. Albani, memoravit quoque diligentiſſimus AMES *dict. opere p.* 122. *ſeq.*

(*ak*) Ait enim: *the types at Oxford were like thoſe of Fauſt; the types of this at St. Albans are like the Dutch Spieghel* etc. Add. Specimen figuratum huius editionis Hieronymianae, apud AMES *dict. lib. ad p.* 437.

§. VII.

Officina Laurentiana, rejecto typi genere, quod *Speculo* inſervierat, alio deinde ad varia opera uti coepit. Huic quippe adſcribenda editio eſt *Hiſtoriae Alexandri magni, Regis Macedoniae, de proeliis*, quae folio minori ſculptoque charactere (*al*) prodiit, absque ullis adhuc vel ſignaturis, vel cuſtodibus, vel numero paginarum, qui ad 92. adſcendit. Hic liber *Belgico Speculo* primae editionis adhaeret in bibliotheca publica Harlemenſi, inque eius limine manus, quam medii ſeculi XVI. eſſe ſcriptura docet, haec verba appoſuit: *Die my diet boeck geſchoncken heeft, heeft my gheſeyt, dat het binnen Haerlem gedruckt es; want dus plach men van outs te drucken* (*am*). Paulum vero recentior: *Hendrik Dirricx Mes heeft dit boeck Willem Jansz. Verwer ghegeve tot een memorie.* 1586$\frac{5}{4}$ *in dextera virtus* (*an*). Ex priore hoc teſtimonio de loco impreſſionis Harlemo conſtat. De tempore vero non multum laborandum videtur. Ipſi enim Laurentio tribui hunc librum non poſſe inde manifeſtum eſt, quod typi nitore atque elegantia longe praeſtent illis, qui in primo *Speculo* ac *Donatis* occurrunt, ut bene obſervavit, qui hoc ipſum exemplum penes Wilhelmi Verwer filium agnatumve, Nicolaum, manibus tractaverat, SCRIVERIUS (*ao*). Imo omnibus quatuor *Speculi* editionibus illud aetate

---

(*al*) Patet hoc ex earundem literarum inaequalitate, quam tum in hoc, tum in tribus operibus mox recenſendis obſervavi, poſt inſtitutum diligentiſſimum examen.

(*am*) Id eſt: *Qui hunc librum dono mihi dedit, affirmavit, eum Harlemi excuſum eſſe; hac enim ratione olim impreſſiones fiebant.*

(*an*) Latine: *Henricus Theodori fil. Mes hunc librum Wilhelmo Joh. fil. Verwer in perpetuam memoriam donavit.* 1586$\frac{5}{4}$. *In dextera virtus.*

(*ao*) *Laure-crans p.* 105. Longe igitur a vero aberravit CAR. ELLISIUS in *Transact. Philos.* N. 286. *p.* 1416. et in WOLFII *Monum. typogr. Tom. II. p.* 978. qui huic libro, Harlemi a ſe viſo, eandem antiquitatem atque primo *Speculo Belgico* tribuit, cumque jam ad a. 1430. accenſet.

tate poſtponendum ſuadent novi hic obvii artis progreſſus, videl. maior linearum rectitudo, porro adjectum, ubi oportebat, ſignum interrogandi, itemque debita vocum in extremo linearum per ſyllabas ſeparatio, quandoque etiam, non ſemper, diviſionis ſigno expreſſa; denique quadrata, loco coecarum literarum adhibita. Quum vero proficiſci hoc opus non potuerit a typographis, qui poſtea Harlemum advenere, jamque fuſilibus literis impreſſerunt, prout collatio cum libris ex eorum prelo vulgatis confeſtim me docuit, illius epocha intra annos 1460. et 1470. collocanda videtur.

Ipſiſſimo hoc charactere, ut ex utriusque operis comparatione certo certius eſt, prodiere tum FLAVII VEDATI (pro VEGETII) RENATI *epitoma de re militari*, tum B. HIERONYMI, *presbyteri*, *liber de viris illuſtribus*, quae opera in unum volumen folii minoris colligata aliquot abhinc annis nactus ſum. In his quum eadem porro indicia, et praeterea duo puncta, reperiantur, ex eadem officina, quanquam paulo ſerius, prodiiſſe illa oportet. In *Catalogo bibliothecae Uylenbroekianae* (*ap*), ubi haec ipſa VEGETII editio occurrebat (*aq*), obſervatum fuerat, eam judicio peritorum prodiiſſe circa a. 1468. quod ſatis mihi videtur probabile, idemque adeo de libro HIERONYMI dictum velim.

Iisdem denique typis prodierunt *Opera varia* THOMAE A KEMPIS, quae ſpiſſum volumen fol. min. conficientia ex principe hac editione in muſeo ſuo aſſervat JOH. ENSCHEDIUS (*ar*). Eius operis

---

(*ap*) *Part. I. p.* 167. edit. Amſtelod. 1729.

(*aq*) Eam in bibliotheca Regis Chriſtianiſſimi quoque reperiri, cl. FOURNIERIUS, cui meum exemplum transmiſeram, ad me ſcripſit.

(*ar*) Praemiſſa huic libro eſt tabula, quae elenchum ſingulorum tractatuum continet. At praeter eos, qui illic recenſentur, additum in hoc exemplo reperitur iisdem ſemper typis *Soliloquium animae*, quod operum THOMAE agmen claudit. Abeſt vero ab hac ſylloge tractatus *de imitatione Chriſti*, qui num ſcriptori noſtro debeatur, ſeculo praecedente acriter diſputatum eſt. Caeterum huius editionis, ut et trium praecedentium librorum, ſpecimina figurata videre eſt *Tab. VII.*

ris fronti, literis miniatis, adſcriptum eſt: *Alberto Alberti pbrō ī Haerlem*, et quidem manu, quae ſeculi xv. ſcripturam exhibet, primumque, niſi me omnia fallant, libri poſſeſſorem indicat; quod belle quadrat cum teſtimonio *Hiſtoriae Alexandri M.* appoſito de impreſſione apud Harlemenſes, quum typus utriusque ſit ipſiſſimus. In hoc libro novos iterum progreſſus obſervavi in re typographica, quum praeter criteria memorata hic etiam ſemicolon occurrat, imo cuilibet maiori ſpatio, quod pingendis literis capitalibus (*as*) deſtinatum fuit, inſerta ſit parva literula impreſſa, ut pictori dux eſſet; quae vero in VEGETII ac HIERONYMI editionibus manu appoſita, atque a pictore, poſtquam uſui inſerviiſſet, eraſa cernitur. In fronte operis auctor THOMAS A KEMPIS jam dicitur defunctus, quumque conſtet, eum ſupremum diem obiiſſe d. 25. Julii a. 1471. (*at*), haec ſcripta mox a. 1472. vel inſequente lucem vidiſſe probabile eſt.

§. VIII.

Poſt haec vero tempora haud diu ſubſtitiſſe arbitror officinam primigeniam. Non continuaſſe ſaltem Laurentii nepotes, Petrum Andreamque Thomae, operas usque ad mortem, quae a. 1492. (*au*) accidit, inde colligo, quod tabulae ligneae Speculi jam a. 1483.

(*as*) Hae literae initiales non quidem auro, attamen aliis coloribus, in exemplo Enſchediano inſignitae ſunt, et nitore atque elegantia multum praeſtant illis, quas in variis exemplis *Bibliorum* Fauſti 1462. *Officiorum* CICERONIS 1465. aliisque libris in Germania ſuperiore editis obſervavi. Omnibus vero antecellunt illuminationes Italicae, quales exſtant perpulchrae in meo exemplo LACTANTII, monaſterii Sublacenſis 1465. variisque editionibus primaevis penes cl. ASKEW M. D. Londini, et JOS. SMITH Venetiis, quaeque magnam partem Andr. Mantegnae, pictori celeberrimo, tribuuntur.

(*at*) Vid. HERIB. ROSWEYDI *notae ad vitam* TH. A KEMPIS, ſubjectam *libris* huius *de imitatione Chriſti*, ex edit. Antverp. 1617. *p.* 515.

(*au*) Vid. ſupr. *Cap. II. §. ult.*

1483. alium poſſeſſorem nactae fuerint, ſcil. Jo. Veldenarium, qui eas diſſectas novae tum editioni in quarto minore accommodavit (*ax*). Probabile igitur eſt, principis officinae dominos, qui ſculptis typis uti hucusque debuerant, poſt Martinianae ſcholae (in fundendis literis jam exercitatae) ad Belgas adventum, labores ſuos animadvertiſſe difficiles nimis et ſumtuoſos, atque ita jam inutiles; conſtituere vero penes ſe haud potuiſſe, ſive ob vergentem aetatem, ſive quod in re lauta conſtituti eſſent, novae ut arti fuſoriae operam impenderent. Inde ergo evenit, ut officina, quae per quadraginta fere annorum curriculum ſubſtiterat, tandem collapſa, praecipuus illius apparatus aliis typographis divenditus, caetera vero, quae detrita vel exoleta evaſerant, in alium uſum converſa fuerint; quemadmodum typi, quos e metallo ſculptos adhibuiſſe poſtremis temporibus (adeoque diu poſt Moguntinos) videntur, oenophoris conficiendis inſervierunt (*ay*). Priſtini itaque famuli, poſtquam fuſoria arte innutriti eſſent, domicilium ſuum alio tranſtulerunt, partim ipſos Alpes transgreſſi. Certe Nicolaus Petri *de Harlem* impreſſor occurrit Vicentiae a. 1477. Henricus *de Harlem*, Bononiae a. 1482. ſeq. poſteaque Senis a. 1490. Gerardus *de Harlem* Florentiae a. 1498. (*az*) Novi autem impreſſores, quales a. 1472. in variis Belgii urbibus ſedem fixere, ſerius deſcenderunt Harlemum, unde impreſſiones anni nota inſignitas proveniſſe haud novimus ante a. 1484. a quo tempore nonnulli libri absque typographi indicio

---

(*ax*) Vid. *Cap. V.* §. 6.

(*ay*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* §. 7.

(*az*) Vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 224. *et* 255. *edit. ſecundae.* Ridiculus vero eſt SEIZIUS, dum *Cap. VIII. p.* 173. *ſeq.* Nicolaum Jenſon, celebrem impreſſorem Venetum, Hollandum quoque ſtatuit, qui ſe ipſum vocavit Gallicum. Imo conſtat jam, eum directorem antea monetae Turonis fuiſſe, artemque imprimendi Moguntiae didiciſſe. vid. CL. DE BOZE *Memoires de l'Academie des inſcriptions Tom. XIV. p.* 236. *ſeq.*

dicio (*ba*), unicum vero BARTH. ANGLICI opus *de proprietatibus rerum* Belgice redditum a. 1485. adjecto impreſſoris, Jacobi Bellaert Zirizeani, nomine illic prodiere. At has quoque operas brevi ceſſaſſe oportet; neque enim poſt a. 1486. quantum conſtat, ullus liber ea in urbe poſthac excuſus fuit usque ad a. 1561. quando viri egregii JO. ZURENUS et THEOD. COORNHERTIUS conjunctis viribus novum prelum Harlemi erexere (*bb*), eoque nomine non minus quam ſcriptis ſuis bene de literis meriti ſunt. Nobis vero, in domo Laurentiana per longum tempus, nec tamen incaſſum, commoratis, Harlemo, quin et Belgio tantiſper valedicere animus eſt, et Germanorum acta in re typographica attentiori perluſtrare oculo.

(*ba*) v. c. *der Sondaren troeſt door* JAC. DE THERAMO, item *ſumme le Roy, of des Conincs ſumme*; porro OTT. VAN PASSAU *gulden throon of der* 24. *ouden*, omnes a. 1484. *Die epiſtelen ende evangelien*, nec non *Het boeck van den Pelgrim* a. 1486.

(*bb*) Primus quippe liber hoc anno ex eorum prelo exiit, (videl. *Ciceronis officia* ex Belgica COORNHERTII interpretatione) cui praemiſſum eſt in dedicatione teſtimonium de inventione artis apud Harlemenſes, ubi inter alia additur, typographiam ab ipſo et conſortibus Harlemi tum inſtauratam, ac velut ſurculum e radicibus antiquae arboris ſuboleſcentem; quod profecto recte dici a Coornhertio potuit ob magnum 75. annorum, quando nulla illic officina exſtiterat, intervallum, neque reprehendi idcirco a SCRIVERIO debuerat in *Laurea Cap. XX.*

CAPUT VII.

CAPUT VII.

Nova Moguntinenſium inventa typographica.

§. I.

Impreſſoriam artem in Germania repertam tot ſcriptores, non illius modo nationis, ſed et exteri, iique aut tempore inventionis jam nati, aut proxime ad hoc accedentes tradiderunt, ut huius rei veritatem in dubium vocare omnino temerarium ſit. Dixeris ſub Germaniae appellatione generali Belgium quoque comprehendi, adeoque ad inventa, quae Laurentio aſſeruimus, optime haec accommodari poſſe. At vero multi ex his ſcriptoribus loci etiam mentionem faciunt, eumque Moguntiam ſtatuunt unanimi fere ſuffragio (*a*). Neque ſic tamen verendum eſt, ut optima Batavorum cauſa aliquid inde patiatur detrimenti: qua de re ne ullum porro lectori ſuperſit dubium, in naturam artis apud Moguntinos repertae, illius auctores, veramque epocham inquirere utile erit; maxime quum totum hoc argumentum ab omnibus, qui origines typographicas perſcrutati ſunt, tum exteris, tum noſtratibus, mire perturbatum, erroribusque admixtum fuerit.

§. II.

Primus impreſſor Moguntinus, (Jo. Gensfleiſchius ſenior) poſtquam defectum obſervaſſet ligneorum typorum, quibus ALEX. DE VILLA-DEI et PETRI HISPANI opuſcula excuderat (*b*), neceſſitatem

---

(*a*) De Argentorato, ut inventrice artis, nemo verba fecit ante JAC. WIMPHELINGIUM in *Germania cis Rhenum*, impreſſa a. 1501. vid. *Append. N.* 44. ibique notata

(*b*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* §. *ult.*

tem iis metallicos ſubſtituendi (ut de emendatione totius apparatus typographici ſileam) facile perſpexit. At horum ſculptura multum temporis, laboris, ſumtuumque requirebat. Ne itaque, dum omnia haec praeparabantur, nihil interea ageret, recurrere ad ligneas tabulas e re ſua duxit, quae exiguis opuſculis (*c*), uſusque quotidiani, non male videbantur accommodatae. Iis certe inciſa fuiſſe *Tabulam alphabeticam*, *Catholicon*, *Donati Grammaticam*, et *Confeſſionalia* novimus, quibus accenſeri opuſcula quaedam figurata forte non injuria poſſent (*d*). Donec tandem a. 1450. poſt ſuperatas maximas difficultates *Biblia Latina* typo metallico eoque grandiori deſcripta ſunt (*e*), quae arte ſtudioſe oc-

(*c*) Huius fuiſſe naturae, qui fixis typis Moguntiae olim deſcribebantur, libros omnes et ſana ratio dictat, et FAUSTI ASCHAFFENBURGII *diſcurſus* e familiae documentis confectus, apud KÖHLER *Ehrenr. Guttenbergs p.* 90. *ſeq.* indicat. Unde mirari ſatis non poſſum, per *Catholicon* tabellis inciſum, de quo P. SCHOEFFERUS apud TRITHEM. *in Ann. Hirſaug. App. N.* 4. verba fecit, viros doctos hucusque intellexiſſe vaſtum illud JO. DE JANUA lexicon, cuius editio tabulis impreſſa neque reperta fuit hactenus neque reperietur unquam; quum accipi hoc debeat de perbrevi quodam vocabulario, ſcholis deſtinato, cui a communi uſu *catholici* nomen tribuebatur; uti rectiſſime jam obſervavit ill. SCHÖPFLINUS in literis ad me datis 4. Dec. 1759. Et huius etiam generis *Donatus* erat, cuius praeter Fauſtum Aſchaffenburgium *d. l.* etiam MARIANG. ACCURSIUS apud ROCHAM *App. N.* 95. meminit, cuiuſque libelli, grandiore, ut Rocha addit, typo inciſi, ſupereſt etiamnum tabula lignea in bibliotheca Huberiana Baſileae; huiuſque impreſſio me docuit, melius jam tum formatos characteres, et lineas aequalis magis diſtantiae fuiſſe, quam in operibus Harlemenſibus, tam mobilis quam fixae impreſſionis. Illius tabellae, quae promiſſa mihi, ſpecimen ornabit aliquando, volente Deo, *antiquitates* noſtras *Moguntinenſis typographiae*. Caeterum praeceſſiſſe *Catholicon* aliaque opuſcula xylographica impreſſionibus metallicis, et nominatim *Bibliis*, a. 1450. ut mox patebit, excuſis, ex eadem Petri Schoefferi relatione conſtat. Accurſius quidem *Donatum* a. 1450. prodiiſſe ſcribit; verum hic per Jo. Schoefferum Petri fil. in errorem inductus videtur, qui memorato anno prima inventa typographica attribuit, omnia anteacta aut ignorans aut diſſimulans. vid. *Append. N.* 47. Eademque de cauſa a vero noſtra aetate aberravit DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. IV. p.* 71. qui *Catholico a.* 1453. aſſignat.

(*d*) Vid. infr. *Cap. IX.* §. 12.

(*e*) *Biblia* haec, a. 1450. (ZELLIO teſte apud *Chronographum Colonienſem*) typis com-

commiſſa, de quibus multum hucuſque diſputatum, illius eſſe editionis, quae duobus voluminibus fol. maj. in membrana charactere majusculo excuſa aſſervatur in coenobio Benedictinorum extra moenia urbis Moguntiae, ſatis probabile reddidiſſe me arbitror in *Conſpectu Orig. typogr. p.* 46. in eaque ſententia confirmatus ſum ulterius, poſtquam beneficio cl. PESTELII (qui penes ill. WARTENSLEBIAE Comitem, Ordinum noſtrorum ad varios S. R. I. Electores legatum, Secretarii munere fungitur) ſpecimen illius operis figuratum ſane accuratiſſimum recepi, eoque mox per cl. DUVIUM Hanoverae cum typis *Pſalterii* a. 1457. collato, utriusque libri characteres, ſi a ſola magnitudine receſſeris, eiusdem eſſe formae figuraeque conſtitit. Exemplum vero illud Moguntinenſe, (aeque ac Zelliana editio ſupr. *Cap. III.* not. *i* memorata, cujus tamen character longe minutior eſt) 42. lineis in ſingulis columnis excuſum, integrum ſiſtit codicem ſacrum; unde corriges, quae *loc. cit.*, male tunc a monacho eiuſdem coenobii inſtructus, ſcripſeram: neque hoc tamen unicum eſt, quod mihi innotuit, quum ipſa haec editio tum Berolini in regia bibliotheca duobus voluminibus membranaceis, tum Lutetiae in Collegio Card. Mazarini uno ſpiſſoque volumine chartaceo reperiatur, uti poſt collatum ad haec archetypa noſtrum Moguntinenſe ectypon docuerunt me cl. STOSCHIUS, Regis Boruſſiae bibliothecarius, ac GUIL. FRANC. DE BURE, mercator librarius Pariſienſis, homo peritus literatusque. Sed hujus quidem principis editionis et ſpecimen aeri inciſum et pleniorem deſcriptionem alibi, Deo volente, daturus ſum, dum conſuli interea de ea poſſunt auctor Diarii Berolinenſis (*die Berliniſche Bibliothec*) *Vol. I. p.* 278. *ſeq.* et JO. CAR. CONR. OELRICH *beytrage ſur geſchichte und literatur*, *Berl.* 1760. *p.* 300. Graviter autem, me judice, errarunt, qui *Bibliorum* impreſſionem praecipuum conſtituiſſe obiectum ſocietatis inter Fauſtum et Gutenbergium initae exiſtimant. Obſervandum quippe, ſocietatem hanc, quam a. 1455. ruptam conſtat, poſt medium a. 1450. coepiſſe, quum ex lege contractus Fauſtus primam impendendae pecuniae ſummam Gutenbergio mutuo dederit d. 22. Aug. 1450. prout ex inſtrumento a. 1455. rectiſſime calculum inivit DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. IV. p.* 67. Omnes autem ſumtus a Fauſto intra hoc quinquennium ad opus typographicum collati non exceſſerunt 1600. florenos, (aureos hic ſemper intelligimus) neque de ſuo Gutenbergius, exhauſta jam Argentinae re familiari, contribuere quidquam potuit. At minime haec ſuffeciſſent *Bibliorum* editioni, in quam fuiſſe impenſos plusquam 4000. florenos ante completum tertium quaternionem ipſius Fauſti gener PETR. SCHOEFFERUS Trithemio retulit. vid. *Append. N.* 4. Adde, quod praeparationes neceſſariae ad ſculpendos *Bibliorum* characteres caeteraque inſtrumenta conficienda, quae tantam pecuniae ſummam abſumſiſſe videntur, plusquam unius anni ſpatium requirerent, adeoque, quum jam a. 1450. prela exercuerit *Codex ſacer*, certiſſime ſocietati hoc ipſo anno contractae praeceſſerint. Nec eſt, quod fingamus, inſtrumenta haec jam ante confecta ad Fauſtum Gutenbergiumque ſolos pervenire potuiſſe, qui his inſtructi ſubſidiis ſtatim poſt initam communionem ipſo a. 1450. *Biblia* prelo tradiderint; quum ex documento a. 1455. pateat, eo adhuc tempore, quo Fauſtus alteros 800. florenos Gutenbergio porrexit, ſcil. die 6. Decemb. 1452. (ut rectiſſime computavit Dav. Clemens, perperam reprehenſus a FOURNIERIO *Diſſ. II. p.* 203.) nihil quid-

occultata (*e**) vendi pro manuſcriptis, adeoque magno aere, in proclivi fuit. Quum deinde contracta hoc ipſo anno inter Jo. Fuſt et Jo. Gutenbergium ſocietas typographica proximo luſtro ob mutuas contentiones diſſoluta eſſet, atque ita officina impreſſoria

---

quidquam a Gutenbergio imprimi coeptum, at elapſum a principio ſocietatis biennium in conficiendis inſtrumentis ad opera, quae meditabantur, deſtinatis fuiſſe transactum. Ex his omnibus itaque in confeſſo arbitror, *Codicis ſacri* a Zellio Schoefferoque memorati impreſſionem cum ſocietate Fauſti Gutenbergiique nihil omnino habuiſſe commune, jamque antea fuiſſe peractam, et ſumtibus quidem praecedentis ſocietatis, quae licet viros doctos hucusque fugerit, aliquamdiu tamen inter Gensfleiſchium ſeniorem, Gutenbergium, Meidenbachium, Fauſtum, et forte alios, ſubſtitit, ut poſtea §. 11. docebo. Jam vero, ſi Zellii teſtimonium, qui coeptam a. 1450. *Bibliorum* editionem tradidit, ſtricto ſenſu accipiendum foret, conſequens erit, hoc opus poſt omnes factas praeparationes initio memorati anni prelo (et quidni pluribus ſimul?) commiſſum, intra ſeptem fere menſes (nam d. 22. Aug. jam nova ſucceſſit ſocietas) abſolutum fuiſſe. Sed malim ita interpretari Zellii verba, quaſi a. 1450. coeptam primi libri impreſſi publicationem dixiſſet; queis poſitis jam a. 1449. vel praecedenti typis committi potuit *Bibliorum* opus, quod etiam ſtatuiſſe JO. CHRIST. SEIZIUM video, *derde jubeljaer der Drukkonſt p.* 141. Haec ſi in mentem veniſſent praecipuis in hac materia ſcriptoribus, neutiquam in graves, quos commiſere, prolapſi fuiſſent errores, neque vel FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 21. *ſeq.* Trithemium erroris circa 4000. florenos ad *Biblia* impenſos accuſaſſet, vel KÖHLERUS in *ebrenr. Gutenb. p.* 37. haec *Biblia* cum proximis a. 1462. confudiſſet, vel Dav. Clemens *loc. cit.* perfectionem illius editionis, a binis optimae notae teſtibus diſerte memoratae, vocaſſet in dubium.

(*e**) Poſtquam ſua inventa Harlemenſes, atque Argentinenſes tentamina in ſecreto retinuerant, (vid. *Cap. IV.* §. 8. et *Cap. VIII.* §. 3.) imitati illud ſunt primi impreſſores Moguntini, omnesque etiam miniſtros atque eorum familiares, ne artem quoquo modo manifeſtarent, jurejurando adſtrinxerunt, ſicut PETR. SCHOEFFERUS apud TRITHEM. in *Annal. Hirſaug.* et huius filius JOHANNES in *ſubſcriptione Compendii Trithemiani* 1515. *Append. N.* 4. *et* 47. nos docent. Addit HENR. PANTALEON, *App. N.* 83. eos literas in ſacculis clauſis ſecum in officinas tuliſſe, atque abeuntes abſtuliſſe: quod diſplicet MARCHANTIO *Hiſt. de l'imprim. p.* 26. et FOURNIERIO *Diſſ. II. p.* 39. Verum, uti vix probabile eſt, hoc eo factum tempore, quo in aedibus *zum Jungen* et exercebatur ars, et ipſi commorabantur impreſſores, teſte Schoeffero *d. l.* ita fieri poteſt, ut tranſlata deinceps aliorſum officina ſeorſum habitandum fuerit typographis, hique non auſi typos in ea relinquere domo, quam nemo ipſorum tota nocte occupabat, quotidie hos ad proprium domicilium tranſtulerint. Temerarium profecto eſt in dubium vocare, quaecunque veteres ſcripſerunt, niſi error eorum aut mala fides demonſtrari aliunde poſſit.

ſoria tranſiiſſet ad Fauſtum (*f*), hic artem, quam, ob rumores de ea ſparſos, arcanam in Germania retinere amplius haud poterat (*g*), primus in ſubſcriptione, *Pſalterio* a. 1457. adjecta, prodidit aperte (*g**), vocavitque *adinventionem artificioſam imprimendi ac caracterizandi*, tali ſimul tum in hac, tum in ceteris formulis (*h*), uſus verborum circumſcriptione, ex qua appareat, Fauſtum non de arte generatim, at in ſpecie de ea loqui, quae Moguntiae charactere aeneo inventa ſeſe commendabat ab elegantia (*i*), quamque tantopere extulit, ut exempla, quae pro

mſſ.

(*f*) Vid. SCHWARZII *primar. docum. Part. I. p.* 18. *et* 28. KÖHLER *ehrenr. Gutenb. p.* 34.

(*g*) Vid. FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *diſcurſu*, apud KÖHLER *p.* 91.

(*g**) In inſtrumento quippe litis a. 1455. ſimpliciter vocatur *opus librorum* (*das werck der bucher*) ut bene obſervavit cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. Part. I. p.* 10. *in not.*

(*h*) Vid. *Append. N.* 3.

(*i*) Omnes hucusque *Pſalterium* ob literarum inaequalitatem typis ligneis impreſſum crediderunt, quod ignorarent ex metallo ſculptos, ſub initium fere epochae Moguntinae, ut poſtea conſtabit, repertos, primumque ad *Biblia* a. 1450. adhibitos, quae ZELLIO inde dicuntur primus liber (nova ſcil. arte) Moguntiae excuſus. Sed omnem hac in parte dubitationem eximit SCHOEFFERI relatio apud TRITHEMIUM, qui ſculptas ex aere ſtannove literas fuſis praeceſſiſſe ſcribit. vid. ſupr. *Cap. I.* not. *bx.* DURANDI ergo *Rationale* quum a. 1459. primum fuſis characteribus prodierit, conſequens eſt, *Pſalterio*, quod proxime anteceſſit, ex metallo ſculptos inſerviiſſe. Hoc vero *Pſalterium* (praeter alia forte quaedam opuſcula absque anno et loco edita) praecipuus fuiſſe videtur liber, cui magnifico habitu excudendo durante ſocietate cum Fauſto operam dedit Gutenbergius, etſi octodecim demum poſt rupturam menſibus prodierit; quod ſuſpicatus jam fuit ill. SCHÖPFLINUS in *Diſſ. Gallica p.* 772., ego autem ut credam, ſequentibus inducor rationibus. 1.) Quoniam FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *Diſcurſu* ap. KÖHLER *p.* 91. indicat, ſplendidi in membrana operis imprimendi ideam habuiſſe Fauſtum, quando cum Gutenbergio contractum inivit (quod inverſa ratione intelligendum eſt). Hoc vero in *Pſalterium* optime quadrat, quo nullum in hoc genere opus unquam prodiit magnificentius, cuiusque omnia exemplaria hucusque cognita, videl. Bibliothecae Caeſareae, Fribergenſe, Bozeanum, (nunc Praeſidis de Côte) et Duveanum (antea monaſterii Urſelinarum Hildesheimiae) ſunt membranacea. 2.) Quia a menſe Auguſto 1450. ad 6. Decembr. 1452. et forte poſtea adhuc, occupatus fuit Gutenbergius apparandis inſtrumentis et praeparando operi; quod inutile fuiſſet circa alios quosvis libros, quum characteres

mſſ. obtrudere popularibus ſuis (*k*) jam non poterat, caro tamen ob

---

adeſſent ad *Bibliorum* editionem jam adhibiti: verum ad *Pſalterium*, quod choris eccleſiarum inſervire debebat, non modo typi majoris formae, iique nitidiſſimi, ſed et literae capitales plurimae, ſubinde trium quatuorve pollicum menſuram tum longitudine tum latitudine adaequantes, ac variis ornamentis inſignitae, quales illic occurrunt numero 188. ſculpendae erant; praeter ordinarium atramentum triplex aliud, videl. coeruleum, rubrum, et purpureum, et quidem impreſſorium, conficiendum, et forte alia, quae nos latent, praeparanda. 3.) Quoniam ex ſententia judiciaria 1455. patet, illud opus, de quo cum maxime agebatur, menſe Novembri illius anni nondum fuiſſe perfectum, prout etiam SCHELHORNIUS obſervavit *Diſſ. de antiquo Cod. Bibl. p.* 34. *Pſalterium* vero ex officina typographica, quae rupta ſocietate ad Fauſtum tranſiit, demum in vigilia adſumptionis 1457. lucem vidit, ideoque nullam amplius Gutenbergii, at ſolam Fauſti Schoefferique, qui id conſummaverant, mentionem protulit. Ita quadriennium fere prela exercuit opus, quod celeberrimos nostra aetate artifices in admirationem rapuit, imitari potuit nemo. vid. CL. GROS DE BOZE *Hiſt. de l'Acad. des Inſcriptions Tom. XIV. p.* 254. *ſeq.* FOURNIER *Diſſ. I. p.* 45. *ſeq. et Diſſ. II. p.* 232. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. III.* §. 5. Haec, etſi loco fortaſſe alieno, notaſſe hic ea de cauſa viſum eſt, ne poſtquam *Biblia* ad primam ſocietatem Moguntinam ablegavi, ſcrupulus penes lectorem remaneret, quid durante altera Fauſti et Gutenbergii peragi potuerit; dum de hoc *Pſalterio*, cuius et ectypum et deſcriptionem cl. DUVIUS ad me miſit, plenius ſuo acturus ſum loco.

(*k*) Fauſtus principio nullum extra Germaniam habuiſſe videtur librorum commercium, unde in exteris regionibus ne unum quidem hucusque repertum eſt *Pſalterii* a. 1457. vel 1459. exemplum; quae enim CL. GROS DE BOZE in Gallia poſſedit, eorum prius ex eccleſia S. Victoris Moguntiae, poſterius ex abbatia de Ettenheim Munster in tractu Brisgovienſi ipſi emtum fuit, prout bene mihi conſtat. Poſtea vero Fauſtus Lutetiae, ubi a. 1466. menſe Julio commoratus eſt, (teſte LUDOV. DE LA VERNADE in exemplo *Officiorum Ciceronis* 1466. quod ipſe ab impreſſore hoc receperat, jamque Genevenſi bibliothecae illatum eſt. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. IV. p.* 87. SCHÖPFLIN. *Cap. V.* §. *ult.*) quo tempore impreſſoria ars illic nondum cognita erat, Biblia anni 1462. impreſſa pro mſſ. magno pretio vendidit, uſusque ad ea exemplaria eſt ſubſcriptione breviori ac peculiari, quae de arte characterizandi omnino ſilebat; ut probant novem illa membranacea, quae in bibliothecis Pariſienſibus vidiſſe ſe teſtatur JACOBUS LE LONG in *Biblioth. ſacr. Tom. I. cap.* 4. *ſect.* 3. (queis addere potuiſſet duo alia, ſcil. Monaſterii Carmelitarum, et S. Crucis de la Bretonnerie, ac forte plura) quum unum modo illic offendiſſet, idque chartaceum, cum pleniori ſubſcriptione, recentiori procul dubio aetate demum ad Gallos advectum: quae obſervatio fugit tum alios, tum noviſſime FOURNIERIUM *Diſſ. II. p.* 42. et Schöpflinum *d. l.* Pro hac vero fraude lis Fauſto coram judice mota adhuc pependit a. 1470. teſte NIC. CATHERINOTO in *art. imprim. Tom. II. Monum. typ.* WOLFII *p.* 938. eodemque fere tempore officina Fauſto-Schoefferiana inſtitorem Pariſiis conſtituit Hermanum de Stattern: qua de re ſuo loco plura.

ob inſignem, quo prodibant, nitorem venderet. Fauſtum a. 1460. non imitatus modo eſt, ſed jactantia plane ſuperavit, qui novam interea Moguntiae officinam inſtruxerat, Gutenbergius; dum in ſubſcriptione *Catholici* JO. DE JANUA typographiae praeſtantiam maiori verborum apparatu extulit, imprimis ob fuſiles a ſe adhibitos typos, etſi in horum fabrica Fauſto Schoefferoque multum cederet (*l*).

§. III.

Hoc itaque impreſſionis genus metallicum usque adeo anteriori Belgico praeſtitit, ceu *Bibliorum Pſalteriique* cum primi *Speculi* et utriusque *Donati* editionibus collatio evincit, ut quaecunque inventa Moguntinis praeceſſerant, non ad artem ipſam ſpectare viſa ſint, ſed ad eius praeludia, indeque *artis impreſſoriae* nomine ſcriptores ſeculi xv. et inſequentis intellexerint eam, quae aeneis ſive ſtanneis typis fiebat, Moguntiaeque debebat originem. Aperte hoc teſtatur ULRICUS ZELLIUS (*l**), qui poſtquam artem impreſſoriam Moguntiae repertam, eaque *Biblia Latina* primum omnium prodiiſſe tradidit, mentem ſuam mox clarius exprimit, adjiciens, etiamſi ars Moguntiae reperta fuerit eo modo, quo uſu deinceps invaluit, (charactere ſcil. metallico) eius tamen praeludium in Hollandia repertum, teſtibus *Donatis* ante epocham Moguntinam illic impreſſis; verum multo praeſtantius atque ſubtilius fuiſſe poſterius Moguntinorum inventum anteriori Batavorum. Quam igitur Theodoricum Martini didiciſſe in Germania Galliaque, indeque ad Belgas tranſtuliſſe artem impreſſoriam legimus (*m*), non alia eſt, neque eſſe poteſt, niſi ars metallica, quam eius ſocius

(*l*) Vid. *Append. N.* 3*.
(*l**) Apud *Chronographum Colonienſem*, *ibid. N.* 5.
(*m*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 1. not. *e.*

cius Joannes de Weſtphalia, impreſſor Lovanienſis, a. 1474. et ſeq. vocavit *induſtrioſum caracteriſandi ſtilum noviſſime adinventum*, itemque *artem caracteriſandi moderniſſimam* (*n*), ad oppoſitionem ſcil. rudioris et antiquioris imprimendi methodi a Laurentio repertae; qua de re nemo ulterius dubitabit, qui elegantes literas a Lovanienſi hoc typographo adhibitas inſpexerit (*n**).

§. IV.

Ut autem conſtet apertiſſime, Moguntiam nihil hac in parte ſibi adſcripſiſſe, niſi quod ei ſummo jure debebatur, duo in promtu ſunt, quae rem conficiant, argumenta.

Primum eſt, quod nullus veterum ſcriptorum ligneos typos mobiles inventos dixerit Moguntiae; qua de cauſa PETR. SCHOEFFERUS, dum ortum et progreſſum typographices in ea urbe TRITHEMIO expoſuit, omnia anteacta Harlemi praetermittens, disjunctos e ligno characteres, (quos ex Hollandia translatos, ſtatimque ſub initium epochae Moguntinae adhibitos ignorare vix poterat) plane involvit ſilentio (*o*), quod et JO. ARN. BERGELLANUS (*p*), ACH. PIRM. GASSARI (*q*), caeterique (*r*) ſecuti ſunt; donec ſeculo demum XVII. ineunte JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG, ju-

---

(*n*) Vid. ſubſcriptiones PETRI DE CRESCENTIIS *operi ruralium commodorum*, JUSTINIANI *Inſtitutionibus*, ARISTOTELI *de moribus*, itemque JUVENALI adjectae, apud MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 338. 346. 347. *et* 350. *edit. ſecundae.*

(*n**) Specimen characterum Jo. de Weſtphalia videre eſt *Tab. VIII. in princ.*

(*o*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* §. *ult.*

(*p*) *Append. N.* 74. *vers.* 117. *ſeq.*

(*q*) Ibid. *N.* 68.

(*r*) TH. BIBLIANDER quidem, qui a. 1548. ſcripſit, dum gradus artis impreſſoriae recenſet, tabellas primum ligneas, mox typos e ligno ſeparatos, tandemque fuſos characteres memorat. vid. *Append. N.* 79. Sed hic auctor, dum inventionem Argentorato, perfectionem Moguntiae adſcribit, ſolos typos fuſos aſſignare Moguntiae videtur.

junior (*s*), originem Moguntinenſis typographiae a characteribus ligneis, primum fixis, indeque ſolutilibus repetiit, ut omnia hac ratione tribuere poſſet et Moguntiae et atavi ſui fratri Jo. Fauſto, quaſi primo, ut perſuadere aliis voluit, inventori; quorum utrumque optimis repugnare teſtimoniis mox patebit.

Alterum, idque multo fortius, argumentum praebent nobis auctores vetuſtiſſimi, imo et coaetanei ipſi, qui de typi genere Moguntiae invento loquentes unanimi conſenſu teſtantur, illud ſtanneum ſive aeneum, adeoque metallicum fuiſſe (*t*). Ita ex Germanis JO. NAUCLERUS, qui circa a. 1430. lucem adſpexit, JAC. WIMPHELINGIUS a. 1450. natus; PETRUS GUNTHERUS ſcriptor ſeculi XV. vergentis; ex Italis NICOL. GUPALATINUS, qui a. 1471. ſcripſit, HIER. BONONIUS a. 1477. QUINTIUS AEMILIANUS, a. 1483. FRANC. MAR. GRAPALDUS a. 1494. (*u*). Teſtimonia ſcriptorum ſeculi XVI. idem confirmantia, quae magna copia adferre in proclivi eſſet (*x*), data opera praetermitto; ad ſolum hic provocaſſe contentus JOANNEM SCHOEFFERUM, qui etſi gloriae patris ſui avique materni plus juſto tribuerit, ut proxime conſtabit, in ſubſcriptionibus tamen librorum, quos a. 1503. et 1517. emiſit (*y*), id omne inventum ad chalcographiam, quae appellatio ab aeneis ſignis impreſſionis generi Moguntinenſi indita eſt (*z*), et ſtanneis typis excudendi artem reſtrinxit, ut bene jam vidit ill. SCHÖPFLINUS (*z**).

(*s*) In *Diſcurſu* apud KÖHLER *p.* 90.

(*t*) Dudum hoc SCRIVERIO noſtro obſervatum. vid. *Laure-crans p.* 114. At illedum fuſas literas jam Harlemi antea repertas, *Speculoque* Belgico inſerviiſſe perperam ſtatuit, conciliare haec per rerum naturam non potuit.

(*u*) Vid. *Append. N.* 12. 21. 27. 37. 44. 45. *et* 91.

(*x*) Vide e. g. teſtimonia CONR. CELTIS, RAPH. VOLATERRANI, IVONIS WITIGISIS, *Append. N.* 46. 53. 54. aliorumque.

(*y*) *Append. N.* 47.

(*z*) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 14.

(*z**) In *Vindic. Cap. VII.* §. 2.

§. V.

Cognito itaque typi genere apud Germanos reperto, ſcil. metallico, ut porro verum illius auctorem indagemus, ordo poſtulat. Sed hic quidem duplex ſeſe offert ſpecies, quam in uſu fuiſſe *Cap. I.* probavimus, ſculpta et fuſilis. A ſculptis ex metallo literis uti initium ceperunt reperta Moguntina, ita circa earum auctorem, utpote inventorem chalcographiae, prima ac praecipua vertitur quaeſtio. Hunc Joannem Fauſtum multi ſtatuerunt; at quo jure, examinandum eſt. Et ill. quidem SCHÖPFLINUS credidit (*aa*), FAUSTUM in formulis, quas libris a ſe editis ſubjecit, adſcribere ſibi ipſi hanc gloriam voluiſſe, idque callido praeſtitiſſe artificio, dum vivo Gutenbergio (cui prima reperta, et quidem in urbe Argentina, tribuit v. cl.) aperte ſe inventorem jactare non auſus Moguntiam inventricem jactavit, ut ita incautos lectores deciperet (*aa**). At ſi quid video, omni fundamento deſtituta haec ſuſpicio eſt, quum neque ex actione forenſi Fauſti contra Gutenbergium a. 1455. (*ab*) neque aliunde appareat, ſimile quid illi in mentem veniſſe unquam; ipſae vero formulae, nationem Germanicam artis excuſoriae inventricem jactantes, artis inquam elegantioris, quae ſummis inſimul laudibus extollitur, animum typographi prodant non gloriae ſed lucro intentum, ut emtores ad novam mercem alliceret (*ac*); quod et a-

lii

(*aa*) In *Diſſ. Gallica p.* 779. et imprimis in *Vindiciis Cap. VI.* cui titulum dedit: *Fallaces Fauſti inſcriptiones.*

(*aa**) Ipſiſſima haec ſuſpicio ſeculo abhinc in mentem quoque venit JACOBO MENTELIO, ita tamen ut agnati quondam ſui Jo. Mentelii cauſam agere contra Fauſtum voluerit, non Gutenbergii. Verba ejus occurrunt in *additionibus poſthumis* ad *Paraeneſin de orig. typogr.* apud WOLF. *Tom. II. Monum. typ. p.* 326. *ſeq.* et, quae hanc in rem inſpiciantur, digna ſunt. add. KÖHLER *ehrenr. Gutenb. p.* 96.

(*ab*) Id ipſe SCHÖPFLINUS agnovit *Cap. VI.* §. 11.

(*ac*) Mirari igitur non debuerat SCHÖPFLINUS, Gutenbergium debitam ſibi chalco-

lii deinde impreſſores, maxime, qui primi in aliqua urbe officinam erexere, in libris ſuis imitati ſunt (*ad*), quos tamen inventionem artis tribuere ſibi voluiſſe nemo ſanus dixerit (*ae*).

Mortuo deinde Jo. Fauſto huiusce gener PETR. SCHOEFFERUS in quorundam operum ſubſcriptionibus Moguntiam artis impreſſoriae inventricem elimatricemque primam ex vero appellavit, in omnibus de auctore ipſo altum ſiluit (*af*). At in relatione JO. TRITHEMIO circa a. 1484. ſuggerente eodem potiſſimum Schoeffero facta, primis inventoribus annumeratur Fauſtus una cum Jo. Gutenbergio et ipſo hoc Schoeffero, (ſive, ut Latine illic exprimitur, *Opilione*,) quod utrumque non impenſis modo ſed et conſilio juviſſet (*ag*). Ulterius autem proceſſit Petri filius JOANNES SCHOEF-

---

cographiae inventionem haud reclamaſſe, quum facere hoc potuiſſet tum alibi, tum praeſertim in *Catholico* a. 1460. Fruſtra enim Gutenbergius reclamaſſet gloriam a nemine ſibi diſputatam. Imo ne SCHELHORNIO quidem aſſentiri poſſum, qui *Obſerv. I. de art. typogr. p.* 11. ea ſaltem de cauſa culpandum Fauſtum exiſtimat, quod repertorem typographiae, Gutenbergium nempe, reticuerit. Nihil quippe ad Fauſti inſtitutum pertinebat, in his ſubſcriptionibus ipſum chalcographiae auctorem prodere, qui certe Germanos tum non latebat. Verus illius, ut mihi quidem videtur, ſcopus erat, popularibus ſuis, ad quos ſolos primi libri officinae Fauſtinae pervenere, eo praecipue nomine hos commendare, quod Germania et arti impreſſoriae (metallicis literis) natales dediſſet, et tam elegantia, atque ipſe venum exponebat, produxiſſet exempla.

(*ad*) Ita e. g. Nicolaus Bechtermuntze in ſubſcriptione *Vocabularii* a. 1469. Altavillae editi. vid. *Append. N.* 3*. *in not.* Henricus Eggeſtein in *Decreto* GRATIANI, Argentinae 1471. Ad. Rot in *Lectura* DOM. DE S. GEMINIANO, 1471. Udalr. Gallus in VIRGILIO, Romae 1473. Arn. Pannartz in PEROTTI *Grammatica*, ibid. 1474. aliique poſthac plurimi, quos inter ipſe typographus Moguntinus Jacobus Meydinbach in epigraphe *Horti ſanitatis* 1491. add. GABR. NAUDAEUS *addit. a l'Hiſt. de Louis XI. Cap.* 7. *p.* 131. *ſeq.* et CON. MIDDLETON *diſſertation, concerning the origin of printing in England p.* 16.

(*ae*) Ill. SCHÖPFLINUS quidem *Cap. VI.* §. 6. ſcribit, alii cuivis Moguntino typographo, ex artis inventione nihil ſibi arroganti, licuiſſe ambigua hac formula uti, non autem Fauſto, qui ſibi hanc gloriam adſcribere volebat. At multum vereor, ut haec ratiocinatio a principii petitione liberari poſſit.

(*af*) Vid. huius ſubſcriptiones in SCHWARZII *primar. docum. de orig. typogr. Diſſ. II. p.* 22. *ſeqq.*

(*ag*) Vid. *Append. noſtr. N.* 4. Hoc ſenſu jam antea Fauſtus a quibusdam inven-

tor

SCHOEFFERUS, qui licet in *dedicatione* LIVII, Germanice editi, ad Imp. Maximilianum a. 1505. Gutenbergii haud oblitus fuerit, tamen in ſubſcriptionibus librorum, quos et ante et poſtea vulgavit, ſoli avo ſuo Jo. Fauſto prima chalcographices reperta, quaſi ex proprio eius ingenio procreata, aſſeruit (*ah*). Hoc vero etſi cunctis antiquioribus teſtimoniis refragetur, attamen plurimos poſteriori aetate invenit ſequaces, usque adeo, ut JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG junior omnia inventa typographica, ſi ſolos fuſiles typos excipias, Jo. Fauſto adſcripſerit, ipſi inſtrumento litis a. 1455. ſenſum plane tribuens inverſum (*ai*). Qua in parte ſincerior fuerat huius pater, Jo. Fridericus quoque dictus, atque a. 1619. fato functus, qui dum Jo. Fauſtum ſumtus in artem impreſſoriam contuliſſe tradit, eum licet invitum a nonnullis pro repertore habitum addit; quum inventores modo auxilio et conſilio ſuo juverit (*ak*). Hoc proinde teſtimonio quum ni-

---

tor habitus fuit, indice JAC. PHIL. BERGOMENSI in *Chronico. Append. N.* 28. Non male quoque potuit Fauſtus primus impreſſor dici, quatenus ſub ejus auſpiciis, ipſoque maximam partem ſumtus ſubminiſtrante, primi libri excuſi fuerint. Ita in ſubſcriptione *Confeſſionalis* ANTONINI, Archiep. Florentini, edit. Neap. 1478. impreſſio attribuitur Johanni Adamo de Polonia *cum litteris et inſtrumentis nobilis viri Nicolai Jacobi de Luciferis de Neapoli, ſumptibus vero utriusque mutuis*, vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr. p.* 385. *edit.* 2.

(*ab*) Vid. *Append. N.* 47. Bene igitur jam GABR. NAUDAEUS in *Addit. a l'Hiſt. de Louis XI. Chap. 7. p.* 127. ac JAC. MENTELIUS in *addit. poſtb. ad Paraeneſin Tom. II. Monum. typogr. p.* 329. ſcripſerunt, Jo. Schoefferum primum fuiſſe, qui Fausto (hac ſcil. mente) typographiae inventum attribuit.

(*ai*) In *Diſcurſu*, apud KÖHLER *p.* 91. ex qua, inedita tum temporis, relatione ſua hauſit HENR. SALMUTH in *not. ad* GUID. PANCIROLI *res memorab. et deperditas Lib. II. tit.* 12. in editione a. 1629. ac deinceps. Unde, ſi unum excepero W. E. TENTZELIUM in *Diſſ. de typogr. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 667. *ſeq.*, in errorem inducti fuere, quotquot de rei typographicae origine ſcripſerunt, donec ipſo inſtrumento ab ill. Barone SENCKENBERGIO a. 1734. producto verum huius ſenſum celeb. SCHWARZIUS in *primar. docum. Diſſ. I. p.* 18. *ſeq.* ac KÖHLERUS in *ehrenr. Gutenbergs* aperuerunt.

(*ak*) Apud ACH. AUG. VON LERSNER *Chronick von Franckfurth am Mayn p.* 437. WOLF *Tom. II. Monum. typogr. p.* 1150. KÖHLER *p.* 93.

nihil proferri candidius, nihil verius poſſit, Fauſtum dimittere bona gratia nobis licebit.

§. VI.

Potiori igitur jure de inventionis gloria certantes proferre licebit alios duos Joannes, Gensfleiſchium dico, et Gutenbergium. Gensfleiſchium *artis impreſſoriae repertorem* declarat epitaphium ab ADAMO GELTHUS ei poſitum, atque *memoriae* MARSILII AB INGHEN, a. 1499. excuſae, ſubjectum, verum quod mortuo ſtatim Gensfleiſchio poſitum, adeoque luſtris aliquot remotius videtur (*al*); cum quo mirifice conſonat carmen JAC. WIMPHELINGII ibidem inſertum, qui eundem Latino vocabulo *Anſicarum* vocans *primum aere notas impreſſiſſe* tradidit (*am*). Clarius vero idem Wimphelingius mentem ſuam alibi (*an*) expoſuit, dum Jo. Gutenbergium, poſtquam Argentinae artem incomplete inveniſſet, deſcendentem Moguntiam ad alios quosdam, in hac arte inveſtiganda laborantes, ductu Jo. Gensfleiſchii, ex ſenio coeci, eam compleviſſe ſcripſit. Itaque juxta mentem Wimphelingii Gutenbergius artem ligneis typis Argentorati invenit, at metallicam didicit Moguntiae a Gensfleiſchio ſene, eodemque duce perfecit. Alia teſtimonia vetuſtiora, ut MATH. PALMERII, JAC. PHIL. BERGOMENSIS, DON. BOSSI, *Chronographi Norimbergenſis*, et BAPT. FULGOSI, artem impreſſoriam (ſcil. typis aeneis ſeu ſtanneis) ipſi Jo. Gutenbergio in urbe Moguntia adſcribunt (*ao*): imo invidus gloriae, Jo. Gensfleiſchio in inſcriptione ſepulcrali tributae, fuiſſe videtur IVO WITIGISIS, juris Anteceſſor Moguntiae, quippe qui circa

(*al*) Vid. *Append. N.* 89.
(*am*) Ibid. *N.* 44.
(*an*) In *Catal. Epiſc. Argentin.* juncta *Epitom. rer. German.* in *Append. dict. loc.*
(*ao*) *Append. N.* 23. 28. 33. 35. et 36.

circa a. 1507. Gutenbergio, pridem defuncto, epitaphium posuit, in quo hunc *primum omnium literas aere imprimendas inveniſſe* teſtatus eſt (*ap*). Variavit hac in parte SEB. FRANCKIUS, ſiquidem in *Chronico Germaniae* ex edit. 1539. Gutenbergio in urbe Argentoratenſi inventionem, in Moguntina perfectionem adſcripſit, Jo. Gensfleiſchio autem haec abjudicavit; quae fere verba in *Chronographiam* ſuam a. 1550. editam tranſtulit VALENT. MUNTZERUS: at in altera editione a. 1555. contraria plane ſcripſit Franckius, dum Gensfleiſchium Moguntiae inventorem aſſeruit, at Gutenbergium, prout alii ſtatuebant, Argentorati negavit (*aq*). Tandem Chronographi Argentinenſes duo, DAN. SPECKLINUS, et *anonymus* (*ar*), verba fecerunt de Jo. Gensfleiſchio, tanquam Jo. Mentelii primi apud Argentinenſes inventoris famulo, qui artem magiſtro ſuffuratus, atque Jo. Gutenbergio prodens, cum eo migravit Moguntiam, hancque ibi perfecit.

§. VII.

Quae in hisce teſtimoniis de inventione apud Argentinenſes, ſive per Gutenbergium ſive Mentelium, minus recte dicta occurrunt, non eſt, quod lectorem jam morentur, proximo capite diſcutienda ex profeſſo. At duo illi impreſſores in urbe Moguntia, Gensfleiſchius, Gutenbergiusque, digni ſunt, quos attentiori hic contemplemur oculo. Et Gutenbergius quidem ab aliquo retro tempore magis magisque innotuit. Conſtat enim e documentis noſtra aetate prolatis (*as*), eum Moguntiae nobili ſtirpe na-

---

(*ap*) Ibid. *N.* 54.
(*aq*) Ibid. *N.* 71.
(*ar*) Ibid. *N.* 85. *et* 86.
(*as*) Eorum documentorum indiculum lectori ob oculos hic ponere haud inutile erit, praeſertim ut acta Gutenbergii cuivis indagare in promtu ſit.

natum huic civitati jam ante a. 1430. valedixiſſe, Argentinae per mul-

---

1.) Diploma Conradi III. Archiep. Moguntini, dat. d. *letare Jheruſalem* 1430. apud GEORG. CHR. JOANNIS *ſcript. rer. Moguntin. Tom. III. p.* 460. *ſeq.* ſed accuratius apud KÖHLER *p.* 67. *ſeq.* unde conſtat, Henchin *zu Gudenberg* tum temporis Moguntia fuiſſe abſentem; quod bene in noſtrum Jo. Gutenbergium quadrat.

2.) Charta, qua Johannes Genſefleiſch, junior, dictus Gutemberg, declarat, ſe intercedente magiſtratu Argentinenſi D. Nicolaum ſcribam publicum Moguntiae, quem ob non ſolutos ab hac urbe annuos reditus ceperat, ex captivitate dimiſiſſe. Dat. (Argentorati) die Dom. poſt. feſtum S. Gregorii Papae 1434. apud SCHÖPFLIN. *in Docum. poſt Vindic. typogr. p.* 3.

3.) Annotatio de lite a nobili virgine Anna *zu der iſerin thüre* Argentorati a. 1437. Gutenbergio mota, promiſſi, ut videtur, matrimonii cauſa, citata a SCHÖPFLINO in *Diſſ. Gallica p.* 766. et in *Vindic. Cap. II.* §. 6. at hucusque inedita.

4.) Notitia ex cataſtro gabellae vini Argentoratenſi de ſoluto per Gutenbergium vectigali, d. Jovis ante S. Margaretae 1439. apud SCHÖPFLIN. in *Docum. poſt Vindic. p.* 40.

5.) Depoſitiones teſtium in cauſa Georg. Drizehenii contra Jo. Gutenbergium a. 1439. cum ſententia Senatus Argentinenſis 12. Decemb. 1439. apud SCHÖPFLIN. ibid. *p.* 5. *ſeqq.* et in *Append. noſtra N.* 1.

6.) Inſtrumentum emtionis redituum, ubi Johannes dictus Genſefleiſch, alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentinae commorans condebitor eſt. Dat. Argentorati ſecundo Idus Januarii 1441. apud SCHÖPFLIN. *ibid. p.* 31. *ſeq.*

7.) Inſtrumentum venditionis annuorum redituum, ſuper civitatem Moguntinam per Johannem dictum Genſefleiſche, alias Guttenberg de Maguncia, Capitulo S. Thomae Argentinenſis factae, dat. 15. Kal. Decemb. 1442. Argentinae. Apud SCHÖPFLIN. *ibid. p.* 36. *ſeq.*

8.) Notitia, Jo. Gutenbergium vectigal Argentorati ſolviſſe die S. Matthiae (24. Febr.) 1443. et die S. Gregorii (12. Martii) 1444. item Annam Gutenbergiam hoc poſtea Argentorati ſolviſſe. Apud SCHÖPFLIN. *ibid. p.* 40.

9.) Laudum inter Jo. et Jac. Fauſtos ex una et Jo. Gutenberg ex altera parte, agens de pecunia in librorum impreſſionem inſumta. Dat. Moguntiae 6. Novemb. 1455. editum ab ill. SENCKENBERGIO *Tom. I. Select. Jur. et Hiſtor. p.* 269. *ſeq.* WOLF. *Tom. I. Monum. typogr. p.* 472. *ſeq.* et optime a KÖHLERO *p.* 54. *ſeq.* Gallice verſum id exhibuit FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 116. *ſeq.*

10.) Literae Adolphi II. Archiep. Moguntini, queis declarat, ſe Jo. Gutenberg inter aulicos ſuos annuo cum ſtipendio recepiſſe. Dat. in Eltvil d. Jovis S. Antonii 1465. Exſtat *Tom. III. ſcriptor. rer. Mogunt.* JOANNIS *p.* 424. et apud MARCHAND *Hiſt. de l'imprimerie Part. II. p.* 13. KÖHLER *p.* 100. *ſeq.*

11.) Literae Conradi Humery, quibus utenſilia typographica a defuncto Jo. Gutenbergio relicta et ad ipſum devoluta ſe non extra urbem Moguntiam venditurum Archiepiſcopo promittit. Dat. Moguntiae d. Veneris poſt S. Matthiae 1468. apud c. c. JOHANNIS, MARCHANTIUM, et KÖHLERUM *loc. cit.*

multos annos commoratum, a. 1436. et ſeq. praeter alias artes impreſſoriae cumprimis navaſſe operam, ea urbe a. 1444. vel ſequenti relicta in natalem mox reverſum eſſe, ubi typographiam mirifice excoluit, ſocietatemque cum Fauſto a. 1450. contraxit, qua a. 1455. ob mutuas altercationes diſſoluta novam officinam impreſſoriam ibidem erexit, poſtmodum a. 1465. inter aulicos Adolphi, Electoris Moguntini, annuo cum ſtipendio receptus, et proximo biennio trienniove defunctus (*at*). At crucem viris doctis alter ille Jo. Gensfleiſchius figit hucusque graviſſimam. Eum etenim, quod a WIMPHELINGIO (*au*) dicatur Gutenbergii adjutor, quod de Fauſto alio licet ſenſu TRITHEMIUS (*ax*) ſcripſerat, ill. LEIBNITIUS (*ay*), aliique (*az*), eundem cum Fauſto exiſtimarunt; quod multum a vero recedit. Fauſtus cognomen Gensfleiſchii nunquam geſſit, neque in eum quadrare oſtendimus, quod Gensfleiſchio in *inſcriptione ſepulcrali* alibique tribuitur, artis impreſſoriae inventum; imo hanc conjecturam evertit auctoritas CASP. HEDIONIS (*ba*), qui in *Chronico*, edit. 1543. Jo. Fauſtum et Jo. Gensfleiſchium ut adjutores Gutenbergii conjungit. At non minus gravi paſſimque jam recepto errori anſam dedere excerpta duo, non bene intellecta, e *libro Salico* Eccleſiae Thoma-

(*at*) Add. ſupr. *Cap. VI.* §. 4.

(*au*) In *Catal. Epiſc. Argent. Append. N.* 44.

(*ax*) In *Chronic. Spanhem. Append. N.* 30.

(*ay*) Apud GEORG. CHRIST. JOANNIS *Tom. III. Script. Mogunt. p.* 456. qui ſomniatus fuit, Fauſtum vero nomine dictum fuiſſe Gensfleiſchium, quumque hoc diſpliceret, alterum nomen ſibi adſciviſſe, ſumtum a felicitate. At ne dicam, notas jam eſſe diverſas familias Gensfleiſchii et Fauſti, ſciendum Germanice non *Fauſt* ſed *Fuſt* ſcribi, unde tota corruit Leibnitii conjectura.

(*az*) Scilicet WILH. ERN. TENTZELIUS in *Diſſ. de typogr.* apud WOLF *Tom. II. Monum. typogr. p.* 681. PAUL. PATER in *Diſſ. de Germaniae miraculo, Cap. I.* §. 12. *dict. Tom. II. p.* 717. SAM. PALMER *Hiſtory of printing p.* 17. et JO. CHR. SEIZ *derde jubeljaer der drukkonſt Cap. V. p.* 125. *ſeq.*

(*ba*) Vid. *Append. N.* 69.

manae Argentoratenſis, a JO. GEORG. SCHELHORNIO (*bb*) a. 1725. producta, in queis a. 1441. et ſequenti occurrit *Johannes dictus Gensfleiſch, alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentinae commorans.* Nata enim hinc SCHWARZIO, KÖHLERO, SCHÖPFLINO (*bc*), aliisque pluribus occaſio carpendi veteres, quaſi Gutenbergium in duos homines diviſerint. Hic vero error neotericorum profligandus eſt, tum ne latius ſerpat, tum ut omnes tenebrae, quibus hiſtoria typographices tamdiu involuta fuit, tandem diſpellantur.

§. VIII.

Obſervaſſe hunc in finem juvabit, illum, de quo antea ſermo fuit, Jo. Gensfleiſchium nimis aperte a Gutenbergio diſtingui, quam ut ea in re labi potuerit antiquitas. Utrique diverſum poſitum fuit epitaphium. Uterque eodem fere tempore, WIMPHELINGIO teſte, arti typographicae incubuit, Gensfleiſchius Moguntiae, Gutenbergius Argentinae, donec hic ſeſe illi in urbe natali comitem daret. Gensfleiſchius ab eodem auctore ſenex fuiſſe perhibetur, quo tempore Moguntiam ad eum deſcendebat Guten-

(*bb*) *Amoenit. literar. Tom. IV. p.* 304. Idemque a. 1727. confirmavit LUDOVICUS LA GUILLE *Hiſt. d'Alſace Part. I. Livr.* 29. *p.* 334. ad regiſtra publica a. 1442, 1443. et 1444. provocans. Miror vero, ill. SCHÖPFLINUM, qui ipſa haec duo inſtrumenta ex libro Salico integra *Vindiciis* ſuis ſubjecit, e regiſtris a. 1443. et 1444. a Guillio memoratis nihil produxiſſe.

(*bc*) Vid. iſte in *Ind. nov. libr. ſub incunab. typogr. impreſſ. p.* 25. et in *primar. docum. Diſſ. III. p.* 25. ille in *ehrenr. Gutenbergs p.* 2. hic in *Diſſ. Gallica p.* 773. *et* 776. ac in *Vindic. Cap. V.* §. 1. *ſeq.* Singularis vero error eſt FRID. CHR. LESSERI in *typogr. jubil. Cap. I.* §. 13. *in not.* dum Fauſtum et Gensfleiſchium eundem ſtatuens, adſciviſſe tamen Gutenbergium cognomen Gensfleiſchii, tanquam ſocii ſui, exiſtimavit: quae opinio quam abſurda ſit, nemo non animadvertit. Et certe vel ſolo everti illa poteſt documento Argentinenſi a. 1434. quod pluribus annis praeceſſit ſocietati Fauſtum inter ac Gutenbergium, et tamen idem Gensfleiſchii cognomen Gutenbergio tribuit.

tenbergius; at hic vegetae tum aetatis erat, viginti poſt annos, ipſo obſervante SCHÖPFLINO, inter aulicos Electoris receptus.

Novi, haec omnia erroris inſimulari, a quo ut tandem liberentur, apponam fortiora, quae totam rem extra omnem controverſiam ponant, argumenta. Producta ſunt a KÖHLERO a. 1741. ſed non bene hucusque examinata, quinque documenta, in quibus *Johannes Gensfleiſchius ſenior* occurrit Moguntiae annis 1441. 1443. 1445. 1450. 1456. (*bd*) Ex illis conſtat, eum nobilem

---

(*bd*) Ea documenta in illorum gratiam, ad quos Germanica KÖHLERI *Diſſertatio* haud pervenit, operae mihi viſum eſt pretium integra hic ſubjicere.

I. *Allermenlich ſal wiſſen, dos Rudiger, Rudolfs ſeligen Son zu Landecke qvam vor Richter Clauſz Schenckenberg, ein werntlicher Richter zu Maintze, und bait verieben, vnd bekant vor ſich und ſin Erben, das Ime Henne Genſefleiſche der alte ſin Vetter gütlichen und gentzlichen gereichet, gegeben, vnd ein gantze gut gennugen gethan habe, als van alles des gudes wegen, das ime van ſeine Vatter vnd van ſiner Mutter ſeligen anerſtorben, vnd anegevallen iſt etc.* Publicatum anno dñi. M CCCC XLI. feria quarta pxima poſt feſtum epiphaniae Domini. *Ex documento originali ſub Num. 21. inter documenta familiae* zum Jungen.

II. Item. *Jch haue Henne Geinsfleiſch deme Alten myn Hoff zum Jungen geluwen dry Jar nach eyn ander folgende, vnd ſal mir alle (Jabre) uſz dem hoff geben X gulden an Golde, vnd ging ſin Jar an vff Sant Symon vnd Judendag Jn dem* XLIII. *Jar, vnd ſal mir eyns iglichen Jars der Zinſz halbauve geben, vnd wie ir mir den Hoff die druwe Jar halten ſal, hat vns ir iglichir eyn Zedel vſzeyn geſchneden. Daby iſt geweſt Henne van Fürſtenberg genant Salmann myn ſwager.* Item *Henne Gensfleiſch hat mir geben* V. *gl. an golde von dem erſten halben Jar Zinſz, als er den hoff beſtant.* Aus Ortens zum Jungen, des alten, zu Franckfurth, Gültbuch ad a. 1443. pag. 231. *inter documenta ejusdem familiae.*

III. *Ich Henne zum Jungen zu Hattenbeym han Henne Mulbaum geben* LXXXXVI. *gul. an golde, gab ich ime off mit mytwochen neſt vor dem helligen Oſter dag, und verleip Henne obgt ſchuldig* jjjj *gul. in Golde, die warn nit gut, gab er mir wieder. Hie by waſz Henne Ginſzfleiſz der alte, Ort zum Jungen, myne Vetter, und Anne mynes Vetter obgt Huſzfrauwe, des obgerorten Henne Sweſter, vnd gabe Sie Ime in mynes Vettern Orten Huſze of mytwochen vor dem hellgen Oſter dag* Anno XLV. *Jar* (Anno 1445.) Aus Hennens zum Jungen zu Haltenheim in Rhingau Gültbuch *in origin. ibid. p.* 111.

IV. *Ich Anthis Henne, vnd Elſe, ſin eliche Huſſrauwe van Hexheim, bekennen offintlichen mit dieſem brieffe vor vns vnd vnſzer erben, daz wir recht vnd redlichen verkaufft han vnd verkeuffen, auch in Crafft dieſes brieffs, dem erbarn Junckern Henne Gyn-*

bilem fuiſſe, uxorem habuiſſe Catharinam, eiusdemque nominis filiam, et, quod caput rei eſt, a. 1443. Moguntiae in tres annos conduxiſſe aedes *zum Jungen*, in queis impreſſoriam artem fuiſſe exercitam teſtis eſt TRITHEMIUS (*be*). De Gutenbergio autem jam a. 1741. in *Diſſertatione* ſua Gallica citavit, atque a. 1760. *Vindiciis* ſuis *typographicis* ſubjecit ill. Schöpflinus inſtrumentum Argentinenſe a. 1434. in quo is diſerte vocatur *Johannes Gensfleiſchius junior, dictus Gutenberg* (*bf*). Allegata ab eodem

---

Gynſefleiſch dem Alten vnd Kettgin ſiner elichen Huſſrauwen, anderhalbe Ame guts wiſzes Wins, off dieſen hernachgeſchrl. vnſzer Wingarten vnd gutern in Pubenheymer marck gelegen, die da ſten ſollen off Leptage der itzgñten Ketgins Juncker Henne Gynſefleiſch Huſſrauwen, vnde Ketgins ir beyder Dochter, ye vam eynem off daz ander zu ſterben, vnd zu werden, vmb zeben gulden an Golde, guter Mentzer werunge etc. Auch hant vns die vorgeſchrl. elute, Juncker Henne Gynſefleiſch vnd Ketgin ſin elich Huſſrauwe ſolich Fruntſchafft vnd Gnade getan, wan wir kommen vor den Ziel, mit namen, vor ſant Michels dag, vnd bitden ſie vmb Gotswillen, daz ſie vns ſolich Wingulte widder abe zu keuffen geben etc. Geben in dem Jar do man zalt nach X℈i *gepurt vnſers Hern duſent vierhundert vnd funffizig jar, off den neſten mandag nach dem achtzebeſten dag. (nebmlich nach den Chriſttag das iſt der* 12. Januarii. vid. HALTAUSII *Calend. medii aevi ſpec.* §. *II. p.* 41.) Ex original. inter document. famil. zum Jungen.

V. Item. *Ich Henne zum Jungen han Henne van Fürſtenberg genant Salman geben* X. *gulden van Orten wegen zum Jungen, gebe ich ime off vnſzer lieben Frauwe dag* nattifitas *des abents in dem* LVI. *Jar.* (1456) *daby was Henne Ginſzfleiſch der Alte, vnd Ort Gelthus van Oppenheim.* Aus Henn zum Jungen Gültbuch *in orig. ibid. p.* 113.

(*be*) *Append. N.* 4. *et* 30.

(*bf*) Ex ea charta, qualiter ab ill. SCHÖPFLINO edita eſt, leviſſima ope inſigne mendum tolli poteſt. Teſtatur illic Gutenbergius, Nicolaum, Secretarium Moguntinenſem, quem captivum detinuerat, jurejurando ſibi promiſiſſe 310. florenos Rhenenſes, *zu geben, zu weren, und zu antwurten gen Oppenheim in den hoff zum Lamparten miner vettern Artgeld huſſ binnen untz Pfingeſten ſchirſt komen*; quae interpretatus eſt Schöpflinus, *Oppenhemii in curia ad Leopardum, cognatorum meorum Artgeld domo, ante proximum Pentecoſtes feſtum numerandos.* Ubi non refragor, quominus *den hoff zum Lamparten* per curiam vertatur, modo intelligamus aedes ejus nominis, uti *den hoff zum Jungen*, et centena id genus exempla. Dubito autem, an *zum Lamparten* hic ſignificet *ad Leopardum.* Certe vox *Lamparten* veteri lingua Alſatica deſignabat Longobardos, eaque ſaepius uſus eſt JAC. KÖNIGSHOVIUS, qui ſeculo XIV. exeunte floruit, in *Chronico* a JO. SCHILTERO edito. vid. *Cap. VI. p.* 399.

eodem (utinam producta) charta (*bg*), ex qua colligitur, hunc Argentinenſem typographum uxorem habuiſſe Annam *zu der iſerin thüre*, quae poſt annum 1444. Argentorati manſit, num vero liberos reliquerit, incertum mihi videtur (*bh*). Productum denique ex cataſtro gabellae vini teſtimonium, Gutenbergium a. 1443. et 1444. publica adhuc onera ſolviſſe Argentinae, adeoque tamdiu illic fuiſſe commoratum.

Ita vero quum aetatis, uxoris, ac domicilii eodem tempore con-

---

399. *etc.* atque hae forte aedes, cuius ipſiſſimi nominis etiam exſtitere Moguntiae (vid. GUDENUS *Tom. II. Cod. diplom. p.* 536.) appellationem dederunt familiae cognomini, ex qua occurrit Nicolaus Lamparter, typographus Baſileae a. 1507. in DAV. CLEMENTIS *Biblioth. cur. Tom. V. p.* 195. Aſt, utcunque ſit, quum aedes *zum Lamparten* locus fuerint ſolutionis, monſtroſum eſt, quod additur de cognatorum Artgeld domo, *miner vettern Artgeld buſſ.* Vehementer ſuſpicor, poſtrema duo vocabula male disjuncta eſſe, ac ſubſtituendum, *minen vettern Art* (id eſt *Ort*) *Geldbuſſ.* Et ita relegatis Artgeldiis, de quibus nihil uſpiam reperire licuit, verus prodit Gutenbergii cognatus Ortwinus Gelthus, quem Oppenhemii (ubi pecunia numeranda erat) habitaſſe, et ſenſori quoque Gensfleiſchio notum fuiſſe indicat charta Moguntina a. 1456. a nobis ex KÖHLERO modo prolata. Et hic ipſe etiam videtur, de quo inter varia epitaphia a cl. Gudeno edita *Tom. III. dict. op. p.* 991. annotatum legimus: *Anno* 1466. *die Sabbati* 27. *menſis Decembris* (obiit) *Ortwinus Gelthus von dem Jungen, Caſtrenſis in Oppenheim*; cuius etiam mentio in HUMBRACHTS *Stamtafeln der Rheiniſchen Ritterſchafft, Tab.* 46. Ex quibus patet, memoratae chartae verba ſic vertenda eſſe: *Oppenhemii in aedibus Longobardicis* (aut ſi malis *Lamparterianis*, vel *zum Lamparten*) *cognato meo Ortwino Geldbuſſ ante proximum Pentecoſtes feſtum numerandos.*

(*bg*) Huius jam meminerat vir ill. in *Diſſ.* Gallica *p.* 766. Et in *Vindic. Cap. II.* §. 6. diſerte ſcribit, huius litis exitum chartam non docere. Eam vero quum a v. cel. expetiiſſem, clarius mentem ſuam expreſſit in literis humaniſſimis ad me datis d. 20. Febr. 1761. ſcripſitque, eiusmodi chartam non exſtare, verum unice annotationem quandam; at vel ſic eam vellem produxiſſet.

(*bb*) Idem v. ill. in *Diſſ.* Gallica *p.* 766. Gutenbergium Argentorati occurrere a. 1444. liberos habentem ſcripſit, forte quod Annam Gutenbergiam tum exiſtimaverit huius fuiſſe filiam, quam recte deinceps illius uxorem vidit. In *Vindic. Cap. VII.* §. 9. cum nullam reliquiſſe prolem tradit; quod unde probari poſſit, ignoro. SCHELHORNIUS *Obſ. II. de art. typogr. p.* 17. ex charta Moguntina a. 1450. ei filiam tribuit Catharinam; ſed hic Gutenbergium cum Gensfleiſchio ſeniore illic confundit, ut mox patebit.

contracti ratione distinguantur in ipsis instrumentis authenticis hi duo homines, neminem porro mortalium fore confido, qui eos pro una eademque persona habeat; mirandumque omnino est, fil. Schöpflinum, perspicacissimi ingenii virum, qui a. 1741. (*bi*) bene jam observaverat, Jo. Gutenbergium dictum fuisse Gensfleischium *juniorem* ad oppositionem alterius ejusdem nominis, at aetate provectioris, eo ipso tamen in loco Wimphelingium potuisse reprehendere, quod Jo. Gutenbergium (adeoque Gensfleischium juniorem) a Jo. Gensfleischio sene distinxerit. At nimium tribuisse videtur vir cl. SCHWARZII (*bk*) KÖHLERIque auctoritati, qui dum instrumentum Argentinense a. 1434. nunquam viderant, neque de duobus typographis Gensfleischiis vel fando aliquid inaudiverant, Gutenbergium cum Gensfleischio sene confuderunt, atque ita rejectis veterum auctoritatibus omnia conturbarunt miserrime. Magis mirandum, noviſſime etiam SCHELHORNIUM, post examinatas collatasque chartas Köhlerianas Schöpflinianasque, eundem errorem sequi, quaeque alterutri Gensfleischiorum debebantur, attribuere uni soli potuisse (*bl*).

§. IX.

(*bi*) In *Diss. Gallica p.* 766.

(*bk*) SCHWARZIUS in *Ind. nov. libr. p.* 25. et in *primar. docum. Diss. III. p.* 25. scripsit, nonnullos gravi errore duos viros, alium nempe Gensfleischium, alium Gutenbergium finxisse, ad fabulas originis typographiae magis ornandas. Ea accusatio meliori jure in ipsum Schwarzium retundi posset, qui duos finxit Petros Schoefferos Gernshemienses, alterum clericum dioecesеos Moguntinae, alterum puerum Fausti. vid. *Diss. II. p.* 52. merito hoc nomine reprehensus a SCHÖPFLINO *Vindic. Cap. III.* §. 4. *in not.*

(*bl*) In *Observ. II. de orig. typogr.* Ut vero quod contrarii inesse videbatur tollat SCHELHORNIUS e diverso domicilio, statuit Gutenbergium jam a. 1443. revera sese Moguntiam transtulisse, ibique mense Octobri huius anni aedes *zum Jungen* conduxisse; attamen quum die S. Gregorii, scil. 12. Martii 1444. onera adhuc solverit Argentinae, singit, eum principio ultro citroque commeasse, ut in hac urbe res domesticas legitime componeret, inque illa stabiliret. Suppositio parum bene quadrans in homi-

§. IX.

Uterque Joannes Gensfleiſchius quum nobilis (*bm*) vocetur, ambos ex equeſtri apud Moguntinos Gensfleiſchiorum gente oriundos fuiſſe liquet, in qua plures Gutenbergii cognomen ſibi adſcivere, ſaepe etiam cum Gensfleiſchiano commiſcuerunt (*bn*). Et

---

nem, cui res anguſta domi erat, nec proinde ſpatio quinque menſium aut opus fuit ad transferendam curtam ſuam ſupellectilem, aut conſultum utroque in loco publicis ſeſe ſubjicere oneribus. Quid quod hac ratione fingendum quoque erit, eum triennio jam ante ultro citroque commeaſſe; nam feria quarta poſt feſtum epiphaniae Domini (id eſt 10. Januarii) 1441. Gensfleiſchius ſenior occurrit Moguntiae; et proximo ſtatim biduo, ſcil. 2. Idus Jan. 1441. Gutenbergius in inſtrumento emtionis redituum offenditur Argentinae. Ut porro diſſidium tollatur e diverſo conjugio, fatetur quidem Schelhornius, Gutenbergium uxorem habuiſſe Annam, quae poſt a. 1444. adhuc vixit, ſed ea mortua alteram ei tribuit conjugem Catharinam, et ex ea filiam cognominem, memoratas in charta Moguntina 12. Januar. 1450. At de diſſidio ratione aetatis altum ſiluit v. cl. neque nos docuit, qua de cauſa is ipſe, qui a. 1434. junior Gensfleiſchius dictus fuit, jam a. 1441. ſenior audierit. Profecto WIMPHELINGIUS, qui Gensfleiſchium ſeniorem a Gutenbergio diſtinguit, et utrumque ſimul vixiſſe indicat, veteribus adjutus chartis alia omnia docere Schelhornium debuiſſet.

(*bm*) De ſeniore hoc diſcimus ex producta a nobis charta Moguntina a. 1450. ubi *Juncker* appellatur. Juniorem, ſive Gutenbergium eodem titulo inſigniunt notiſſimum inſtrumentum litis a. 1455. atque auctor *Colonienſis Chronici*, eumque conſtat in *Conſtaflerіorum*, id eſt civium nobilium, claſſem Argentinae fuiſſe relatum. vid. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. II. §. 6.* Recte igitur equitem illum vocavit MATTH. PALMERIUS, Piſanus, vid. *Append. N.* 23. atque hoc duce POLYD. VERGILIUS, SABELLICUS, pluresque deinceps alii.

(*bn*) Familia Gensfleiſchia appellationem ſine dubio acquiſivit a domo huius nominis in urbe Moguntia, (memorata GUDENO *Tom. II. Cod. Diplom. p.* 524.) atque ineunte ſeculo XIV. inter patricias primum mox et nobiles familias Moguntinas locum tenuit. vid. G. C. JOANNIS *de patricior. Mogunt. famil. Tom. III. Script. rer. Mogunt. p.* 456. et KÖHLER *Ehrenr. Gutenbergs p.* 15. Numeroſa quum eſſet, plures in ea diſtinctionis cauſa aliud ſibi cognomen adſcivere; qualia ſunt *zur Laden*, *Gutenberg*, et *Sorgenloh*. Priore appellatione uſi ſunt liberi Frielii Gensfleiſch, (Petermanni fil.) a matre Grede *zur Laden*, teſtibus chartis a. 1410. et 1419. apud Köhler *p.* 80. *n.* 12. *et p.* 81. *n.* 13. Gutenbergii agnomen num ex affinitate profluxerit cum nobiliſſima hac primique ordinis gente, de qua vid. Köhler *p.* 8. Gude-

Et tamen Joannes ille Gensfleiſchius ſenior, de quo verba fecimus, nusquam ſub Gutenbergii nomine occurrit, quandoque autem

---

nus *Tom. II. p.* 469. *ſeq.* an ex aedibus huius nominis, per hereditatem forte ad Gensfleiſchios devolutis, non dixerim. Id certum, Nicolaum Genſefleiſch, Moguntiae aevo XIV. vergente clarum, promiſcue jam Gensfleiſchium et Gutenbergium nuncupatum fuiſſe, ut patet ex collatione chartarum a. 1401. et 1409. (ubi illius, tum defuncti, mentio) apud Köhler *p.* 74. *in fin. et* 84. *n.* 6. queis ſimilia exempla in aliis ex hac familia videre eſt in documentis a. 1434. et 1444. *ibid. p.* 14. *in fin. et* 82. *n.* 16. Sorgenloae ſeu Selgenloae nomen tantum abeſt, ut a prima origine Gensfleiſchia gens adoptaverit, quod Köhlerus *p.* 9. §. 5. voluit, ut e contrario primum illo uſi fuerint eiusdem Nicolai ex filio Joanne nepotes, Petrus et Georgius Gensfleiſchii a Selgenloh, teſte charta a. 1432. *ibid. p.* 76. forte quod Joanne a. 1411. ex urbe Moguntia cum liberis profecto (vid. *ib. p.* 85. *n.* 8.) hi in pagum deinceps huius Archiepiſcopatus, dictum Selgenloh, ſeſe contulerint, ibidemque bona acquiſiverint. Caeterum plures haec gens eodem tempore perſonas quum produxerit ſibi cognomines, nata Köhlero, familiae huius genealogiam ope veterum chartarum conficienti, plus ſemel eſt errandi occaſio. Nam praeter Joannem a Sorgenloh juniorem, dictum Gensfleiſch, Georgii filium (de quo vid. chartae a. 1442. et 1464. apud Köhler *p.* 86. *n.* 13.) intra annos 1430. et 1441. Moguntiae occurrunt Joannes Gensfleiſch ſenior, ac Joannes Gudenberg ſeu Gensfleiſch, Frielii filius; itemque Argentorati Joannes Gensfleiſch, dictus Gutenberg, de Moguntia, qui in urbem patriam deinde reverſus ſub nomine Jo. Gutenbergii inclaruit. Hos vero tres confudit Köhlerus, et pro eadem perſona habuit, patrem huic proteo aſſignans Frielium Gensfleiſchium, ab a. 1400. ad 1411. obvium, matrem Eliſabetham Wyrichin *zum Gudenberg*, a. 1386. Frielio nuptam; avum pariter Frielium dictum, qui a. 1359. vixit, aviam Grede *von dem jungen Abent zur Laden*; proavum Petermannum, qui floruit a. 1332. ad 1379. proaviam Agnetam *zum Jungen*; abavum Frielium Genſefleiſch, Conſiliarium Moguntiae a. 1332. At Joannem Gensfleiſch ſeniorem jam oſtendimus alium omnino hominem fuiſſe a Joanne Gensfleiſch, dicto Gutenbergio, Argentinenſi typographo. Et ab utroque differre etiam videtur Joannes Gutenbergius, Frielii filius, a. 1430. et 1434. in chartis apud Köhler *p.* 81. *n.* 14. *et p.* 82. *n.* 16. Moguntiae obvius, utpote cui *ſenioris* nota characteriſtica haud apponitur, et diverſum ab Argentinenſi eodem tempore diſtinguere videtur domicilium. Atque haec ſi conſideremus, alios omnino uterque typographus Gensfleiſchius (fratres enim hos fuiſſe mox conſtabit) majores, atque Köhlero viſum, habuit, quos tamen chartae hucusque vulgatae non exprimunt. Quum vero ſenior typographus proximo cognationis vinculo junctus fuerit cum Rudigero a Landeck, Rudolfi filio, eiusque etiam bona adminiſtraverit, teſte charta a. 1441. not. *bd.* a nobis producta, ſtatuere poſſumus, utrumque impreſſorem ex alio Frielii Gensfleiſch, Conſiliarii Moguntinenſis, filio Nicolao, a. 1358. memo-

tem Joannes Gensfleiſch κατ' ἐξοχὴν audit (*bo*). Junior autem Gutenbergii nomen vel gentilitio ſuo adjecit (*bp*), vel ſimpliciter uſurpavit (*bq*), quo ſeſe ab altero diſtingueret. Quo agnationis gradu ſibimet juncti fuerint, documenta et teſtimonia hucusque prolata etſi non exprimant aperte, collata tamen inter ſe haud obſcure indicare videntur, eos fuiſſe fratres; quemadmodum in familiis numeroſa prole beatis ea aetate uſu receptiſſimum erat, duos

---

morato, deſcendere. Nam Nicolaus hic filium habuit Joannem, a. 1390. obvium, atque ex eo nepotes Nicolaum Gensfleiſch ſive Gutenbergium, (a quo Sorgenloi originem trahunt) Joannem Gensfleiſch, Rudolfi patrem, et Gutham Gensfleiſchiam, nuptam Rudolfo a Landeck. conf. chartae apud Köhler *p.* 84. *ſeq.* Rudolfi Gensfleiſchii Jo. fil. mentio fit Moguntiae in chartis a. 1395. et 1427. *ibid. n.* 3. *et* 7. quem opinabor, (donec certiora me alii docebunt) utriusque typographi Jo. Gensfleiſchii fuiſſe patrem. Quod ſi verum, impreſſores noſtri praenomen ab avo, ut moris eſt, acceperunt, quintoque gradu Rudigero a Landeck, Rudolfi fil. juncti fuere. At de matre eorum non adeo multum laborandum videtur. Nam charta a. 1442. apud SCHÖPFLIN. in *Append. Vindic. p.* 36. probat, Jo. Gutenbergio, Argentinenſi typographo, avunculum fuiſſe Jo. Rihter, alias Leheymer, judicem ſecularem Moguntiae, imo huius etiam ſucceſſionem ad Gutenbergium devolutam; unde *avunculi* appellatio proprio illic ſenſu pro matris fratre, non autem materterae marito, ut quandoque fit, accipienda eſt, atque ita matrem Gutenbergii (et ſenioris proinde etiam Jo. Gensfleiſchii) eiusdem Rihterianae ſeu Leheymerianae fuiſſe gentis oportet; prout bene jam ſtatuerat ill. Schöpflinus in *Diſſ. Gallica. p.* 765. qui deinde in *Vindic. Cap. II.* §. 5. Köhleri auctoritate deceptus mutaſſe videtur ſententiam.

(*bo*) Ut in *inſcriptione* ſepulchrali, et in *Chronicis* CASP. HEDIONIS, SEB. FRANCKII, DAN. SPECKLINI, et *Anonymi*, *Append. N.* 69. 71. 85. 86. *et* 89. Saepe etiam obſervavi in familiis, ubi duo agnati eodem praenomine gaudent, ſolum juniorem diſtinctionis notam gerere; at Gensfleiſchius hic ſe ipſum ſemper *ſeniorem* vocavit, ut ex productis documentis conſtat: quod vero in charta a. 1448. apud KÖHLER *p.* 82. *in fin.* legimus, Joannem Gensfleiſch acquiſiviſſe domum Lauffenberg, ad noſtrum plane non ſpectat, verum ad Jo. a Sorgenloh, dictum Gensfleiſch, ceu patet ex collatione documenti *p.* 86. *n.* 14.

(*bp*) In chartis ſcil. Argentinenſibus a. 1434. 1441. 1442.

(*bq*) In urbe videl. Moguntia, (ubi notum erat eius gentilitium nomen) ut patet ex chartis a. 1455. 1465. 1468. Sed et in depoſitione teſtium ac ſententia Senatus Argentoratenſis 1439. itemque in cataſtro gabellae vini in hac urbe ſimpliciter Gutenbergius dicitur, quod vulgo ita appellaretur.

duos fratres ſororesve eodem praenomine, adjecta ſenioris junioris que diſtinctione, inſignire (*br*). RAPHAEL certe VOLATERRANUS (*bs*), ſcriptor Italus ſeculi XVI. ineuntis, poſtquam de inventione typographiae locutus eſſet, ſubjicit *auctores* (i. e. ut intelligo, inventores) *duos e Germania fratres* fuiſſe; in eo vero errans maximopere, quod artem per hos ipſos Romam allatam exiſtimaverit, quod a Conrado Sweynheym et Arn. Pannartz factum conſtat (*bt*). Apertius BOHUSLAUS BALBINUS, ſcriptor quidem praecedentis modo aevi, at quem plurimas chartas veteres ad manus habuiſſe egregia eius *regni Bohemiae hiſtoria* evincit, duos fratres typographiae inventores in Germania ſcripſit (*bu*), quod eum in anecdoto quodam vel ſcriptore vel documento repeririſſe oportet. His accedat tandem auctoritas *Mſ. Lambethani*, de duobus fratribus ſermonem facientis, quorum unus prototypographi Harlemenſis famulus erat, alter ab hoc edoctus artem poſtea

(*br*) Sic in MAXIMIL. HUMBRACHT *Stamtafeln der Rheiniſche Ritterſchaft Tab.* 46. duo fratres Arnoldi Gelthus *von den jungen Abend* occurrunt, ſcil. *der alten* et *der jungen*. Similia exempla videre eſt in gentibus Eppenſteiniana, Marchionum Misniae, Winſpergica, et Iſenburgica, *Tom. I. Scriptor. rer. Moguntin.* GEORG. CHRIST. JOANNIS *in ſchem. ad p.* 625. *a. p.* 685. *p.* 704. *lit. t. et ad p.* 771. Ita tritavus meus Gerardus Franciſci fil. Meerman, Senator, Conſul, et Praetor Delphis Batavorum a. 1575. ſeqq. duas habuit ſorores, Mariam Franciſci Meerman, ſeniorem, nuptam Conſuli Delphenſi Nicolao Adrichomio, et Mariam juniorem, cui maritus obtigit Franciſcus Camerlingius. At hic mos ob nominum confuſionem ex uſu jam receſſit.

(*bs*) Vid. *Append. N.* 53. Non intellexit igitur hunc locum SCRIVERIUS *Laurecrans p.* 68.

(*bt*) Vid. praeter alios SCHELHORNIUS *Obſerv. VI. de orig. typogr.*

(*bu*) In *Exam. Meliſſaeo*, ex edit. quarta Colon. 1687. apud WOLF. *Tom. II. Monum. typogr. p.* 1217.

Hoc concordia munus, hoc duorum
Orbi contulit officina fratrum!
O Germania muneris repertrix,
Quo nil nobilius, beatiusque eſt!

addens in margine: *Duo fratres typographiae inventores.* Caeterum hic libellus jam antea prodierat Viennae Auſtr. a. 1670. in 12. an etiam prius, non dixerim.

ea exercebat Moguntiae (*bx*); quod ad ipſiſſimos hosce homines reſpicere *Chronographi Argentinenſes* (*by*) confirmant, dum Gensfleiſchium, famulum in officina primi inventoris, prodidiſſe arcana Gutenbergio, indeque ambos deſcendiſſe Moguntiam, ſcribunt.

Utrique porro Gensfleiſchio communis fuit patria, urbs ſcil. Moguntia (*bz*). Communis, etſi cum nobilitate conjuncta, paupertas, quae utrumque ad mechanicarum artium exercitium, vitae ſuſtentandae cauſa, adegit. Senior, poſtquam de typographeio

---

(*bx*) *Append. N.* 92.

(*by*) SPECKLINUS et *Anonymus*, *Append. N.* 85. *et* 86. quos male ad Mentelii officinam Argentinae applicuiſſe, quod in Laurentiana Harlemi contigit, oſtendi *Cap. IV.* §. 13.

(*bz*) De Jo. Gensfleiſchio (ſeniore) expreſſe hoc teſtatur *Chronographus Argentinenſis*, *Append. N.* 86. At de juniore, ſive Gutenbergio, res paululum controverſa eſt. Nam ULRICUS ZELLIUS apud *Chronogr. Colon.* JO. PHIL. DE LIGNAMINE, JAC. PHIL. BERGOMAS, BAPT. FULGOSUS, et JAC. WIMPHELINGIUS, qui omnes ſeculo XV. floruere, (ut recentiores ſileam) eum patria Argentinum declarant. vid. *Append. N.* 5. 16. 28. 36. *et* 44. Neque iis profecto teſtimoniis recte opponitur, quod apud Alſatos degens Gutenbergius ſeſe ipſum ſcripſerit *Joannem dictum Gensfleiſch*, *alias Gutenberg*, *de Maguntia*; quum reſpicere hoc poſſet aut ad familiae Gensfleiſchiae originem, aut forte ad jus civitatis Moguntiae ab ipſo quandoque acquiſitum: nam et hac ratione Udalricus Gallus, ſecundus typographus Romanus, ſaepe ſe *Habn de Vienna* nuncupavit, alibi ſeſe civem Viennenſem, patria Ingolſtadienſem declarans. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 243. *edit. ſec.* At ſcrupulum mihi eximit auctoritas poëtaſtri in carmine ad calcem *Inſtit. Juſtin.* 1468. ubi ambos prothocaragmaticos Joannes diſerte affirmat in urbe Moguntia genitos; quibus verbis qualemcunque ſenſum tribuas, (vid. §. *ſeq.*) alterum ex iis ambobus noſtrum fuiſſe Gutenbergium palam eſt: quis vero credat, Petr. Schoefferum, qui carmen hoc et ipſe impreſſit et ſua gratia confici voluit, ignoraſſe, ubinam loci Gutenbergius, cum quo ſimul arti typographicae manus admoverat, vidiſſet lucem? Dicamus ergo, quod res eſt, natum quidem fuiſſe Gutenbergium Moguntiae; verum, quum inde a pueritia commoratus fuerit Argentinae, (teſte BERGELLANO in *encom. chalcogr. vers.* 49. *ſeq. Append. N.* 74.) ibique et vitae ſociam elegerit, et per plura luſtra domicilium tenuerit, a plerisque communi errore Argentinenſem patria fuiſſe habitum. Atque ex his corriges, quae JO. CHR. SEIZIUS *derde jubeljaer der drukkonſt p.* 123. KÖHLERUS *ehrenr. Gutenb. p.* 8. et magno numero alii hanc in rem ſcripſere.

pheio Harlemenſi aliquid reſciviſſet, illi ſe ut miniſtrum tradidit, hoc animo, ut incognitam hucusque artem edoctus uberrimos exinde in patria fructus colligeret (*ca*). Junior interea, qui ſedem Argentorati fixerat, ſpecula conficiendi, lapidesque poliendi, et alias forte quasdam artes (*cb*) ea in urbe exercuit, moxque arcana quaedam typographiae a fratre edoctus eam primum Argentorati tentavit, donec Moguntiae, poſtquam ſenior illic ſeſe contuliſſet, ſub eius ductu rem perfecit (*cc*).

En igitur ambo Joannes Gensfleiſchii, ſenior, juniorque, aut ſicut veteres diſtinguebant, Gensfleiſchius Gutenbergiusque, e latebris clariſſimae luci expoſiti, non modo ut duae perſonae, ſed et ſeparatim arti impreſſoriae incumbentes, ille Moguntiae, hic Argentinae, donec ambo eadem in urbe Moguntina conjunctis viribus id opus aggreſſi mirifice poſthac promoverent; hoc proinde nomine, etſi caetera pravae fuiſſe videantur indolis (*cd*), laudandi

---

(*ca*) Vid. ſupr. *Cap. IV.* §. 13.

(*cb*) SETH. CALVISIUS in *Chronico* ad a. 1440. et HENR. SPONDANUS in *auctario ad annal.* BARONII ad a. 1440. ſcripſerunt, Gutenbergium aurifabrum fuiſſe, at ſine ullo auctore. MATH. JUDEX, qui duobus abhinc ſeculis floruit, in *libello de typogr. invent. p.* 14. *et* 29. id tradiderat de Jo. Fauſto, quem forte confudit cum huius fratre Jacobo Fuſt, Conſule Moguntino et aurifabro, de quo vid. KÖHLER *p.* 100.

(*cc*) Vid. infr. *Cap. VIII.* §. 8.

(*cd*) Senior quippe veritus non fuit officinam, in qua ſubminiſtri partes egerat, ſpoliare, ſeque ipſum ſacramenti fide liberare. Junior contentioſus admodum homo fuit; promiſſum quippe nobili virgini Annae *a porta ferrea* matrimonium praeſtare noluit, niſi demum a judice conſtrictus; de illa, poſtquam a. 1444. vel ſeq. Moguntiam ſeſe contuliſſet, parum deinde ſollicitus, eamque Argentinae relinquens ſolam: neque cum hac modo rixas habuit, ſed etiam cum ſociis typographiae utraque in urbe, quibus juſtam, ut in forum protraheretur, occaſionem praebuerat; tribus itaque ſua culpa involutus litibus. Minime proinde meritus fuit, ut eius cauſam tanto cum fervore ageret Köhlerus, Fauſtum injuria accuſans malae fidei et uſurariae pravitatis, quem credere vix potuit neceſſe habuiſſe pecuniam Gutenbergio largiendam a. 1450. mutuo ſumere; quod tamen facile mihi perſuadebitur, quum tam ingentem brevi antea ad *Biblia*, a prelo adhuc madida, impendiſſet ſummam.

dandi quam maxime! En ſtabilita fides auctoritasque WIMPHELINGII, qui natus utroque adhuc vivente Gensfleiſchio (*ce*) totius rei gnarus eſſe et potuit et debuit! En ſua ſponte corruens Moguntinae typographiae ex Argentinenſi derivatio, quae ill. SCHÖPFLINO placuit (*cf*), quum Gutenbergius poſt irrita Argentorati tentamina artem Moguntiae demum didicerit a Gensfleiſchio ſeniore; utriusque vero typographiae primordia ex una Harlemenſi repetita!

§. X.

Ex praemiſſis lucem capiunt a nemine intellecta hactenus verba Poëtaſtri in carmine, quod ſubjectum principi *Inſtitutionum Justinianearum* editioni, a. 1468. Moguntiae typis Petri Schoefferi excuſae:

Hos dedit eximios ſculpendi in arte magiſtros,
Cui placet en mactos arte ſagire viros,
Quos genuit ambos urbs Moguntina Johannes,
Librorum inſignes prothocaragmaticos,
Cum quibus optatum Petrus venit ad polyandrum,
Curſu poſterior, introëundo prior;
Quippe quibus praeſtat ſculpendi lege, ſagitus
A ſolo dante lumen et ingenium.

Per ambos enim Johannes deſignari omnes (*cg*) hucusque voluerunt Gutenbergium Fauſtumque, non ſatis attendentes ad primum diſtichon a nobis productum, quod quum maxime ad rem fa-

---

(*ce*) WIMPHELINGIUS enim lucem vidit a. 1450. vid. *Append. N.* 44. *in not.* Gensfleiſchium ſeniorem vero adhuc a. 1456. juniorem a. 1465. ſuperfuiſſe ex documentis de utroque a nobis adductis liquet.

(*cf*) Vid. *Cap. VII. Vindic.*

(*cg*) Videl. SCHELHORNIUS, ISELIUS, SCHWARZIUS, MARCHANTIUS, SEIZIUS, KÖHLERUS, SCHÖPFLINUS, et forte alii.

faciat, omittere ill. SCHÖPFLINUS de hoc loco agens (*cb*) non debuerat. Fauſtum ſane, locupletiſſimum virum, manibus typographiam tractaſſe, characteresque ſculpſiſſe, nemo veterum eſt, qui ſcripſerit, nemo qui ſomniaverit, idque ipſi etiam negant, qui ita haec verba interpretantur, neoterici. Difficile igitur eſt, ut nobis perſuadeatur, Schoefferum, in cuius maxime honorem, quoque adeo aut inſtigante, aut ſaltem conſentiente, carmen hocce compoſitum fuit, permiſſurum fuiſſe, ut in re adhuc recenti, omnibusque tum nota, ſocero ſuo Fauſto adſcripta fuiſſet peritia artis, quam numquam aut profeſſus fuit aut exercuit. Si verum ergo amamus, duo illi Johannes non alii ſunt, quam Gensfleiſchius (ſenior) Gutenbergiusque, qui manibus ſuis typographiam tractarunt, primique metallicis impreſſerunt literis. Neque tamen vel ſic me iis oppono, qui Fauſti mentionem in iſthoc carmine fieri debuiſſe opinantur; at hunc latere ſuſpicor ab *polyandri* illius, ad quem uterque Gensfleiſchius Petrusque Schoefferus confugiebant, appellatione, ea ſcil. mente adhibita, quod omnibus ille impreſſoribus commune azylum eſſet, hosque et opibus juvaret et conſilio, quaſi Germanice *aller-man* exprimas (*ci*).

(*cb*) *Vindic. Cap. VI.* §. 8.

(*ci*) Jo. Fauſto certe tributum fuiſſe olim agnomen *Gutmanni*, id eſt boni viri, (haud dubie ex propenſo eius in alios adjuvandos animo) nos docet JO. CARION in *Chronico*, *Append. N.* 65. quam etiam mentem hic fuiſſe Poëtae ſuſpicor; et licet diffiteri non poſſim, inſolitam eſſe hanc τῶ *polyandri* ſignificationem, obſervandum eſt, alias quoque voces Graecas hunc fabricaſſe Poëtam, ut jam vidit cel. SCHWARZIUS in *primar. docum. Diſſ. III. p.* 11. *et* 22. Haec autem ſi forte diſpliceat interpretatio, non refragor, quominus per *polyandrum* hic intelligantur artis penetralia, alluſione facta ad ſepulchrum Chriſti, quod Petrus Apoſtolus primus intravit, etſi poſt Johannem advenerit; qua ratione hoc aenigma explicuerunt omnes, uno SCHELHORNIO, *Tom. IV. Amoenit. liter. p.* 301. qui ignotum quendam hominem latere hic ſuſpicabatur, excepto.

§. XI.

Quis vero ex duobus hisce Gensfleiſchiis proprie typographiam charactere metallico adinvenerit, non ſatis diſtincte vetera explicant monumenta. Gutenbergius quum Argentina a. 1444. vel 1445. proficiſceretur Moguntiam (*ck*), jam alios, teſte WIMPHELINGIO, hic invenit in ea arte inveſtiganda laborantes, ac deinceps Gensfleiſchii (ſenioris) ductu rem perfecit. Cum quibus conveniunt, quae ſuo loco obſervavimus, Gensfleiſchium hunc jam a. 1442. *Grammaticam* ALEXANDRI et *Logicalia* PETRI typo ligneo excudiſſe (*cl*), atque a. 1443. domum *zum Jungen*, quae ob artem illic repertam *impreſſoria* dicta fuit, conduxiſſe (*cm*). Is

(*ck*) Ultima vice Gutenbergii apud Argentoratenſes mentio fit in cataſtro gabellae vini die S. Gregorii, i. e. 2. Martii 1444. WIMPHELINGIUS vero quum indicet, eum Argentorato recta deſcendiſſe Moguntiam, tumque ſe rei typographicae ſtudioſis adjunxiſſe, colligere licet, eum ipſo a. 1444. vel initio ſequentis mutaſſe ſolum.

(*cl*) Vid. *Cap. IV.* §. *ult.*

(*cm*) Ab affini ſcil. ſuo Ortwino *zum Jungen*, ſeniore, qui ſororem ſuam Annam Gensfleiſchiam duxerat uxorem. vid. documenta a. 1443. et 1445. ſupra not. *bd.* a nobis producta. Eas aedes deinde, finito a. 1446. locationis tempore, de novo a ſocietate typographorum in aliquot annos conductas fuiſſe veroſimile eſt, ſi hac in parte non erravit TRITHEMIUS in *Annal. Hirſaug.* qui tradidit, Fauſtum, Gutenbergium, et Schoefferum illic habitaſſe. Cette Gutenbergium eas occupaſſe idem auctor in *Chron. Spanheim.* aliusque ineditus *ſcriptor Moguntinus* teſtantur. vid. *Append. N.* 30. *et* 93. qua forte de cauſa Gutenbergio nomen *zum Jungen* tribuit MATH. PALMERIUS, Piſanus, *Append. N.* 23. WIMPHELINGIUS vero Gutenbergium artem ſub ductu Gensfleiſchii perfeciſſe ſcribit in domo *Gudenberg*; quae ita forte conciliari poterunt, ſi ſtatuamus, in aedibus *zum Jungen* artem typographicam literis metallicis a Gensfleiſchio indeque Gutenbergio inventam; at poſtquam Gensfleiſchius ob hebetatam oculorum aciem manibus opus non amplius tractavit, ſed Gutenbergio totum tradidit, eique modo dux fuit, tranſlatum fuiſſe prelum ab aedibus *zum Jungen* ad domum Gutenberg, in qua Gutenbergium deinceps habitaſſe eo magis veroſimile eſt, quod illic poſitum deinde ab IVONE WITIGISI fuerit in eius honorem epitaphium. vid. *Append. N.* 54. Erravit certe ill. SCHÖPFLINUS in *Gallica Diſſ. p.* 765. not. *f.* dum utrasque aedes pro iisdem habuit, quas diverſas eſſe ex indiculo apud GUDENUM *Tom. II. Cod. Diplom. p.* 524. *et* 526. conſtat.

Is ipſe ergo Gensfleiſchius circa haec tempora de ſubſtituendo meliori impreſſionis genere fuiſſe videtur ſollicitus, aliosque ad difficillimum opus quaeſivit adjutores, quos etſi haud nominaverit Wimphelingius, in eorum tamen numero Jo. Fauſtum et Jo. Meidenbachium fuiſſe ex aliis veterum locis inferre licet (*cn*). Oculorum vero hebetata acies obſtitit, quominus ipſe rei tam arduae ultimam imponere potuerit manum, in ea tamen jam adeo exercitatus, ut poſtquam Gutenbergius adveniſſet Moguntiam, dux ei fuerit ad tantum opus perficiendum, et typographiam literis metallicis abſolvendam, quae deinde, poſt impreſſa *Biblia* ruptamque primam ſocietatem, a Gutenbergio ſolo per quinquennium exercita huic tamen cum Fauſto communis fuit (*co*). Ita, quum ambo Gensfleiſchii a laudato poëtaſtro vocentur *proto-caragmatici*, i. e. primi typographi, tutiſſimum eſt, ut cum eodem Wimphelingio (*cp*) utrumque pro inventore novae artis habeamus, atque ita conciliemus aliorum ſcriptorum diſſidia; tametſi Gensflei-

(*cn*) TRITHEMIUS in *Chron. Spanh.* ait, Gutenbergium ad inventionem artis adjutum fuiſſe auxilio Jo. Fuſt et aliorum. Laudatus *Scriptor Moguntinus* et SEB. MUNSTERUS idem confirmant, ſed addunt praeterea Jo. Meidinbach. Denique CASP. HEDIO in *Chronico* adjutores Gutenbergii nominat Jo. Fauſtum, Jo. Gensfleiſchium, aliosque. Vid. *Append. N.* 30. 69. 76. *et* 93. Haec vero certiſſime non conveniunt novae ſocietati, menſe Auguſto 1450. contractae, utpote quae ſolos inter Fauſtum et Gutenbergium inita, neque inveniendae ſed excolendae arti, ante aliquot annos jam repertae, deſtinata erat. Probabile igitur eſt, Gensfleiſchium (ſeniorem), poſtquam Harlemo in urbem patriam adveniſſet, quum propriis ſumtibus parum ad opus typographicum promovendum contribuere poſſet, vel ſtatim vel ſaltem ab a. 1443. Fauſti pecunia fuiſſe adiutum, et ſub huius quaſi auſpiciis artem chalcographicam inveniſſe, quae hac forte de cauſa Fauſto a quibusdam tributa jam olim fuit. Acceſſit circa eadem fere tempora Jo. Meidinbachius, ac forte alii, quorum nomina interciderunt, et a. 1444. vel ſequenti his comitem ſeſe dedit Gutenbergius. Atque hanc ſocietatem poſt varia opuſcula xylographica tandem a. 1450. *Biblia* protuliſſe, eodemque anno ruptam fuiſſe ſuperius not. *e.* obſervavimus.

(*co*) Vid. *Sententia judiciaria* a. 1455. JOH. ARN. BERGELLANUS in *encom. chalcogr. vers.* 247. *ſeq. Append. N.* 74. add. SCHWARZ. *primar. docum. Diſſ. I. p.* 18. *ſeq.*

(*cp*) In *Gravaminibus contra Romanam curiam*, *App. N.* 44.

fleiſchio ſeniori, ut tempore priori, etiam primae aſſignandae videantur partes.

§. XII.

Nihil jam facilius erit, quam tempus definire, quo typographia apud Moguntinenſes initium ſumſit. Eam enim ſi latiore ſenſu intelligas, origo jam repetenda eſt, a quo ſpolia typographica Harlemo Moguntiam tranſlata ſunt, id eſt, ab a. 1441. ineunte; aut ſi malis, quo primi libri, ALEXANDRI ſcil. et PETRI HISPANI tractatus, Batavis typis illic deſcripti ſunt, nempe a. 1442. Si vero *artem impreſſoriam* interpreteris, quae ſtanneis literis fiebat, illius inventio, vel prima ſaltem idea, quum praeceſſerit adventui Gutenbergii, certe antiquior etiam anno 1445. eſt. Imo vetuſtiſſimi teſtes, ULRICUS ZELLIUS apud *Chronographum Colonienſem* et JOH. NAUCLERUS, eam repertam aiunt circa a. 1440. (*cq*), et hac etiam mente MATH. PALMERIUS, Piſanus, quem ſecuti ſunt HARTM. SCHEDELL, BAPT. FULGOSUS, aliique bene multi (*cr*) rotundo numero uti volentes, a. 1440. (id eſt circa hoc decennium) *librorum imprimendorum rationem* excogitatam ſcripſerunt. Quod ſi ſtandum POLYD. VERGILII, qui a. 1499. ſcripſit, teſtimonio (*cs*), inventio haec a. 1442. nata eſt, id eſt ipſo illo anno, quo ineunte informes illos foetus protruderat, ſuaeque forte exſpectationi non ſatis reſpondere obſervaverat Jo. Gensfleiſchius (ſenior), quod admodum veroſimile eſt. Si autem non ad rationem, id eſt ideam, imprimendorum librorum, verum ad tempus, quo primum opus, *Biblia* nempe Latina, metallicis ty-

---

(*cq*) Vid. *App. N.* 5. *et* 45.

(*cr*) Ut ANDR. ALTHAMERUS, JO. CARIO, SEB. FRANCK, SEB. MUNSTERUS, HENR. PANTALEON. vid. *Append. N.* 23. 35. 36. 64. 65. 71. 76. *et* 83.

(*cs*) *App. N.* 43.

typis deſcripta fuerunt, reſpicias, id Zellio teſte accidit a. 1450. Profecto quum maximis difficultatibus novum hoc typographiae genus laboraret (*ct*), immenſique labores et ſumtus impendendi eſſent ſculpturae tot characterum metallicorum, quot vaſtum *Bibliorum* opus requirebat, emendandoque integro apparatui typographico, mirandum non eſt, inter primam ideam et ſplendidi operis impreſſionem, vel ſaltem abſolutionem, ſeptennii, octenniive ſpatium interceſſiſſe.

§. XIII.

Ex his omnibus dijudicatu facile eſt, quo jure ill. SCHÖPFLINUS epocham Moguntinenſem a. 1450. conſtituerit, imo quod magis eſt, ipſos Moguntinos ante hunc annum ex primitiis artis nihil ſibi vindicare ſcripſerit (*cu*). Aliud certe tradidit ZELLIUS, teſtium hac in re princeps, ipſiusque Moguntinae dioeceſeos clericus, qui ab a. fere 1440. ad 1450. in emendatione artis impreſſoriae laboratum monuit diſtincte (*cx*). Hoc quidem teſtimonium poſtea reprehendit vir ill. (*cy*), ut typographiam Moguntinenſem, quam demum ab inita inter Fauſtum et Gutenbergium a. 1450. ſocietate repetit, ex Argentinenſi derivare poſſet; ſed hoc etiam WIMPHELINGII auctoritati repugnare, atque ex Gensfleiſchii ſenioris anteactis deſtrui jam obſervavimus. Ita, dum veteres multiplicis erroris injuria accuſat v. cl., a vero non una ratione ipſe deflectit. Non ignoro, quosdam dari auctores, qui a. 1450. repertam artem ſcribunt (*cz*); ſed hos non tam ad eius

(*ct*) Teſtis hac de re eſt TRITHEMIUS, ex ipſius Petri Schoefferi ore, in *Annal. Hirſaug. App. N.* 4.

(*cu*) *Diſſ. Gallica p.* 762. *ſeq.* et *Vindic. Cap. VII.* §. 1.

(*cx*) Hoc quoque SEB. MUNSTERUS in *Cosmographia* ſecutus eſt. vid. *App. N.* 76.

(*cy*) *Vindic. Cap. VII.* §. 7.

(*cz*) Ut JO. TRITHEMIUS, JO. AVENTINUS, ACH. GASSARUS, CASP. HEDIO, et auctor *Chronici Norimbergenſis mſ. App. N.* 30. 59. 68. 69. *et* 94.

eius initia, quam quidem tempus primae impreſſionis, *ſacri* ſcil. *Codicis*, reſpicere ex praecedentibus in confeſſo eſt (*da*). Non ignoro, reperiri alios, qui ad a. 1457. vel ſequentes ortum typographiae prorogant (*db*); at illos totius rei non ſatis gnaros fuiſſe, magnificentiſſima (ut de anterioribus *Bibliis* taceam) *Pſalterii* editio, a. 1457. abſoluta, et certiſſime antea prelo commiſſa, evincit. Sed quum aera haec fere conveniat propagationi artis, quae brevi poſt ruptam a. 1455. inter Fauſtum et Gutenbergium ſocietatem coepit (*dc*), illam cum epocha inventionis ab his ſcriptoribus perturbatam fuiſſe palam eſt; quod non eveniſſet, ſi conſuluiſſent MATH. PALMERII, Piſani, (anno iam 1423. nati) *Chronicon*, ubi ad a. 1457. legimus, typographiam, a. 1440. inventam, hoc tempore in omnes fere orbis partes propagari. Veterum autem teſtimonia perſcrutanti tandem fons huius erroris ſeſe mihi aperuit. WERNHERUS ſcilicet ROLEVINCK DE LAER in *Faſciculo temporum*, a. 1474. Coloniae primum edito, ad a. circiter 1457. recte ſcripſerat: *Artifices mira celeritate ſubtiliores ſolito fiunt, et impreſſores librorum multiplicantur in terra, ortum ſuae artis habentes in Maguntia;* quae verba ad perfectionem et propagationem artis reſpicere nemo non videt. Verum HENRICUS WIRZBURG DE VACH, qui *Chronicon* hoc, varie a ſe interpolatum et auctum, a. 1481. edidit, locum hunc contra mentem auctoris immutavit, ſub eadem epocha ſcribens: *Librorum impreſſionis ſcientia ſubtiliſſima, omnibus ſaeculis inaudita, cir-*

(*da*) Bene hoc iam obſervavit NIC. SERARIUS *Lib. I. rer. Mogunt. c.* 38. et poſt hunc alii.

(*db*) Scil. DON. BOSSUS a. 1457. JAC. PHIL. BERGOMAS a. 1458. FELIX FABER a. 1459. CHRISTOPH. SCHEURLUS a. 1460. *App. N.* 28. 31. 33. *et* 52.

(*dc*) Id teſtatur FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *Diſcurſu*, apud KÖHLER *p.* 91. *et ſeq.* ubi tamen additur, magis adhuc divulgatam fuiſſe artem poſt captam a. 1462. Moguntiam, de qua altera epocha ſolummodo mentionem facit JO. SCHOEFFERUS in *ſubſcript. Compend. Trith. App. N.* 47. ſed utramque retinendam bene vidit SCHELHORNIUS *Obſerv. III. de art. typogr. p.* 35.

circa haec tempora reperitur in urbe Maguntina. Quae verba in plerasque, ſi non omnes, editiones poſteriores tranſlata multos in errorem induxerunt (*dd*). Hinc forte JO. SCHOEFFERUS, in epigraphe *Compendii Trithemiani de rebus geſtis Francorum*, ex edit. 1515. Fauſtum imprimendi artem proprio ingenio excogitare ſpecularique coepiſſe a. 1450. inque opus imprimendi a. 1452. deduxiſſe ſcripſit, in epocha aeque ac auctore errans (*de*); quem tamen JO. AVENTINUS aliique nonnulli deinde ſecuti ſunt.

§. XIV.

Ita auctores epochamque literarum tam lignearum, quam e metallo ſculptarum, expoſuimus. Reſtant, qui ultimo loco ſubintrarunt, quorumque adminiculo completa ars fuit, typi fuſiles. Hosce non Harlemum at Moguntiam agnoſcere genitricem ſupra iam docuimus (*de**), quae hic repetere nihil attinet. De ipſo vero auctore atque invento nihil vel plenius vel accuratius alibi ſcriptum legimus, quam in *relatione* JO. FRID. FAUSTI ASCHAFFENBURGII, e familiae ſuae documentis concinnata, unde verba huc facientia transferre juvabit (*df*). *Petrus Schoefferus Gernsheimenſis, quum heri ſui Fauſti inſtitutum percepiſſet, et magno illius artis ſtudio arderet, ſingulari Dei inſtinctu rationem invenit, qua characteres matrici, ut vocant, inciderentur, et ex ea funderentur, atque adeo ſaepius iterati formarentur, non vero ſinguli ſigillatim exſculperentur. Hic clam matricem abecedariam incidit, et cum characteribus inde fuſis hero ſuo Johanni Fauſto oſtendit, qui huic*

(*dd*) Coecutiit itaque PETR. SCRIVERIUS, dum in *Laurea Cap. XI.* verba haec eundem atque praecedentia ſenſum habere ſcripſit.

(*de*) Vid. *Append. N.* 47. ibique notata.

(*de**) *Cap. IV.* §. 7.

(*df*) Locum, qui lingua originali exſtat apud KÖHLER *p.* 90. *ſeq.* appoſui ex WOLFII verſione *Tom. I. Monum. typogr. p.* 468. *ſeq.*

huic adeo placuerunt, ut gaudiorum plenus ei protinus filiam unicam Chriſtinam deſponderet, ac paulo poſt in uxorem daret. Magna autem in hoc genere characterum, uti antea in ligneis, difficultas ſuborta eſt, propterea quod materia mollior eſſet, quam ut preſſurae reſiſtere poſſet, donec tandem eiusmodi mixtura inventa fuit, quae vim preli aliquamdiu ſuſtinere poſſet. Circumſtantiis illis eo maior adhibenda eſt fides, quoniam nihil hac in parte, ut paſſim alibi, in honorem Fauſti vertitur, omnia autem Schoeffero tribuuntur ingenue. Apprime etiam haec conveniunt cum illis, quae JOANNES SCHOEFFERUS Petri fil. in laudata ſubſcriptione tradidit, Fauſtum Petro Schoeffero, miniſtro filioque ſuo adoptivo, Chriſtinam Fuſthin (*dg*) filiam ſuam *pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione* nuptui dediſſe. Aſſentiri itaque haud poſſum TENTZELIO, SCHWARZIO, KÖHLEROque (*dh*), qui ipſum Gutenbergium tempore ſocietatis cum Fauſto initae characteres fundendi artem excogitaſſe volunt, quam Schoefferus modo emendaverit; maxime quum biennio poſt ruptam hance ſocietatem Fauſtus ex officina ſua *Pſalterium* ſculptis adhuc literis emiſerit. Novi quidem, anſam huic opinioni dediſſe verba TRITHEMII (*di*), qui poſtquam de ſumtibus ad *Bibliorum* editionem factis locutus eſſet, adjicit, *Petrum Opilionem* (i. e. Schoefferum) *faciliorem deinde modum fundendi caracteres excogitaſſe.* At, quum *Biblia* haec a. 1450. ſculptis certiſſime

(*dg*) Suſpicor, JOANNEM SCHOEFFERUM, dum matris ſuae praenomen per *Chriſtinam* expreſſit, lapſum fuiſſe; quandoquidem ipſe PETRUS SCHOEFFERUS in conventione cum affini ſuo Joanne Fuſt Jo. fil., ſuper reſiduis *libri Decretalium* edit. Mogunt. 1473. exemplis, anno 1477. Teutonico ſermone exarata, uxorem ſuam *Dynen*, i. e. Dinam, appellavit. Non me latet, cl. KÖHLERUM, qui inſtrumentum hoc edidit in Probat. ad *Ehrenr. Gutenb.* lit. *Vv. p.* 100. opinatum fuiſſe, *Dinae* nomen contracte illic ſcribi pro *Chriſtinae*; ſed quominus ei aſſentiar, facit quod *Dinae*, ſive *Deborae*, et *Chriſtinae* nomina ſint omnino diverſa.

(*db*) Vid. iſte in *Diſcurſu*, apud WOLF. *Tom. II. Monum. typogr. p.* 661. *ſeq.* ille in *primar. docum. Diſſ. I. p.* 33. *et III. p.* 26. hic *Ehrenr. Gutenbergs p.* 16. *ſeq.*

(*di*) *Annal. Hirſaug. App. N.* 4.

me literis impreſſa fuerint (*dk*), quas antea memoraverat TRITHEMIUS, palam eſt, auctorem illis mox fuſas opponere voluiſſe; ut adeo breviloquae huius dictionis ſenſus ſit, Schoefferum faciliorem deinde modum excogitaſſe fabricandi characteres ope fuſoriae artis. Atque ita haec verba intellexit, qui ex eodem Trithemii loco et narrationibus civium Moguntinenſium *encomium* ſuum *chalcographiae* a. 1541. formavit JO. ARN. BERGELLANUS (*dl*). Petrus ergo Schoefferus, poſtquam ad a. 1449. clerici ſive ſcribae librarii partes egiſſet Lutetiae (*dm*), eodem forte vel inſequenti anno advenit Moguntiam, ubi iam antea aliquamdiu habitaverat, tum vero Trithemio teſte iam adfuit impreſſioni *Bibliorum*, adeoque officinae illic typographicae ſeſe dedidit, et transſcribendis ſine dubio libris prelo deſtinatis, impreſſis autem exemplis rubricas apponendo vacavit, *clericus* inde dictus *dioeceſeos Moguntinenſis* (*dn*). Interea tamen ſculpendi artem didicit, ab ambobus, ut puto, Gensfleiſchiis, et tanto quidem cum ſucceſſu, ut utrique, teſte laudato antea poëtaſtro, palmam praeripuerit, ſculptarumque literarum incommoda animadvertens fuſas tandem ſubſtituerit. Has vero, quum *Pſalterium* a. 1457. adhuc ſculptis,

---

(*dk*) Illud in controverſiam eo minus trahi poteſt, quoniam omnes vetuſtae *Bibliorum Latinorum* editiones, anni et loci indicio deſtitutae, quarum modo haec modo illa pro principe editione venditata fuit, typis inaequalibus excuſae deprehenduntur.

(*dl*) *Verſ.* 125. *ſeq.*

Illis ſuccurrit Petrus, cognomine Schoeffer,
Quo vix caelando promptior alter erat.
Ille ſagax animi praeclara toreumata finxit,
Quae ſanxit matris nomine poſteritas,
Et primus vocum fundebat in aere figuras,
Innumeris cogi, quae potuere, modis.

(*dm*) Ubi transſcripſit *Logicalia* ARISTOTELIS, in ſubſcriptione ſeſe a loco tum natali, tum domicilii vocans *Petrum de Gernsheym, alias de Maguncia.* vid. Specimen figuratum adjectum ill. SCHÖPFLINI *Vindiciis N. VII.*

(*dn*) Hoc titulo iam occurrit in inſtrumento litis a. 1455. De illa ſignificatione *clerici* diximus *Cap. III.* §. 3. ibique not *m.*

tis, DURANDI *Rationale* a. 1459. fuſilibus characteribus prodierint, a. demum 1458. perfectas, etſi aliquo forte tempore antea excogitatas, veroſimile eſt (*do*).

§. XV.

Ex his omnibus mira elicitur Batavos inter et Moguntinenſes concordia (*dp*). Illi typos Harlemo Moguntiam advectos teſtantur a. 1440. hi vero epocham ſuam circa hoc tempus conſtituunt. Illi non amplius, ut factum antea, fuſiles typos ſibi adſcribunt, ſed eos vero auctori Petro Schoeffero grato reſtituunt animo, quique his praeceſſerant, ſculptos ex metallo, Moguntiae quoque natos fatentur, atque inventori Gensfleiſchio utrique acceptos referunt; ſolos vero ſibi vindicant e ligno characteres, uti primo omnium adhibitos, ita uſu caeteris longe inferiores: Mo-

(*do*) Ita fere ſtatuunt FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 60. et SCHELHORNIUS *Obſerv. II. de art. typogr. p.* 17. SCHÖPFLINUS vero in *Diſſ. Gallica p.* 772. et *Vindic. Cap. III.* §. 6. 7. minus recte epocham intra annos 1450. et 1455. collocat. Neque quidquam eum iuvat JO. SCHOEFFERI teſtimonium, qui dum in *ſubſcriptione Trithemiana* 1515. *App. N.* 47. perfectionem artis a. 1452. (etſi perperam) aſſignat, non reſpicit ad matrices, verum, ut ipſa verba indicant, ad primam e prelo productionem, utique ſculptarum literarum, non fuſarum, ope factam. Quae vero in hanc rem protulit Schöpflini vindex in *Epiſt. Gallica p.* 10. *et* 11. ita comparata ſunt, ut oſtendant, Fournierium melius opinionem ſuam adſtruere debuiſſe, neutiquam vero, ut aliquid inde roboris Schöpflinianae ſententiae accedat.

(*dp*) Dixeris, M. Z. BOXHORNIUM in *Theatro Hollandiae p.* 137. iam eandem conciliationis viam reperiſſe, dum ſcribit: *Sed non difficile eſt, banc tam gravem et tam nobilem controverſiam, et quae clariſſima noſtri aevi ingenia exercuit, componere; nempe, ſi vel id, quod res eſt, concedamus, typos quidem ligneos a Laurentio Harlemenſi primos fuiſſe inventos, typos vero ſtanneos, aereos, et plumbeos ad horum exemplar efformatos eſſe a Johanne Fauſt cive Moguntino* (vel ut ſcribere debuiſſet Jo. Gutenbergio.) At vero longe alia mente haec protuliſſe auctorem ex iis, quae mox ſubjungit, apparet, dum impreſſionem tabellarem Harlemo, typos vero e metallo (neque enim ligneos verſatiles noverat) Moguntiae tribuit. Poſtea vero ulterius proceſſit Boxhornius, et Laurentio fuſiles quoque typos praecunte JUNIO adſcripſit in *Diſſ. de typogr. invent. p.* 37. 41.

Moguntini, contenti metallicis olim, ligneos, quos minus legitimo modo a nobis receperant, apud ſe inventos iactare nunquam in animum induxerunt, niſi poſtquam in iuſta metallicorum poſſeſſione perturbari a Belgis coepiſſent, quos adeo prima contentionis ieciſſe fundamenta confiteor doleoque. Sed errore utrobique agnito finita erit omnis controverſia, et niſi in poſterum de verbo moveatur quaeſtio, inventum typographiae Harlemenſibus, chalcographiae Moguntinis deberi in confeſſo erit. Ita verendum non eſt Germanis, ut rei alienae, quam, convicto criminis Gensfleiſchio ſeniore, nobis reſtituent, contrectatio nationi ſuae unquam futura ſit vel dedecori vel opprobrio; quin potius debitas illis grates rependemus, quod artem, a ſordibus patriis repurgatam, paucos intra annos ad inſignem et fere ſtupendum perfectionis gradum extulerint, quae ſi intra privatos familiae Laurentianae parietes ſubſtitiſſet, neque aliter providiſſet ſupremus rerum arbiter, in ipſa forte, ut aliae artes, periiſſet infantia. Sic itaque, impoſita Laurentio, ut primo mobilium typorum repertori, laurea, Moguntinos tamen gloriae inventi participes, adeoque amicos fratresque Batavorum agnoſcimus; hisque proinde poſt ſociatas utrimque dextras hilari animo dimiſſis ſubſiſtere liceret, niſi graviter ſeſe opponerent Argentinenſes, quorum, ne iniqui videamur, audienda eſt cauſa.

CAPUT VIII.

Typographiae Argentinenſis origines.

§. I.

Argentina nonnunquam Harlemi, nonnunquam Moguntiae aemulam ſeſe oſtendit, dum modo ligneorum, modo ſtanneorum typorum inventionem ſibi arrogavit. Duae quippe ſibi fere ſucceſſerunt illic opiniones, quarum prior Jo. Gutenbergium apud Argentinenſes impreſſoriae artis inventorem (licet incomplete) conſtituit, altera Jo. Mentelio chalcographiae prima reperta tribuit. Illa, ſeculo XVI. ineunte a JAC. WIMPHELINGIO primum ſtabilita, e detectis noviſſime actis judicialibus litis, Gutenbergio olim intentatae, editori eorum ill. SCHÖPFLINO pondus accepiſſe haud leve viſa eſt: unde haec, per duo ſuperiora poſtquam ſubſtitiſſet ſecula, rejecta tandem; quae tamen diverſum typographiae genus indigitans priori, cui ſurrogata fuit, non tam contraria erat, quam tacite potius derogaverat (*a*).

§. II.

Origo et hiſtoria exercitae a Gutenbergio Argentorati typographiae non melius cognoſci poteſt, quam ex actis ipſis, teſtium ſcil. depoſitione, et lata a Senatu illic ſententia, quorum aetas ad a. 1439. adſcendit (*b*).

Gu-

(*a*) LUDOVICUS LA GUILLE in *Hiſt. Alſatiae Part. I. Lib.* 29. *p.* 333. utrumque et Gutenbergium et Mentelium inventorem ſtatuit, quaſi prima ille tentamina, hic exercitia Argentorati fecerit.

(*b*) Deſcripta quidem illa ab ill. SCHÖPFLINO fuit in *Vindic. typogr. Cap. II.* §. 8. *ſeq.* repeti tamen hoc loco debuit, ut ei lucem in ſequentibus foenerari poſſemus. Caeterum acta ipſa documentis noſtris inſeruimus *N.* 1.

Gutenbergius ergo iam aliquot ante annos Andreae Drizehenio civi Argentinenſi, artibus quibusdam inſtrui cupienti, lapides poliendi rationem monſtravit, eo ſucceſſu, ut fuerit ipſi quaeſtuoſa. Diu poſtea cum Johanne Riff, Praefecto Lichtenavienſi, alias artes exercere coepit, easque inter ſpeculorum confectionem, qua in nundinis Aquisgranenſibus uterentur. Eas idem Drizehenius ſibi, moxque Antonius Heilmannus fratri ſuo Andreae explicari optarunt. Petitis horum annuit Gutenbergius, et ſtipulato ſibi a quovis 80. florenorum praemio utrumque in ſocietatem cum Riffio adſcivit. Quum vero novi ſocii Gutenbergium, ad S. Arbogaſtum extra moenia urbis habitantem, inviſerent, parum candide ſecum fuiſſe actum animadverterunt, quod et aliam eamque mirabilem artem illic tractaret, ſtudioſe ab ipſo occultatam hactenus. Omnia ergo arcana quum ſecum communicari ambo poſtularent, reſciſſae veteri nova ſucceſſit ſocietas, in quinquennium contracta; duabus praecipue conditionibus, quarum prior, ut ſolutis antea 80. florenis quilibet alios 125. ſuperadderet, quinquaginta illico, reliquos ſeptuaginta quinque certis numerandos temporibus; altera, ut uno ex contrahentibus intra hoc luſtrum mortuo reliqui huius heredibus centum florenos ſocietate finita reſtituerent, quidquid vero ad communionem pertineret, in eadem relinqueretur. Andr. Drizehenius ex 50. florenis decem adhuc debebat, 75. reliquorum dies ex parte modo venerat, quum extremo a. 1438. vitam cum morte commutaret; aſt quingentos fere florenos ad perficiendum opus impenderat, etſi vi conventionis nullo modo ad haec obligatus eſſet. Defuncti fratres, Georgius Nicolausque Drizehenii, a Gutenbergio ſaepius petierunt, ut Andreae ſurrogarentur ſocii, aut, ſi hoc diſpliceret, de collata in ſocietatem pecunia iniretur transactio; quod ſemper recuſavit Gutenbergius, pravae indolis homo (*b**), con-

(*b**) Vid. ſupr. *Cap. VII.* §. 9. not. *cd.*

conventioni ſtandum aſſerens. Hunc ergo Drizehenii in ius vocare tandem conſtituerunt. At quum ab eorum parte aequitas magis quam ius ſtaret, Senatus, qui haud aliter, atque iuxta conventionis tenorem, iudicare poterat, d. 12. Decemb. 1439. ſententiam tulit, qua Riffius, Heilmannus, et Gutenbergius fidem chartae ſupplere iureiurando iuſſi; huic vero aliud etiam iunctum, reſiduos 85. florenos ſibi ab Andrea Drizehenio nondum fuiſſe numeratos. Id quum ſinguli praeſtitiſſent, reliquosque 15. florenos ad centum complendos Andreae heredibus ſolviſſet Gutenbergius, cauſa Drizehenius uterque cecidit.

§. III.

Mirabilis haec ars quaenam fuerit, teſtimonia occaſione litis prolata latere nos haud ſinunt, quae apponere hoc loco e re erit.

Johannes Schultheiffius eiusque uxor, §. 2. et 4. profeſſi ſunt ambo, mortuo Andr. Drizehenio, qui ſuis in aedibus artem exercuerat, Gutenbergium miſiſſe famulum ſuum Laur. Beildeck ad defuncti fratrem Nicolaum, cum mandatis, ut hic quatuor columellas in prelo iacentes inde eximeret, atque diſſolutas prelo iterum imponeret, ne quis myſterium artis detegeret.

Conradus Saſpachius, tornator, prelique confector, §. 5. teſtatus eſt, Andr. Heilmannum poſt obitum Drizehenii ad ſe veniſſe, et rogaſſe, ut quoniam totius rei pergnarus erat, ad aedes mortuarias adiret, paginasque in inferiori parte preli repoſitas inde auferret, moxque diſſolutas prelo imponeret, ut res maneret occulta. Id vero ubi Saſpachius exſequi voluit die S. Stephani, id eſt d. 26. Decembr. (1438.) iam ſublatum fuiſſe opus deprehendit.

Apertius adhuc rem expoſuit ipſe Beildeckius §. 10. videl. ſe heri ſui Gutenbergii iuſſu Nicolao Drizehenio iniunxiſſe, ne cuiquam preli inſpiciendi copiam faceret, cui etiam iuſſui ipſe paruerat.

ruerat. Addidit quoque, mandatum ſibi fuiſſe, ut confeſtim ſeſe ad prela conferret, illudque (*c*), quod duabus cochleis munitum eſſet, aperiret, ut paginae laberentur in partes, easque deinde partes intra ſuprave prelum reponeret, quo pacto res maneret occulta.

Ant. Heilmannus denique eadem fere §. 14. teſtatus eſt; narravitque inſuper, Gutenbergium iam antea famulum ſuum ad utrumque Andream, (Drizehenium et Heilmannum) miſiſſe ut omnes formas peteret, easque ſe praeſente ſeiunctas, quod in pluribus earum defectus ſuperfuiſſent.

§. IV.

De impreſſoria arte in his teſtium effatis ſermonem eſſe nemo non videt. At cuius illa generis fuerit, in eo praecipuus vertitur quaeſtionis cardo: nam verſatilem, veramque adeo typographiam, deprehendiſſe hic ſibi viſus eſt ill. SCHÖPFLINUS (*c**), tabellarem modo agnovit FOURNIERIUS (*d*). Huius opinio Batavorum cauſae inſerviret quam maxime. Lite enim noſtra cum Moguntinis transacta, ſi Argentinenſes ſic ſtatim excludere ab inventione typographiae licet, huius gloriam diſputari non amplius Harlemenſibus poſſe conſequens erit. At bene eſt, quod huiusmodi effugiis non indigeat cauſa noſtra. Ill. Schöpflini ſententia et mihi, et aliis, quos hanc in rem conſului, viris expertis viſa eſt proba recta, duobusque argumentis extra omnem collocari poteſt controverſiam. Primum eſt, quod Gutenbergius formam duabus cochleis munitam eo aperiri animo iuſſit, ut columellae dilabe-

---

(*c*) *Preli* vocabulum hic improprie pro ipſa forma adhibitum iam obſervavimus *Cap. I.* §. 4. not. *ad.*

(*c**) *Vindic. typogr. Cap. II.* §. 12.

(*d*) *Diſſ. III. p.* 37. *ſeq.*

berentur in partes; quod dici profecto de tabellis impreſſoriis haud potuit. Hae quippe apertis clauſtris ſeparabantur tantum. Literae vero mobiles diſſolvebantur; imo has manu deſtruere ea aetate vix opus erat ad celandam artem, quod ſibi non cohaererent, niſi filo iunctae, quo etiam abſciſſo ſua ſponte ſubvertebantur. Alterum eſt, quod Gutenbergius paginas ſeparatas intra ſuprave prelum reponi iuſſit, ut res occulta maneret; quem ſane ſcopum non attigiſſet, ſi tabulas ligneas intellexeris. Hae etenim ſupra prelum repoſitae citius incurriſſent in oculos, quam ſi illi manſiſſent incluſae, quumque integras vel figuras vel ſententias vel utrasque continerent retrorſus ſculptas, unicuique ingenii non omnino hebetis uſum, cui inſerviebant, ſtatim prodidiſſent. Astutus itaque Gutenbergius famulo ſuo mandare hoc caſu non negleXiſſet, ut columellas vel in domo Drizeheniana alicubi abſconderet, vel ad ſuas transferret aedes. At typos ſolutiles prelo exemtos disjunctosque tutiſſime quovis loco reponere potuit; nemine ea aetate, qua typographia incognita erat, ſubodorante artis myſterium, quod in diſpoſitione artificiali et compoſitione in paginas maxime conſiſtebat, bene obſervante Schöpflino. Itaque diſſolutos hoſce typos occultari neceſſum profecto haud erat (*d**); ſuperabundantes vero, ſi vel maxime cum Fournierio fingamus, iam tum in ipſius laboratorii thecis, ut uſu nunc invaluit, naturali ordine locum tenuiſſe, arcanum rei produturos parum timuit Gutenbergius (*e*).

§. V.

(*d**) Id tamen Moguntiae aliquando factum obſervavi *Cap. VII.* not. *e**.

(*e*) Haec ſcripſeram, antequam ad me perveniſſet anonymi epiſtola Gallica *de typographiae origine*, qui *p.* 39. iisdem fere argumentis ill. SCHÖPFLINI defenſionem ſuſcepit. Sed et tertium ipſi ſubminiſtravit depoſitio Conr. Saſpachii, §. 5. confeſſi, Andr. Heilmannum ſibi iniunxiſſe, ut formas eximeret prelo ac ſeiungeret, ne revelaretur artis myſterium. Ex qua duplici operatione profluere anonymus exiſtimat typorum mobilitatem, quum alioquin tabularum e prelo exemtio ſuffeciſſet ſola. Vereor tamen, ut argumentum hoc omni maius ſit exceptione. Drizehenius etenim qua-

§. V.

Ita vero typi quum a ſocietate adhibiti fuerint mobiles, fuſilesque adhuc incogniti eſſent; altera porro quaeſtio inde exoritur, ex lignea illine ſculpti fuerint, an metallica materie? Et certe ligneos fuiſſe ſequentibus rationibus evinci poſſe exiſtimo.

1. Parum videtur probabile, prima artis exercitia a ſtanneis aeneisve literis, quarum ſculptura multum et temporis et laboris abſumebat, ſtatim incepiſſe.

2. JAC. WIMPHELINGIUS, natione Alſatus (*f*) ſcribit, impreſſoriam artem apud Argentinenſes inventam *incomplete*, quod perfectius imprimendi genus charactere metallico aperte excludit.

3. Metallici typi, vetuſtiſſimorum ſcriptorum, ipſiusque Wimphelingii (*g*) teſtimonio, Moguntiae debent originem. Et licet

HIER.

---

quatuor illas paginas artificiales, aggregatas, clauſtrisque conſtrictas, in inferiore parte preli, quod loculatum proinde fuiſſe oportet, repoſitas habuerat. (ut diſtincte indicant verba Schultheiſſii §. 4. *undenan in einer preſſen ligen*, quae tamen ambigue vertit Schöpflinus, *prelo ſubiecerat*, lectori inſinuans, paginas impreſſionem iam recepiſſe, v. *Vindic. Cap. II.* §. 12. quod a mente huius teſtis omnino alienum eſt.) Quis vero negaverit, aeque illas inde auferri et mox disjungi potuiſſe, ſive e fixis ſive verſatilibus literis conſtarent? At magis placet, quod ex voce *zerlegen*, ad ſecundam operationem adhibita, quae etiam §. 14. occurrit, petitur argumentum. Etſi enim Lexicographi illud vertant *exartuare*, quod utri impreſſionis generi magis conveniat, non definio, attamen ignorare nos haud ſinit anonymus, ipſum hoc vocabulum in typographiis Germaniae perpetuo decompoſitioni typorum mobilium applicari, quum ſeparatio melius reſpondeat verbo *trennen*. Per decompoſitionem vero palam eſt, hic ſolam deſtructionem characterum intelligendam, nam de diſtributione in claſſes, utpote a ſcopo ſuo tunc aliena, nihil mandaverat Heilmannus. Atque ex his omnibus ſua ſponte corruunt, quae pro ſententia ſua noviſſime attulit FOURNIERIUS *Diſſ. IV. p.* 66. *ſeq.* ſimulque patet, lapſum jam olim fuiſſe J. ARN. BERGELLANUM, in *encom. chalcogr. verſ.* 117. *ſeq. Append. N.* 74. qui Gutenbergio artis inventionem Argentinae, perfectionem Moguntiae adſcribens, a tabulis ligneis initia repetit, moxque uno ſaltu ad fuſas literas tranſit; quod cl. Schöpflino iam obſervatum *Cap. I.* §. 11.

(*f*) In *Catal. Epiſc. Argentin. App. N.* 44.

(*g*) Patet hoc ex illius carmine in honorem Joannis Gensfleiſchii, quem primum

 aere

IIIER. GEBUILERUS aliique nonnulli auctores Alſatici eos male Argentorato vindicaverint, hos tamen Jo. Mentelio tribuerunt (*h*), quod profecto non feciſſent, ſi illis iam antea uſus fuiſſet Gutenbergius.

4. Ligneos typos olim Argentorati adhibitos fuiſſe ex DAN. SPECKLINI *Chronico* diſcimus, qui eos ſua adhuc aetate, ſeculo ſcil. XVI. vidit. (*i*).

Apparet ex hisce, lapſum fuiſſe ill. SCHÖPFLINUM, quum literas ſculpſiſſe Gutenbergium non e ligno ſolum ſed etiam plumbo inde intulit, quod in ſententia inter impenſas a Drizehenio factas plumbum numeretur (*k*). Ea certe ſocietas quum plures artes praeter typographiam ſpectaverit, plumbum, ad characteres ſculpendos plane inutile (*k**), alio pertinere neceſſario debuit; qua in parte FOURNIERIUM mecum fere habeo conſentientem (*l*).

---

aere notas impreſſiſſe ſcribit, in urbe Moguntia. Plures auctoritates hanc in rem adduximus *Cap. VII.* §. 4.

(*h*) Vid. infr. §. 12.

(*i*) Vid. *Append. N.* 85. Hi typi ſub initium epochae Argentinenſis adhibiti, et Mentelio poſthac iniuria tributi, diu adhuc religioſe loco ſacro aſſervati ſunt, donec ab ancilla cuſtode ſubrepti fuerint, quae hac de cauſa capite plexa eſt. LA GUILLE *Hiſt. d'Alſace Part. I. Livr.* 29. *p.* 334.

(*k*) *Vindic. Cap. II.* §. 13. *n.* 5.

(*k**) Vid. ſupr. *Cap. I.* §. 11. not. *br.*

(*l*) *Diſſ. III. p.* 33. Fruſtra autem anonymus *p.* 13. Schopflinianae ſententiae praeſidium inde quaeſivit, quod neque ſpeculorum fabrica, neque lapidum politura plumbum deſideret. Quis enim intra tres modo artes recluſam fuiſſe ſociorum induſtriam anonymo retulit, quum plurimas calluiſſe, tandemque ſocios docuiſſe Gutenbergium ex ipſa ſententia liqueat? Nec quidquam huc facit, quam *p.* 14. *et* 42. tantopere urget, Jo. Dunnii aurifabri depoſitio, qui teſtatus erat §. 15. ſe ante tres vel circiter annos, id eſt. a. 1436. centum florenos pro rebus ad impreſſionem pertinentibus a Gutenbergio accepiſſe: ea etenim locutio, ſatis profecto generalis, ad varia inſtrumenta typographica, §. 14. iam indicata, ſeſe extendit, et ſi vel maxime ad ſolos characteres reſtringenda eſſet, aeque de ligneis, queis initio uſum fuiſſe Gutenbergium ipſe agnovit anonymus *p.* 14. atque metallicis intelligi poterit. Add. FOURNIER *Diſſ. IV. p.* 20.

§. VI.

§. VI.

Tertia quaeſtio eſt, quando haec ars tentari coeperit Argentorati? Et hic quidem epocha initae novae ſocietatis a tempore, quo ſolus in hac re occupatus fuerat Gutenbergius, diſtinguenda eſt. Societas nova, quod non indicaſſe ill. SCHÖPFLINUM miror (*l**), vix anno ante mortem Drizehenii, adeoque ipſo a. 1438. videtur contracta; tum quod ea conventio, quae pluribus deliberationibus anſam dederat, praeſertim circa coöptationem Riſſii, tandem admiſſi, formam publici inſtrumenti nondum accepiſſet ob praematuram Andr. Drizehenii mortem; tum etiam, quod in ſententia d. 12. Decemb. 1439. lata allegetur, diem ſolutionis centum florenorum heredibus Drizehenii, qui finita demum ſocietate et ita quinquennio a tempore initi contractus debebantur, non niſi *poſt aliquot annos* venturam fuiſſe. At ſocietati huic iam praeceſſerant exercitia Gutenbergii, qui, teſte Ant. Heilmanno, multas impenſas proprio nomine antea in hanc rem contulerat, adeoque manibus ſuis typographiam ipſe tum tractaſſe videtur. Quum ergo Joh. Dunnius aurifaber a. 1439. apud judices §. 15. profeſſus ſit, ſe iam ante tres vel circiter annos ad centum florenorum pretium pro rebus ad impreſſionem pertinentibus a Gutenbergio accepiſſe, primitias typographices Argentorati in a. 1436. incidere cum ill. Schöpflino (*m*) arbitror.

(*l**) Non celavit vero hoc lectores ſuos anonymus *p.* 41. cui tamen in *Conſpectu* meo *p.* 71. iam praeiveram.

(*m*) *Vindic. Cap. II.* §. 13. Neſcio igitur, quo colore anonymus *p.* 37. *in fin.* hoc triennium retrotrahat a morte Drizehenii, ut ſic typographiae natales Argentorati ad a. 1435. referre poſſit.

§. VII.

Quarto loco disquirere iuvat, num Gutenbergius typographiae primus inventor exſtiterit, atque ita Argentoratum vindicare ſibi hanc gloriam iure poſſit. Et ſane, ſi ſoli hic ſeſe opponerent Moguntini, ego quidem a parte ſtarem Argentinenſium, quoniam hi, licet per integrum quinquennium, quo illis praeivere, artem ipſam exſequi non potuerint (ut mox conſtabit), ea tamen iam praeſtitere, nempe preli typorumque ſolutilium compoſitione, per quae facilior patebat aliis ad intima artis penetralia aditus (*m**). At litem hanc quum ſuam faciant quoque Harlemenſes, ab horum vel prioribus vel poſterioribus actis typographicis tota pendet quaeſtio. Et certe, ſi modo aetatem, qua uterque et Laurentius et Gutenbergius floruit, contemplemur, omnia pro Harlemenſibus militant. Laurentius enim natus eſt circa a. 1370. denatus a. 1440. vel forte antea (*n*). Gutenbergius circa a. 1400. lucem adſpexit, ac intra annos 1465. et 1468. e vivis exceſſit (*o*). Laurentium itaque, qui triginta fere annis remotior fuit, fingere haud licet, extremo demum vitae tempore detexiſſe artem, ut honori omnia cedant Gutenbergio. Sed rem conficiunt, quae ſuo loco animadvertimus, illius reperta ad annum fere 1430. adſcendere (*o**), quum huius tentamina a. 1436. non excedant.

(*m**) Aliud hac in parte viſum cl. SCHELHORNIO *Obſerv. I. de natal. typogr. p. 6. ſeq.*

(*n*) Vid. ſupr. *Cap. II.* §. 7. *et* 9.

(*o*) Ibid. *Cap. VI.* §. 4. *in fin.* SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. IX.* §. 4.

(*o**) Supr. *Cap. IV.* §. 5.

§. VIII.

Ita vero, ſi primae deferendae ſint Laurentio, haud multum intereſſe Batavorum dixeris, utrum Argentinenſia Gutenbergii tentamina propriae huius ſpeculationi debeantur, an e fonte Harlemenſi dimanaverint. Sed illius momenti haec quaeſtio eſt in hiſtoria typographices, ut negligi a nobis haud poſſit. Quatenus igitur e probabilitate ea pendet, dicendum, imitatoris potius quam inventoris appellationem convenire Gutenbergio. Ad artem quippe, per tot ſecula reconditam, et tantopere compoſitam (*p*), duos eadem fere aetate homines ſolius ingenii ductu perveniſſe vix credibile eſt, alterum vero ab altero eandem mutuatum ſuadere videtur ratio (*p**). Praeſumtio igitur, contra Argentinenſes militans, ex iuris principiis onus probandi inventionem in eos transfert, Harlemenſes a probatione plagii liberat. Quum vero amice hic litigemus, quidni liceat nobis, donec Gutenbergianae cauſae patroni ſuo defungantur officio, eorum argumentis tantiſper ire obviam? Si ergo recurramus ad inſtrumenta in hanc rem allata, profecto, qua ratione inventum Gutenbergii in Alſatia (nam de repertis eius apud Moguntinos hic non agimus) elici inde poſſit, nobis haud liquet? Neque enim ex occultatione artis, de qua perquam is ſollicitus erat, illud profluit, quum eadem cautela diu poſtea uſi fuerint Fauſtus Moguntiae, Mentelius et Eggeſteinius Argentinae, ut ſibi ſolis reſervarent artis nondum ſatis cognitae emolumentum (*q*), quos propter-

---

(*p*) Quantus qualisque apparatus inveniendus fuerit ad introductionem artis impreſſoriae, expoſui *Cap. I.* §. 4.

(*p**) Eodem argumento jam uſus eſt ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de literature Tom. I. p.* 397. male tamen Moguntinis illud opponens, utpote quorum inventa ab Harlemenſibus differre oſtendimus.

(*q*) Add. ſupr. *Cap. I.* §. 3. not. *q*.

propterea inventores fuiſſe nemo eſt, qui dixerit. Imo ubi Gutenbergii acta penitius introſpicio, vix aliud inde inferre poſſum, quam eum mechanicis artibus victum quaeſiviſſe, hasque peregrinis in locis edoctum Argentinae fuiſſe profeſſum. Lapides certe poliendi, ſpeculaque conficiendi exercebat artes, quarum inventionem nullus ei vindicavit. Cur itaque ligneos typos eius ingenio deberi contendemus? Hos certe non Moguntia ſolum, ſed et univerſa Germania, nunquam ſibi primis vindicavit temporibus, utpote quos ſoli Hollandiae debere originem conſtabat (*q**). Sed quod proxime ad rem facit, Chronographi duo Argentinenſes, alter SPECKLINUS, alter anonymus (*r*), iter nobis ad fontes Gutenbergii proclive reddunt; ſcribentes, eum artem percepiſſe a Jo. Gensfleiſchio, primi inventoris famulo: hic vero, ut ſuperius oſtendimus, operarius fuit in officina non Jo. Mentelii Argentorati, verum Laurentii Jo. fil. Harlemi. Iisdem ſcriptoribus ſuffragatur auctor Britannus in fragmento apud ATKINSIUM (*s*), atque conſtare ait, Moguntiam artem recepiſſe per fratrem operarii Harlemenſis, poſtquam a fratre edoctus illic officinam typographicam erexit; quod (etiamſi primitiarum Argentinenſium nulla hic mentio fiat, utpote quae in ſolis tentaminibus conſiſtebant) applicari non niſi ad utrumque Gensfleiſchium poteſt. Veroſimile ergo eſt, Jo. Gensfleiſchium iuniorem, ſive Gutenbergium, qui nundinas Aquisgranenſes quaeſtus gratia frequentare erat ſolitus (*t*), non longe diſſitum ab hac urbe Belgium circa a. 1435. adiiſſe, fratremque ſuum Laurentii miniſtrum cominus ſalutaſſe, a quo ex artis ſecretis nonnulla hauſit, atque Argentorati in uſus con-

---

(*q**) Vid. ſupr. *Cap. VII.* §. 4. SPECKLINUS quidem, qui ligneos typos Argentorati olim adhibitos ſeculo XVI. vidit, eos hac quoque in urbe inventos credidit; verum eos non Gutenbergio vindicavit, at Mentelio.

(*r*) *Append. N.* 85. *et* 86.

(*s*) Ibid. *N.* 92.

(*t*) Vid. depoſit. teſt. §. 14. et ſentent. Senatus.

convertere ſtuduit ſuos. Certe Gutenbergium Harlemi aliquando fuiſſe idem auctor Britannus et NATALIS COMES indicant, in epocha tamen illius itineris haud parum errantes (*t**). Quum ergo WIMPHELINGIUS, isque ex antiquis ſcriptoribus unicus (*u*), Gutenbergium Argentinae tradidit inventorem, (qui inventor dici debuerat Moguntiae, artis ſcil. metallicae) aut plane ignoravit anteacta Harlemi, aut reſtringere hoc voluit ad Germaniam, innuens Argentinenſem aeram Moguntinae iam praeceſſiſſe, aut denique impropria loquendi ratione ſignificavit, occultam artem primum Argentinae ab hoc fuiſſe tentatam, quo ſenſu etiam Balth. Azzoguidi *primus Bononiae artis impreſſoriae inventor*, id eſt, primus illic impreſſor, appellatus fuit (*x*). Quidquid eſt, duo ſeculi XVI. ſcriptores, CASPAR HEDIO, et SEBAST. FRANCKIUS, et ille quidem Argentorati per plures annos commoratus, poſtquam Wimphelingio duce metropoli Alſatiae tribuiſſent artis primordia, mox mutarunt ſententiam, et chalcographiae natales ex vero adſcripſerunt Moguntiae; de anteactis charactere ligneo, quae Hollandiae deberi interea cognoverant, omnino tum ſilentes (*x**).

§. IX.

Supereſt alia, neque minoris momenti, quaeſtio circa Argentinenſia Gutenbergii exercitia; num ſcilicet artem ipſam exſequi po-

---

(*t**) Vid. ſupr. *Cap. VI.* §. 4.

(*u*) J. ARN. BERGELLANUS quidem in *encom. chalcogr. Append. N.* 74. Gutenbergio primas ſpeculationes typographicas Argentinae in mentem veniſſe ex intuitu annuli ſignatorii tradidit; verum hic auctor, praeterquam quod a. 1541. demum ſcripſerit, adeoque a tempore inventionis nimis fuerit remotus, indeque in ortu et progreſſu artis multum a vero aberraverit, varias fictiones luſu poëtico carmini huic immiſcuit, uti PROSP. MARCHANTIO iam obſervatum *Hiſt. de l'imprim. p.* 6.

(*x*) In ſubſcriptione *Metamorphoſeos* OVIDII Bonon. 1471. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 307. *edit ſec.*

(*x**) Vid. *Append. N.* 69. *et* 71.

potuerit, id eſt, ad propoſitum perducere finem, ut libros e prelo ſuo emiſerit? Hoc autem et ex ipſis inſtrumentis iudicialibus et aliunde refelli poſſe arbitror. Eocirca vero non opus erit, ut adſcendamus ad ſolius Gutenbergii acta a. 1436. et ſequenti, de quibus documenta ſilent; quum id ne tempore quidem initae a. 1438. cum aliis ſocietatis praeſtari potuerit. Andr. Drizehenius certe, in cuius aedibus typographia exercebatur, quique multo plus ipſo Gutenbergio in arte laboravit, noctes quippe diesque illi incumbens, quingentos fere florenos operi impenderat, etſi vi contractae obligationis in centum et viginti quinque modo teneretur, eamque ſummam quum alia ratione conſequi haud poſſet, non praeſentia modo ſed et futura bona oppignoraverat, ſemper fore ſperans, ut feliciter conſummato opere largos inde denarios reciperet, quando et creditoribus ſatisfaceret, et animum poſt tot aerumnas relaxaret; quod omne ex ore Drizehenii tum alii, tum imprimis Reimboltus Ehenheimenſis §. 11. acceperunt, neque ipſe negare auſus eſt Gutenbergius. At ſcopum attingere non licuit infelici Drizehenio, qui iam moribundus tempore feriarum nativitatis Chriſti 1438. confeſſori ſuo Petro Eckharto conqueſtus erat, ſe omnem pecuniam erogaſſe, ac ne obolum quidem ſibi reſiduum eſſe: circa hoc vero tempus et forte poſtridie exſpiravit Drizehenius (*y*). Ea omnia profecto nihil minus quam exſecutionem artis demonſtrant; illa enim ſi libros excuſos iam tum protuliſſet, impenſa pecunia quotidie cum uberrimo quaeſtu rediiſſet ad ſocios, quod et ipſe hoc caſu eventurum bene praeviderat Drizehenius (*z*), et exercita dehinc maximo cum lucro a Jo. Men-

---

(*y*) Vid. depoſit. teſt. §. 5. et 10. uti bene etiam obſervatum FOURNIERIO *Diſſ. IV. p. 76. ſeq.* manifeſto tamen errore mortem Drizehenii ad initium a. 1440. referenti. Quod ergo in principio ſententiae a fratribus Drizeheniis allegatur de emolumento a ſocietate percepto, omnino ſpectat ad artes lapides poliendi ſpeculaque conficiendi, ut poſtea ex ipſius Gutenbergii declaratione liquet.

(*z*) Vid. teſtimonium Mideharti Stoker, ibid. §. 16.

Mentelio Argentorati typographia evincit (*aa*). Sed quid opus ratiociniis ulterioribus; quum praeſto ſit teſtis oculatus Ant. Heilmannus, Andreae (unius ex ſociis Gutenbergii) frater, §. 14. apud iudices profeſſus, Gutenbergium paulo ante idem nativitatis feſtum famulum ſuum ad utrumque Andream (Drizehenium et Heilmannum) miſiſſe, ut omnes formas peteret, easque in conſpectu ſuo diſſolutas, magnam vero partem imperfectas fuiſſe (*ab*). Defectus autem illos in ſculptura iuncturave typorum, alios etiam in atramenti compoſitione ſimilibusve rebus reſidere potuiſſe, eaque de cauſa impreſſioni obſtitiſſe, manifeſtum eſt (*ac*).

§. X.

Mortuo Drizehenio quid peregerit ſocietas, documenta haud produnt. Subſtitit tamen illa toto adhuc anno 1439. in perſona Jo.

(*aa*) Vid. JAC. WIMPHELING in *epit. rer. German. Append. N.* 44.

(*ab*) Docent hoc verba: *und in jocb etteliche formen ruwete.* Haec vero ambigue verterat SCHÖPFLINUS, *quod nonnulla in illis emendanda reperiret*, lectori ſuo forſan perſuadere volens, erratis modo typographicis formas haſce liberandas fuiſſe. Quam interpretationem multum abeſt, ut noſtram faciamus. Ad corrigenda quippe ejusmodi ſphalmata quid opus erat extra urbem excurrere ad Gutenbergium, quum in ipſius artificis Drizehenii aedibus praeſtari hoc poſſet? At ſi ita viſum tamen fuerit Gutenbergio, an ſtolidum eo tempere fingemus hominem, cetera verſutiſſimum, qui ipſas formas loco ſpeciminis typographici deſideravit, hasque porro expetens de ſolutilibus literis, ſine quibus formae emendari haud poterant, non cogitavit? Dicamus ergo adfuiſſe hic defectus, impreſſioni obſtantes, queis mederi nullo modo quum poſſet Drizehenius, aequum erat, ut princeps ſocietatis formas introſpiceret, et quid rei eſſet, exploraret. Nec aliam profecto explicationem admittit obſoletum verbum *ruwen*, originem trahens ab adjectivo *ruw*, ſive *raub*, (noſtri *rouw* olim ſcripſere) id eſt, *crudus*, *immaturus*. Forte ſubtiles nimium videbimur, ſi aliud imperfectionis veſtigium quaeramus in particula vetere *jocb*, a Schöpflino inſuper habita, quae reſpondet τῷ *etiam*, vid. SCHILTERUS in *Gloſſar. ad Chronic. Alſat.* JAC. KONIGSHOVII. Heilmannus ſcilicet teſtatus, in compluribus *etiam* formis defectus ſupereſſe, eo ipſo indicare videtur, vitiis ceterum quoque laboraſſe apparatum.

(*ac*) Bene hoc etiam animadvertit SCHELHORNIUS *Obſerv. I. p.* 7. *in not.*

Jo. Riffii, Andr. Heilmanni, et Jo. Gutenbergii, prout ex ſententia d. 12. Decembr. 1439. liquet. Imo ſubſiſtere potuit per integrum luſtrum ei praeſcriptum, id eſt, usque ad a. 1443. At quam infelicem illa ſucceſſum habuerit, vel inde colligere licet, quod durante hoc tempore Gutenbergius, exemplo Drizehenii, debita contrahere ac bona ſua divendere coactus fuerit (ad ſumtus ſcil. in hanc artem impendendos); ut docent inſtrumenta duo Argentinenſia, quibus ipſe annuos reditus Capitulo Thomano conſtituit, dat. 2. Id. Januar. 1441. et 15. Kal. Dec. 1442. (*ac**). Imo praeſto etiam fortiora argumenta ſunt, quae probent, Gutenbergio huiusque ſociis Argentinenſibus praecluſum fuiſſe ad interiora artis penetralia aditum.

1. JAC. WIMPHELINGIUS, unicus hac in re ex antiquis ſcriptoribus teſtis, de inventis Gutenbergii a. 1440. Argentinae loquens in *epitome rerum Germanicarum* (*ad*), ne verbum quidem addit de libris ab eo excuſis; verum de Joanne Mentelio ſtatim ſubiungit, eum multa volumina caſtigate et polite Argentinae impreſſiſſe. Itaque tentaſſe quidem primum artem Gutenbergium, exercuiſſe Mentelium ea in urbe indicat; quomodo haec verba bene intellexit WILH. ERN. TENTZELIUS (*ae*).

2. Idem Wimphelingius in *Catalogo Epiſcoporum Argentoratenſium* (*af*) Gutenbergium artem impreſſoriam inveniſſe Argentinae, ſed *incomplete*, ſcripſit; quae verba, maxime ſi ex antedictis illuſtrentur, non incultum artis exercitium, quale fuit Laurentii repertum, ſed reapſe defectum, productioni librorum obſtantem, indicant.

3. Gutenbergius a. 1444. vel ſequenti Argentinae iam valedixit,

---

(*ac**) Id ipſe cl. SCHÖPFLINUS agnovit *Cap. II.* §. 14. *Vindic.* qui chartas haſce inter documenta ſua *Num. V. et VI.* produxit.

(*ad*) *Append. N.* 44.

(*ae*) In *Diſſ. de typogr. invent. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 675.

(*af*) *Append. N.* 44.

xit, ſeſeque contulit Moguntiam, ubi eodem teſte auctore ductu Gensfleiſchii indigebat, ut artem compleret; quod iterum confirmat, anteacta in Alſatia omni ex parte ſucceſſu caruiſſe.

4. Mirifice haec confirmantur JO. TRITHEMII teſtimonio, qui binis in locis (*af**) ſcribit, Jo. Gutenbergium omnem pene ſubſtantiam ſuam pro inventione huius artis expoſuiſſe, et nimia difficultate laborantem iam in iſto iam in alio defeciſſe, iamque prope fuiſſe, ut deſperatus negotium intermitteret, donec conſilio et impenſis Jo. Fuſt aliorumque adiutus rem inceptam perfecit in urbe Moguntia.

5. ULRICUS ZELLIUS, Hanovienſis, Hollandicas impreſſiones praeceſſiſſe Moguntinis tradidit (*ag*). An vero illaudatos Germanus ipſe reliquiſſet Argentinenſes, ſi hi ante epocham Moguntinam libros emiſiſſent? Tentamina vero typographica absque ſucceſſu in cenſum venire nec poterant nec debebant (*ah*).

§. XI.

(*af**) Videl. in *Annalibus Hirſaugienſibus* et in *Chronico Spanhemienſi. Append. N.* 4. *et* 30.

(*ag*) Apud *Chronographum Colonienſem*, *Append. N.* 5.

(*ah*) Cl. SCHELHORNIUS in *Obſerv. I. de art. typogr. p.* 6. *ſeq.* etſi Gutenbergio prima typographiae reperta tribuat, eum tentamina quaedam et experimenta e proprio ingenio nata Argentorati feciſſe, artem vero Moguntiae demum perfeciſſe exiſtimavit; adeoque illam urbem inventricem artis dici poſſe adverſus ill. SCHÖPFLINUM negavit, hanc affirmavit. Ea ſententia partim vera, partim erronea, profecto rationibus non ſatis validis ab auctore adſtructa fuit. Societas quippe inter ſolos Fauſtum et Gutenbergium a. 1450. contracta, poſtquam hic integrum quinquennium Moguntiae jam tranſegiſſet, et ſub Gensfleiſchii ſenioris ductu artem compleviſſet, jamque etiam *Biblia* adſpexiſſent lucem, non exſequendae, verum promovendae et excolendae arti deſtinata fuit. vid. ſupr. *Cap. VII.* not. *e.* et *cn.* Itaque non hujus, ſed anterioris ſocietatis, cum Gensfleiſchio ſeniore, Meidenbachio, Fauſtoque initae, acta opponenda erant Schöpflinianae ſententiae. Fauſtus porro aliique plures Moguntiam inventricem artis impreſſoriae ex vero tradiderunt, intelligentes, ut *dict. Cap.* §. 3. *ſeq.* docuimus, artem metallico charactere; neque propterea excludentes inventiones ligneis typis antea factas, quae pro artis praeludiis ea aetate habebantur, quorumque proinde auctori (etſi hic Gutenbergius eſſet, non Laurentius) jus contradicendi Moguntinis erat omnino nullum. Argentinenſium itaque

§. XI.

Difficile igitur eſt, ut ill. SCHÖPFLINO aſſentiar, qui principe ſocietatis Gutenbergio circa a. 1445. profecto Heilmannum ex reliquis reſiduum typographiam conſtanter et intrepide continuaſſe, atque Jo. Mentelium et Henr. Eggeſteinium in ſocietatem adſciviſſe coniecit (*ai*). Nulli certe libri hucusque producti vel alicubi memorati fuere, qui Argentorati, quocunque tandem charactere, impreſſi ſunt, niſi poſtquam urbs illa typographiam metallicis literis accepiſſet a Moguntinis, quando inclareſcere demum ut typographi coeperunt Mentelius, Eggeſteiniusque. Quod enim v. ill. omnes libros vetuſtos, loci atque artificis indicio carentes, in queis ruditas et inaequalitas characterum, linearum curvitas, aliaeque antiquitatis notae apparent, primae Argentinenſium typographiae vindicat, omni profecto deſtituitur fundamento, nemoque, qui bonum vetuſtarum editionum numerum manibus trivit, facile ipſi largietur. Harum etenim multae ſimiles ruditatis notas prae ſe ferunt, atque duo priora librorum ſpecimina a Schöpflino exhibita, tametſi alibi etiam quam Argentinae, partim-

---

que cauſa non recte impugnatur e *Faſciculo temporum*, in ipſa Alſatiae metropoli a. 1487. et 1488. edito, ubi *librorum impreſſionis ſcientia ſubtiliſſima reperta* ſcribitur *in urbe Moguntia*, etſi SCRIVERIUS noſter in *Laurea Cap. XI.* hoc argumento uſus iam fuerit, qui aeque ac Schelhornius ignoravit, eas editiones ad literam expreſſiſſe anteriorem, a. 1481. ſine urbis indicio, at certe alibi locorum, ab HENRICO WIRZBURG DE VACH curatam. vid. *Append. N.* 24. Ita etiam primus omnium liber a. 1450. (charactere ſcil. metallico) Moguntiae excuſus, *Codex* nempe *ſacer*, non excludit opera ligneis antea typis edita, ideoque nec infringit argumentum, quod ex nota anni 1448. LOTHARII libro appoſita Schöpflinus ducit; de quo §. *prox.* agemus. Num fortiora ſint, quae Argentinenſibus oppoſuimus, tela, penes lectorem benevolum eſto judicium.

(*ai*) *Vindic. typogr. Cap. IV.* §. 1. *ſeq.* Hunc etiam ſecutus Anonymus eſt *p.* 42. *ſeq.* cuius argumenta ſua ſponte iam corruunt. Utrique reſpondit etiam noviſſime FOURNIERIUS *Diſſ. IV. p.* 76. *ſeq.* ita tamen, ut non omnes eius ratiocinationes meas facere velim.

tim quoque poſt a. 1470. prodierint; cuius rei fidem faciunt complures libri ſculpto charactere excuſi (*ak*). Et ne hac in parte quiſpiam mihi ſine ſponſore credat, *relationes Germanicae Gottingenſes* (*al*) teſtes ſunt, a. 1472. excuſas fuiſſe *Contemplationes Cardinalis* JO. DE TURRECREMATA cum iisdem notis characteriſticis, quas Schöpflinus deſcripſit. Ad quem ergo idem vir ill. provocat, *liber*, titulum ferens, *de miſeria humane condicionis* LOTARII, *Dyaconi Sanctorum Sergi et Bachi Cardinalis, qui poſtea* INNOCENTIUS *tercius appellatus eſt. anno Domini* 1448., praeterquam quod Argentinam haud prodat impreſſionis locum, certe aut vitio in anni nota laborat, qualia exempla exſtant bene multa, aut quod magis veroſimile puto, annum exarati codicis, ad quem expreſſus fuit, retinuit, quod in antiquis editionibus ſaepius eveniſſe pridem SCRIVERIUS noſter obſervavit (*am*).

§. XII.

Quandoquidem vero Mentelii iam facta eſt mentio, examinandum, unde et quo iure is chalcographiae inventor habitus fuerit. Architectus, ut puto (*an*), fabulae exſtitit ipſius ex filia ne-

---

(*ak*) Add. ſupr. *Cap. I. §. ult.* et ſpecimina a SCHELHORNIO producta *Obſerv. III. de art. typogr. Soliloquium* vero HUGONIS, a SCHÖPFLINO *Tab.* 2. productum, a Mentelio impreſſum eſſe ex collatione typorum *Speculi naturalis* VINCENTII obſervavit FOURNIER *Diſſ. III. p.* 14. *ſeq.*

(*al*) *Gottingſchen anzeigen von gelehrten ſachen A.* 1760. *p.* 266. ubi recenſio operis Schöpfliniani occurrit.

(*am*) *Laure-crans p.* 73. Idem SCHELHORNIO circa hunc librum in mentem venit *Obſ. I. p.* 9.

(*an*) Idem ante me obſervavit TENTZELIUS *dict. Diſſ. de typogr. p.* 686. *ſeq.* unde paucula huc transferenda fuere, ne quidquam in tota hac controverſia omitterem. Ill. SCHÖPFLINUS, in fallaciis Moguntinorum extendendis perquam liberalis, de Argentinenſium dolis omnino ſilet per totum *Caput V. Vindic.*, ubi tamen fabuloſam Argentinenſium de originibus typographicis traditionem ex profeſſo enarrat, GE-

nepos JOANNES SCHOTTUS (*ao*), Argentorati, poſtquam Friburgi ac Baſileae antea floruiſſet, ab a. 1510. typographus; nactus ad eam popularibus ſuis perſuadendam favorabiles circumſtantias. Origines quippe artis pauciſſimis tum exploratae erant, quod occultam hanc primi ſemper impreſſores tenuiſſent. Ipſi Moguntinenſis cauſae antiſtites diviſi erant Gutenbergium inter ac Faustum. Argentina ſibi ex inventione iam aliquid vindicaverat. Gutenbergii autem hic acta ſucceſſu caruerant, vixque in cenſum venire iudicabantur, Mentelium vero primum officinam impreſſoriam exercuiſſe librosque vulgaſſe conſtabat. En igitur nata Schotto idea, Mentelii, avi ſui materni, prima apud Argentinenſes exercitia ut reperta extollendi. Sed impellebat porro eum ſpecialis ratio. JOANNES nempe SCHOEFFERUS, Moguntinenſis impreſſor, in ſubſcriptionibus librorum avum ſuum maternum Jo. Fuſt chalcographiae primum inventorem, invita quamvis veritate, paſſim iactaverat (*ap*). His proinde excitata eſt Schotti invidia. Argentina Moguntiae aemula quum eſſet, cur Schoeffero ceſſiſſet hac in parte Schottus, cur Fauſto Mentelius? At ſi callido videri poteſt Schoefferus attigiſſe ſcopum ſuum artificio, hunc profecto ſuperavit aſtutia Schottus longiſſime. Illi nullum aliud praeſto erat adminiculum, niſi proprium in re domeſtica teſtimonium, magna cum fiducia verborumque circumſcriptione ſaepius prolatum, quo tamen plurimos, miſſo Gutenbergio, in Fauſti partes traxit, hosque

---

GEBUILERUM de inventis Mentelii primum locutum arbitratus; alibi autem, ſcil. *Cap. X. §. 5. in not.* verbulo ſcuti Menteliani, *Onomaſtico* BRUNSFELSII a. 1543. praemiſſi, meminit.

(*ao*) De eo vid. laud. SCHÖPFLIN. *Cap. X. §. 10.* ubi Schottum noſtrum filium ſtatuit Martini typographi, qui Mentelii filiam anonymam habuerit uxorem. Haec ſi vera, erravit omnino cauſae tritavi ſui, vel certe agnati, vindex acerrimus JACOBUS MENTELIUS in *brevi excurſu de inventione typographiae*, *Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 219. *in not.* qui patrem Joanni Schotto dat Petrum, Senatorem Argentinenſem, addens etiam matris praenomen, ſcil. Joannae Mentel.

(*ap*) Vid. *Append. N.* 47.

que inter ipſum Caeſarem Maximilianum, teſte privilegio a. 1518. Schoeffero ad LIVII editionem conceſſo. Siluit vivente hoc Imp. Schottus. Verum eo vix exſtincto in id porro incubuit, ut ſucceſſori Carolo V. totique etiam, ſi fieri poſſet, orbi literato perſuaderet, Fauſtum e poſſeſſione deiiciendum, in eamque immittendum Mentelium. Uſus ergo ab a. 1520. (*aq*) hoc ſtrategemate eſt, ut libris a ſeſe excuſis praefigeret inſignia gentilitia, ab Imp. Friderico III. avo quondam ſuo et nepotibus donata; addita perigraphe, quae doceret, conceſſa haec fuiſſe *Joan. Mentelio*, *primo typographiae inventori* (*aq**). En igitur, ut innuere volebat Schottus, ipſius teſtimonium Caeſaris, qui Mentelio hanc gratiam indulſit ob redditum literis immortale hoc beneficium! En excluſi eo ipſo Moguntini! At nihil hac in parte veritati magis contrarium. Fridericus impreſſorum ac typothetarum coetui ob inventam artem inſignia largitus iam erat (*ar*); Mentelio vero dedit illa expetenti, tanquam privato, et ad nobilitatem adſpiranti. Diploma igitur Mentelio conceſſum ne verbum quidem de reperta typographia continuit aut continere potuit (*as*). Caute proinde Schottus domi illud reſcriptum preſſit, inſignia producens ſola; neque haec etiam aperte ſcribere au-

---

(*aq*) Expreſſe hoc MENTELIUS in *Paraeneſi p.* 360. ed. WOLF. teſtatur de PTOLOMAEI *Geographia* a. 1520. Schotti typis excuſa. Verum ill. SCHÖPFLINUS *d. l.* eam editionem memorans de hoc ſcuto ſilet. Forte periculum rei facturus Schottus aliquot modo huius libri exemplaribus inſignia illa praefixit, quemadmodum Fauſtus Schoefferusque nonnullis tantum *Pſalterii* a. 1457. et *Inſtitutionum* 1468. ſcuta ſua addidere, teſte cl. SCHWARZIO in *primar. docum. Part. II. p.* 8. *et* 25. Poſtquam vero GEBUILERI et SPIEGELII teſtimonia nactus fuit Schottus, eum omnibus porro reliquorum librorum exemplis ſcutum adjeciſſe veroſimile eſt.

(*aq**) Vid. *Append. N.* 59.*

(*ar*) Vid. ſupr. *Cap. II.* §. 5.

(*as*) Id teſtatur laudatus SCHÖPFLINUS *Cap. X.* §. 5. ubi de hoc inſtrumento loquitur, ac ſi illud mſ. vidiſſet. Lucem enim, quod ſciam, non adſpexit. Certe nunquam producere illud auſa eſt Mentelii familia, et ne quidem Jacobus aut in *Excurſu* aut in *Paraeneſi*, etſi literis hoc flagitaſſet ab eo BERN. MALLINKROTIUS. vid. *p.* 239. *Tom. II.* WOLFII.

auſus eſt, data Mentelio fuiſſe propter inventum artis, ne forte mendacii argueretur, contentus dubia locutione uti, ad fallendos lectores incautos.

§. XIII.

Neque hic ſubſtitit vafrum illius hominis ingenium. Ambiguitatem enim e perigraphe tollere ipſe veritus, in partes ſuas traxit alios. Amicis utebatur HIER. GEBUILERO et JACOBO SPIEGELIO. His ergo mentem ſuam procul dubio SCHOTTUS aperuit, gratum ſibi fore teſtatus, ſi in libris ſuis primum chalcographiae inventorem pronunciarent Jo. Mentelium, omiſſa omni mentione Gutenbergii, ut de eius anteactis lector in incerto eſſet; non auſus forte illum omnino adhuc excludere, cui primas detulerat WIMPHELINGIUS, vir magnae auctoritatis et ad a. 1528. usque ſuperſtes. Petitioni a. 1521. optime ſatisfecit Gebuilerus, multis hac occaſione elogiis Mentelium Schottumque extollens, nec ſine contemtu exprobans Moguntinis, quod *cuidam* Joanni Fauſt (quaſi obſcuriſſimo homini) civi ſuo id acceptum ferant: utque aſſerta ſua quadam veri ſpecie coloraret, ad pactum Mentelii cum ſocio Eggeſteinio provocavit de occultatione artis, quaſi id in ſolum inventorem cadere potuiſſet (*at*). Annuit deinde ſemel iterumque Spiegelius, ſed poſt mortem demum avunculi ſui Wimphelingii, quem viventem ipſe a. 1520. ducem ſecutus fuerat. Ex horum teſtimoniorum collatione pellucet Schotti verſutia, qui, inventis Mentelii non ſtatim nimiam antiquitatem tribuere auſus, voluit, ut pedetentim hoc fieret, quae proinde Gebuilerus anno 1447. mox Spiegelius in priori opere a. 1444. in poſte-

---

(*at*) Contrarium huius rei patet ex iis, quae *Cap. I.* §. 3. not. *q.* et hoc ipſo *Cap.* §. 8. ſcripſimus.

ſteriori a. 1442. adſcripſit (*au*). Suſpicor quoque, Schottum aditum ſibi per hos duumviros ad Imp. Carolum ſternere, ab eoque ſimiles literas in favorem Mentelii, quales Schoeffero Maximilianus in gratiam Fauſti largitus fuerat, impetrare ſtuduiſſe. Certe Gebuilerus teſtimonium hoc *Panegyri Carolinae*, ipſi Imperatori dedicatae, inſeruerat. Spiegelius Caeſari a conſiliis et ſecretis erat. Eiusmodi vero privilegium ſi obtinuiſſet Schottus, riſui expoſuiſſet Schoefferum, actumque de huius porro formulis fuiſſet. Sed voti compos factus non eſt; imo Imp. ſucceſſu temporis infenſo in gentem Menteliam, quod Gallorum partes tueretur, evaſit animo (*ax*). Prudentiorem ergo viam ingredi coactus eſt Schottus, ideoque Schoefferum amice monuit, ut a ſubſcriptionibus ſuis jactantiae plenis in poſterum abſtineret (*ay*); quem tamen nihili hanc admonitionem feciſſe teſtes ſunt libri ab eo usque ad a. 1533. Moguntiae editi, Fauſti plerumque memores (*az*), quibus Schottus viciſſim in ſuis voluminibus idem porro oppoſuit et ſcutum et de Mentelio elogium (*ba*).

§. XIV.

Non magnam tamen apud exteros emendicata haec teſtimonia fi-

(*au*) Vid. *Append. N.* 59. *et* 60. Poſtquam vero haec ſcripſeram, communicata mecum adhuc fuit particula ex epigrammate JO. SAPIDI, quod OTH. BRUNSFELSII *Herbario* ex edit. Jo. Schotti 1539. praefixum eſt, ubi et impreſſoris induſtria et avi eius reperta extolluntur. vid. *Append. N.* 71.*

(*ax*) Narrat haec JACOBUS MENTEL in *excurſu p.* 222. *ſeq.* et JAC. AUG. THUANI, aliorumque auctoritate confirmat.

(*ay*) Idem *d. l. p.* 220. qui utinam literas haſce integras dediſſet, loco notiſſimi verſiculi inde decerpti!

(*az*) Quemadmodum in APPIANO ALEXANDRINO a. 1529. et alibi. vid. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 49.

(*ba*) Ut in *Lexico Iuris Iac.* SPIEGELII 1541. et *Onomaſtico Medicinae* OTH. BRUNSFELSII 1543. vid. MENTELIUS *loc. cit.*

ſidem inveniſſe mihi conſtitit, plerisque Moguntinae ſemper cauſae adhaerentibus. Imo neque Alſatos ea recepiſſe omnes patet ex CASP. HEDIONE, Theologo Argentinenſi, qui adhuc a. 1537. WIMPHELINGIUM ſecutus eſt, moxque a. 1549. in Moguntinorum caſtra tranſiit (*bb*). Neceſſe itaque viſum fuit Mentelianae cauſae patronis, fabulam a Schotto excogitatam novis porro ornare phaleris, quae omne inventum Mentelio tribuerent, atque inde tum Gutenbergium, tum Moguntinos palam excluderent. In id Chronographi Alſatiae duo, DAN. SPECKLINUS, alterque anonymus, quaſi communicato inter ſe conſilio, incubuerunt (*bc*). Perſpexerant nempe hi, artem quidem impreſſoriam ſtanneis literis iam aſſertam Mentelio, ſed nihil definitum de ligneis, quarum inventio ſi alii in poſterum attribueretur, gloriae illius detraheret multum. Hinc typographiam in genere ipſi adſcripſerunt, imo Specklinus provocavit ad primos typos Argentinae ſibi viſos, atque e ligno ſculptos, etiamſi hos neque repertos illic, neque a Mentelio magis, quam alio vetuſto impreſſore Argentinenſi, adhibitos probare poſſet. Cavendum inſuper erat, ne typographiae Moguntinenſis origo aliquod relinqueret lectori dubium. Hinc Mentelii inventa iam ad a. 1440. collocanda erant, quoniam retenta GEBUILERI vel etiam SPIEGELII epocha praecedentiam opponere potuiſſent fide antiquiorum ſcriptorum Moguntini. Horum porro acta omnia repetenda erant e primordiis Alſatiae, nec tacendae circumſtantiae, maxime quum iis anſam darent ipſi rumores publici. Hi ſcil. docebant, Moguntinos elementa

(*bb*) Vid. *Append. N.* 69.

(*bc*) Vid. *Append. N.* 85. *et* 86. Si autem vera ſunt, quae JACOBUS MENTELIUS in *Paraeneſi* (edita primum a. 1650.) *p.* 247. *ſeq. edit.* WOLF. ſcribit, ſimilia leguntur in alio *Chronico*, ante annos 170. id eſt a. 1480. exarato lingua Germanica, quod ex bibliotheca Jac. Spiegelii ad Tilem. Stellam, tandemque Card. Mazarinum transierat. At eo tempore, ut mox patebit, nemo de inventis Joh. Mentelii ſomniabat, neque ſemper aſſertis Jacobi fides adhibenda eſt, ut agnovit SCHÖPFLINUS *Cap. V.* §. 6. *in not.*

menta artis aliunde hauſiſſe, ope ſcil. furti in typographeio primigenio commiſſi per Jo. Gensfleiſchium (ſeniorem), qui ex arcanis quoque artis communicaverat nonnulla cum Jo. Gutenbergio. Argentina igitur ſi urbs inventrix, Mentelius ſi primus auctor iactandi eſſent, illuc applicari oportebat, quae reapſe Harlemi in officina Laurentii contigerant (*bd*). Imo ne quid hiſtoriae deeſſe videretur, finxerunt, Gensfleiſchio (ſeniori) coecitatem ob commiſſum plagium, Deo ultore, ſuperveniſſe, quae tamen ſenii eius ſequela erat, WIMPHELINGIO teſte; deinde Mentelium poſt injuriam ſibi factam prae moerore mortuum, etſi conſtet, hunc anno demum 1478. (adeoque luſtris aliquot, poſtquam hoc contigiſſet) naturae debitum ſolviſſe.

§. XV.

Expoſui artificia et dolos, quibus Argentinenſes nonnulli, ſec. XVI. Mentelium ad hoc theatrum honoris elevare ſtuduerunt. Tela haec, ut illis duntaxat propria, qui cauſam tuentur peſſimam, ita tamdiu modo noxia, donec latens ſeſe prodit virus, quando auctoribus ſuis ſemper dedecori, ſaepe etiam exitio, aliis vero indignationi fiunt. Dum horum ergo annalium, quod inter tabularia urbis aſſervarentur, magni cenſebatur in Alſatia auctoritas, etiam apud doctiſſimos viros (*be*), eandem illic fidem narratio haec invenit, atque ſi authentico quodam inſtrumento niſa eſſet. Sed poſtquam a. 1700. oculos Germanis hac in parte aperire coepiſſet WILH. ERN. TENTZELIUS, ipſos tandem commenti puduit Alſatos; certe literatorum illic princeps ill. SCHÖPFLINUS totam hanc hiſtoriam repudiavit, ſubſtituto in Mentelii locum, ut vidimus, Gutenbergio.

(*bd*) Confer, quae ſcripſimus *Cap. IV.* §. 13.
(*be*) Quos enumeravit SCHÖPFLINUS *loc. modo cit.*

§. XVI.

Enimvero integrum hocce aedificium, tanto cum ſtudio et per tot annos conſtructum, ſua ſponte corruet, deſtructo lubrico eiusdem fundamento, repertis nempe Mentelii. Id autem ut fiat, non adeo magnis viribus opus erit, paucaque haec argumenta ſufficient, ſed illa omni exceptione maiora.

1. Metallici typi, quos ſolos Mentelio tribuerunt primi illius patroni GEBUILERUS ac SPIEGELIUS, ab antiquioribus ſcriptoribus conſtanter adſcripti fuere Moguntiae, ſculpti quidem Jo. Gensfleiſchio (ſeniori) et Gutenbergio, fuſi autem Petr. Schoeffero (*bf*).

2. Ipſum Mentelium gloriae quam maxime cupidum fuiſſe liquet, tum quod plebeia gente oriundus (*bg*) inſignia nobilitatis ab Imp. requiſiverit, tum praeſertim, quod ſe ipſum ſcripſerit *artis impreſſoriae magiſtrum famoſiſſimum* (*bh*). Qui igitur in artis

---

(*bf*) Vid. ſupr. *Cap. VII.* §. 4. 11. *et* 14.

(*bg*) Id adverſus JAC. MENTELIUM evicit SCHÖPFLINUS *Cap. X.* §. 1. *et* 5.

(*bh*) Ad calcem *Speculi moralis*, abſoluti 9. Novemb. 1476. ut conſtat ex illius ſubſcriptione, a cl. SCHÖPFLINO *Cap. IV.* §. 12. *in not.* prolata: *Impreſſum in inclyta urbe Argentinenſium ac nitide terſe emendateque refectum per honorandum dnm, dnm Johannem Mentelin, artis impreſſorie magiſtrum famoſiſſimum. Anno a partu virginis ſalutifero milleſimo quadringenteſimo ſeptuageſimo ſexto, die menſis Novembris nona.* In qua epigraphe τὸ *refectum* ſatis indicat repetitam libri editionem. Et ſane in bibliotheca ill. DUVII Hanoverae exemplum reperitur integri *Speculi*, VINCENTIO BELLOVACENSI tributi, ſcil. *naturalis*, *doctrinalis*, *moralis*, et *hiſtorialis*, decem tomis formae maximae, eodem ligaturae genere antiquo compactis, ubi ſoli *Speculo hiſtoriali* ſubnexa eſt Mentelii ſubſcriptio, reliquae partes absque die et conſule editae; et de impreſſore tamen illius *moralis Speculi* dubitare non ſinit character cum *hiſtoriali* ipſiſſimus, uti poſt DAV. CLEMENTEM *Biblioth. curieuſe*, *Tom. III. p.* 81. ipſe mihi porro indicavit rariſſimi operis poſſeſſor, qui non injuria hinc infert, ſuum exemplar principem Mentelii, Schöpflinianum vero alteram ſiſtere *moralis ſpeculi* editionem; quemadmodum etiam *hiſtoriale* binis vicibus Mentelii prela exercuit, eodem Schöpflino *d.* §. 12. teſte.

tis exercitio laudem quaesivit, an suum tacuisset inventum, sive mobilium typorum in genere, sive metallicorum duntaxat, an celasset diploma Caesareum ea de causa sibi concessum, si salva facere hoc potuisset veritate? Frequens profecto ad id Mentelio erat occasio, tum in monumento a. 1473. parentibus posito (*bi*), tum imprimis in subscriptionibus librorum, quos usque ad finem anni 1476. vulgavit. Neque de sola ipsius agebatur gloria sed et patriae, quum nemini hucusque apud Alsatos esset tributa inventio, hanc vero passim adscriberent sibi Moguntini (*bk*).

3. Nullas porro in inventione partes deberi Mentelio persuasi fuerunt generi ipsius ambo, Adolphus Ruschius et Mart. Schottus, qui in inscriptione a. 1478. eum simpliciter *impressorem* vocarunt (*bl*), quumque ipsi Argentinae exercerent typographiam (*bm*), ignorare haud poterant, quot quantaeque laudes inventori deberentur ob collatum in literas immortale hoc beneficium.

§. XVII.

Non multum vero laborandum videtur, unde suam typographicae artis cognitionem hauserit Mentelius. Argentinam quippe recepisse Moguntia chalcographiam ZELLIUS SCHOEFFERUSque testes

---

(*bi*) Ubi simpliciter civem se Argentinensem vocavit. Edidit illud SCHÖPFLINUS *Cap. X.* §. 4.

(*bk*) Ut alias librorum subscriptiones taceam, SCHOEFFERUS in carmine subnexo *Institutionibus* a. 1468. duos Joannes primos vocaverat impressores, et quidem in urbe Moguntia, atque in altera editione, absoluta 10. Kal. Junii 1476. Moguntiam clamaverat *impressoriae artis inventricem elimatricemque primam.* Add. cl. SCHWARZIUS *in primar. docum. Part. II. p. 45. seq.*

(*bl*) In *libro* quippe *Pulsuum Ecclesiae Argentinensis* annotatum invenitur. *Obiit Dominus Johannes Mentelin impressor, Sabatho post conceptionem Virginis Mariae a.* MCCCCLXXVIII. *et factus est ei pulsus cum campana magna, Dominica sequenti de sero.* vid. SCHÖPFLIN. *Cap. X.* §. 6.

(*bm*) Id. SCHÖPFL. *dict. Cap.* §. 8. *et* 9.

ſtes ſunt (*bn*). Eo vero delata non eſt per ipſum Gutenbergium, qui poſt inimicitias cum Fauſto ſemper in urbe natali domicilium tenuit (*bo*), ſed per huius, ut idem Schoefferus addit, famulum quendam. Quid ergo magis veroſimile, quam hunc ipſum fuiſſe Mentelium, quum primus omnium Argentinae officinam erexerit, ibique iam a. 1458. libros impreſſerit metallicis formis, teſtibus partim JO. PHIL. DE LIGNAMINE auctore coaevo, partim JAC. WIMPHELINGIO (*bp*)? Suſpicor itaque, Mentelium notum iam Gutenbergio fuiſſe apud Argentinenſes commoranti, moxque ab hoc, Moguntiam reverſo, ea de cauſa arceſſitum, ut edenda volumina, quum ſcriba eſſet aurarius (*bq*), inſcriptionibus ac literis capitalibus ornaret. Mentelius ergo poſt a. 1450. (quo publica adhuc onera Argentorati ſolvit) addixit ſe officinae Fauſti et Gutenbergii, artemque chalcographicam ibi edoctus, poſt ruptam deinde a. 1455. utriusque ſocietatem primus in patriam intulit. Certe fidem vix meretur, quod GABR. NAUDAEUS absque ullo auctore ſcripſit (*br*), Mentelium domi artem didiciſſe a Fauſto,

---

(*bn*) Ille apud *Chronographum Colonienſem*, hic apud TRITHEMIUM in *Annal. Hirſaug. Append. N.* 4. *et* 5.

(*bo*) Id oſtendimus ſupr. *Cap. VI.* §. 4. unde patet, quam falſa ſit epigraphe, addita exemplo *Dialogorum* GREGORII in bibliotheca Pembrokiana, qui illic prelo Gutenbergii in urbe Argentina a. 1458. tribuuntur. vid. hac de re cl. DUCARELL in additam. ad *epiſt. de fide excerpti e mſ. Lambethano.*

(*bp*) *Append. N.* 16. *et* 44.

(*bq*) In *libro vectigalium* Argentinenſi, ubi ab a. 1447. ad 1450. occurrit Jo. Mentelius, vocatur *goltſchriber*. Vid. *documenta* poſt SCHÖPFLINI *Vindic. p.* 42.

(*br*) JO. WALCHIUS quidem in *Decad. fabul. hum. gen. Fab. IX. p.* 182. *edit. Argentor.* 1609. ex relatione Henr. Schori Belgae ſcripſit, Fauſtum, poſtquam Lutetiae moleſtias perpeſſus eſſet ob vendita illic magno pretio *Biblia* impreſſa pro manuſcriptis, contuliſſe ſeſe Moguntiam, tandemque Argentoratum. Verum GABR. NAUDAEUS hanc narrationem transſcribens *Chap. VII. de l'addition a l'Hiſtoire de Louis XI. p.* 131. e ſua penu addidit, Fauſtum, Argentinae quum eſſet, docuiſſe artem Mentelium. Fauſti vero iter Pariſienſe, de quo certo nobis conſtat, incidit in ann. 1466. cauſaque illa de *Bibliis* impreſſis pro mſſ. divenditis Lutetiae proximo ad-

Fauſto, quando hic Lutetia reverſus Argentoratum ſeſe contulit; quum eo tempore Mentelius inſtructionibus in re typographica non amplius indigeret, niſi forte ad literas fundendi artem, quae ipſi Moguntia discedenti cognita eſſe haud poterat (*bs*). Mentelius vero, quo magis totum opus promoveret, ſocium ſibi mox adſcivit Henr. Eggeſteinium, contractu inito id occultius inter ſe exercendi (*bt*). At ſecreta artis Argentorati etiam non diu latere potuerunt ob diſſidia inter hos eorumve operarios orta (*bu*); unde officina Mentelii et Eggeſteinii mox ſeparata, quorum ille a. 1466. *Biblia Germanica*, hic a. 1468. *Latina*, quibusdam exemplis nomine appoſito, excudit (*bx*). Mentelius, qui teſte WIMPHELINGIO (*by*) multa volumina caſtigate ac polite imprimendo factus eſt brevi opulentiſſimus, a. 1478. ut vidimus, deceſſit. Eggeſteinii poſt a. 1472. mentionem reperio nullam (*bz*). Quos vero uterque libros emiſerit, ac ſucceſſores reliquerit Argentorati, ill. SCHÖPFLINUS data opera expoſuit (*ca*).

§. XVIII.

Sic autem nos eviciſſe arbitramur, neque ligneis typis imprimendi

---

adhuc quadriennio pependit, uti obſervavi *Cap. VII.* not. *k.* Si ergo poſt a. 1466. ad Alſatos iter fecit Fauſtus, Mentelium fruſtra artem docuiſſet, quam ab aliquot iam annis hic fuerat profeſſus, ut bene etiam SCHÖPFLINO *d. l.* animadverſum, qui male tamen Walchio adſcribit, quod ſoli Naudaeo debetur.

(*bs*) Ars enim fundendi typos annum 1458. excedere antiquitate haud videtur, ut docui *Cap. VII.* §. 14.

(*bt*) Vid. HIER. GEBUILERI teſtimonium, *Append. N.* 60.

(*bu*) Id nos docet JO. FRID. FAUSTI ASCHAFFENBURGII *relatio* apud KÖHLER *p.* 91.

(*bx*) Vid. SCHÖPFLIN. *Cap. IV.* §. 6. 7.

(*by*) In *Catal. Epiſc. Argentin. Append. N.* 44.

(*bz*) Conf. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 224. *edit. ſec.* SCHÖPFLIN *dict. Cap.* §. 10. 11. Prima autem Eggeſteinii mentio a. 1442. in *rationali obolarii vectigalis.* vid. docum. poſt SCHÖPFLINI *Vindic. p.* 42.

(*ca*) *Cap. IV. et X. Vindic.*

di inventionem Gutenbergio, neque ſtanneis Mentelio in urbe Argentina deberi, quum illa Harlemi Laurentium, haec Moguntiae Jo. Gensfleiſchium ſeniorem ipſumque Gutenbergium agnoſcat auctores; adeoque nihil eſſe, quod arrogare ſibi metropolis Alſatiae iure poſſit, praeter antiquiſſima utriusque typographiae exercitia, priora irrito conatu, altera maximo cum lucro et honore peracta. Ita Argentinenſibus valedicere tandem iubemur, quod utinam eadem, qua erga Moguntinos, gratia licuiſſet nobis! Verum humanitatis officia, quae nos plurimi facimus, extendere eo usque haud poſſumus, ut aliquid inde veritas detrimenti patiatur. Infenſi autem ut in Argentinenſes animi videamur ſuſpecti, metuendum non eſt. Cur etenim uni communis Rheni populo minus foremus propitii, quam alteri, niſi ita iuberent et res et ratio? Interim, quia cum Moguntinis concordiae viam ingreſſi ſumus, ab his pacem nobis in poſterum pollicemur. Cum Argentinenſibus, ni cedere velint, certamen praevidemus. Sed utcunque eveniat, erit manebitque literarium, imo modeſtiae limitibus, ut decet, circumſcriptum prodeſſe poterit, tum exercendis ingeniis, tum rebus forte anecdotis producendis, quae absque huiusmodi controverſia ſemper laterent.

CAPUT IX.

CAPUT IX.

Origo et prima ſpecimina impreſſionis tabellaris.

§. I.

Abſoluta de typographiae, ſive impreſſionis verſatilis, invento tractatione, diſcutienda nobis reſtat pars altera de origine et antiquiſſimis ſpeciminibus impreſſionis tabellaris; tum quia illam quoque Harlemenſibus deberi patebit, tum quia hac etiam in parte non ſpicilegium modo relictum eſt nobis, ſed meſſis omnino integra.

Tabellaris itaque impreſſio iis demum rebus in charta membranave exprimendis conveniens uſuque recepta eſt, quas mobilibus expedire ſignis aut fruſtraneae aut moleſtae ſaltem (*a*) eſſet operae. Itaque proprie illa adhibetur ad icones et delineationes quascunque, intermixta licet eiusmodi explicatione, quae inde fere inſeparabilis eſt, ut in mappis Geographicis fieri aſſolet. Improprie autem ab Europaeis applicaretur ſoli orationi exprimendae, adeoque libris absque iconibus edendis: eorum quippe linguae quum pauciſſimarum literarum beneficio exprimantur, nemo non videt, iis verſatiles typos eſſe accommodatiſſimos, qui levi expenſa, brevi tempore et magna tamen copia produci poſſunt poſt introductam fuſoriam artem; quum e contrario tabellae multis et ſumtibus et tempore indigeant, neque niſi eidem libro inſervire poſſint, et ob immenſum (quem conficerent, ſi de gran-

(*a*) Merito hinc repudiata eſt methodus, figuras Mathematicas mobilibus ſignis excudendi, qua uſus quondam fuit Erhardus Ratdolt, in edit. *Elementorum* EUCLIDIS, Venet. 1482. atque huius deinde exemplo Leonardus de Baſilea et Guilielmus de Papia, in altera editione, Vicent. 1491. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. VIII. p.* 144. *ſeq.* Muſicas tamen canendi notas verſatilibus ſignis, quae affabre eam in rem J. M. Fleiſchmannus ſculpſit, utiliter commodeque imprimi poſſe, ſpecimine nuper edito impreſſor Harlemenſis Enſchedius comprobavit.

grandiori opere ageretur) acervum incommodae aſſervatu ſint. Unde et huiuscemodi productiones, quales in parvis opuſculis exſtant nonnullae, typographiae nomine omnino ſunt indignae (*a**).

§. II.

Si ad antiquitatem primaque exercitia huius impreſſionis reſpiciamus, omnino repetenda illa ex Oriente eſt. Conſtat etenim, apud Sinenſes pluribus abhinc ſeculis eam uſu receptam fuiſſe (*b*), etſi circa tempus, quo primum coepit, haud parum diſſentiant ſcriptores (*c*). Nobis uti ſuſpecta maxime eorum relatio eſt, qui ipſi aerae Chriſtianae illam praeceſſiſſe ſtatuunt, ita prae ceteris probabilis videtur exactiſſimi ſcriptoris PHIL. COUPLETTI opinio, ad a. 930. eandem aſſignantis (*d*). ABDALLA ſaltem ABUSAID, Beidavaeus, in *Hiſtoriae Sinenſis* parte octava, quam Perſice a. Hegirae 717. id eſt Chriſti 1317. ſcripſit, de arte hac, tanquam frequentiſſimo uſu a Sinenſibus recepta, loquitur (*e*). At,

---

(*a**) Ita BERN. A MALLINCKROT in *Diſcurſu de art. typogr. invent. p.* 4. JAC. MENTELIUS in *Paraeneſi p.* 26. et poſt hos alii, imprimis PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 16. *ſeq.*

(*b*) Teſtatus hoc iam olim GARZIAS AB HORTO eſt *Lib. II. Aromatum apud Indos naſcentium, cap.* 38. qui liber a CAR. CLUSIO Latio donatus primum Luſitano ſermone prodiit Goae in India a. 1563. in 4. ſub tit. *Colloquios dos ſimples e couſas medicinais da India, por* GARÇIA DORTA. vid. DIOG. BARBOSA MACHADO *Biblioth. Luſitana Tom. II. p.* 325.

(*c*) Vid. MARCHAND *loc. cit.* et quos ille laudat, auctores. FOURNIER *Diſſ. I. p.* 12. *ſeq.*

(*d*) In *Chronologia Sinenſi*, annexa CONFUCII operibus, *p.* 65. ubi improprie eam *typographiam* vocat. Hic vero auctor quum longiſſimum tempus in China tranſegerit, atque accuratam rerum ad hoc regnum pertinentium notitiam acquiſiverit, ex optimis ſine dubio fontibus id hauſit.

(*e*) Liber hic editus eſt Pers. et Lat. cura ANDR. MULLERI, Berolini a. 1677. ex cuius interpretatione locum integrum apponam, tum quod a nullo ſcriptore noſtri argumenti productus fuerit, tum quod opus ipſum hodie raro ſit obvium. Ita ergo au-

At, quod obſervatu dignum eſt, etiamſi poſt commercium cum nationibus Europaeis contractum facili negotio typographicae artis peritiam acquirere potuiſſent Sinenſes, conſtanter tamen impreſſioni tabellari adhaeſerunt, aeque ad nudam orationem quam figuras repraeſentandas; quod ratione non caret, quum ob immenſum apud eos characterum numerum (*f*) difficilior longe pluribusque incommodis obnoxia eſſet verſatilis impreſſionis quam fixae uſus. Quod de vaſti huius imperii ſubditis dixi, etiam ad Japonenſes, Cathainos, aliasque Aſiae gentes extendi velim, apud quas eandem imprimendi rationem dudum introductam fuiſſe harum gentium hiſtoriographi referunt (*g*).

§. III.

Ab hisce Orientis populis Europaei per rerum naturam addiſcere illam artem non potuere, utpote quae in hac orbis parte iam vigebat ſeculo xv. exeunte, quando primae in Indias navigationes

---

auctor *p.* 8. *ſeq. Omnes item libri, qui ſecundum illos* (tres Philoſophos, Fu-hin Chu-xang, Xen-gu Chu-xang, et Xen-chun Chu-xang) *eduntur, elegantiſſime ſcripti ſunt; ita ut ſingulas paginas huius libri charactere eleganti in tabulas ſcribant. Omnes etiam ſapientes ſumma cum obſervantia ſcripta conferunt, quae charactere ſuo in dorſo tabulae confirmant. Poſtea ſculptoribus omnium praeſtantiſſimis ſculpenda dant; cumque omnes paginas libri iuxta praeſcriptam ideam ad finem perduxerunt, ſingulis foliis numerum adſcribunt. Has tabulas, velut formulam officinae monetariae, in loculis ſub ſigillo oculatorum et fideliſſimorum Commiſſariorum deponunt, inque bibliothecas reponunt, ideoque inſigniis muniunt. Si quis apographum huius libri deſideret, ante omnia Collegium hoc adit, datque certam pecuniae ſummam cuſtodibus. Hi tabulas iſtas afferunt, ac ſigillum aureum apographi chartis imprimunt, ſicque tradunt. Hac ratione fieri non poteſt, ut exempla libri plus aut minus contineant, quin fide digniſſima ſint.*

(*f*) STEPH. FOURMONTIUS Dictionarium linguae Sinenſis compoſuit ex ſeptuaginta mille diverſis characteribus conſtans. vid. eius *Meditationes Sinicae Cap.* I. et praefatio *Grammaticae Sinicae* praemiſſa *p.* 6.

(*g*) De Cathainis fide Luſitanorum negotiatorum id dudum ſcripſit PAUL. JOVIUS *Lib. XIV. Hiſtor. p.* 226. edit. Florent. 1550. Add. MARCHAND *l. c. p.* 20.

tiones inſtitutae ſunt (*b*). Unde profluit, eam aeque in Europa, atque olim in Aſia, ſuum habuiſſe inventorem, in quem inquirere haud abs re erit.

Qui impreſſionis tabellaris vetuſtatem ex arte ſculptoria derivare volunt, multum a vero aberrant (*i*). Alia certe ſculptura eſt in ligno, aut metallo facta, alia ſculpturae ad chartam membranamve applicatio, ac per plura exempla repraeſentatio; et quemadmodum haec ars ſine illius auxilio excogitari nunquam potuiſſet, ita illa absque hac ſubſiſtere potuit et per plura ſecula ſubſtitit (*i**). Propius ad rem facere videntur formae monetales, quibus icones characteresque retrorſus inſculptae erant; proxime ſigilla literis prominentibus, inverſa etiam ratione, ſculpta, vaſisque fictilibus ſignandis deſtinata, quae apud veteres Romanos in frequentiſſimo uſu fuere (*k*). Haec certe inventa mirum eſt, non pedetentim monſtraſſe viam ad tabellas eiusmodi inciſas in membrana chartave exprimendas, atque ita millies reprae-

---

(*b*) Vid. JO. PETR. MAFFEI *Hiſt. Indiae Lib. I. p.* 27. *ſeqq.* In mentem quidem laudato JOVIO, eumque ſecutis GUID. PANCIROLO *Lib. II. rer. memorab. tit.* 12. et JO. GONSALVO DE MENDOZA *Lib. III. Hiſt. de la China* venit, artem tabellis imprimendi, quam male ipſi *typographiam* vocant, ex iis oris ad Germanos per viatorem quendam pervenire potuiſſe. Ast merum hoc figmentum eſſe HENR. SALMUTH ad *d. l.* Panciroli, aliique recte obſervarunt.

(*i*) In eam ſententiam nonnihil pronus videtur FOURNIERIUS *Diſſ. I. p.* 21. *ſeq.* Primas ſaltem figurarum impreſſiones ſculptoribus pictoribusque tribuit, quas tamen minime inde profectas ſequentia docebunt.

(*i**) Bene hoc SCRIVERIUS oſtendit, *Laure-crans p.* 109. *ſeq.* add. cl. WATELET, in *Encyclopaedia* in voce: *Eſtampe.*

(*k*) Vid. inter ceteros BERN. DE MONTFAUCON *Antiquité expliquée Tom. III. Part.* 2. *p.* 228. *ſeq.* Hinc JO. BAGFORDUS in *exercit. de invent. typogr.* in *Tranſact. Philoſoph. a.* 1707. *n.* 310. et *Tom. II. Monum. typograph.* WOLFII *p.* 995. originem impreſſionis tabellaris ex nummis et ſigillis Romanorum repetiit. Imo ſomniatus iam fuerat POMP. LAETUS in *Praefat. ad Aug. Mapheum*, SALUSTIO *praemiſſa*, atque eo duce MATH. LUNENSIS *lib. de rer. inventor. cap.* 12. Saturnum, quem inventorem nummorum credidit, imprimendi artem reperiſſe; merito hoc nomine explosus a CONR. PEUTINGERO in *Sermonibus Convivalibus.* vid. *Append. N.* 51 *.

praeſentandas, qua de re ſilent tamen omnes veteris mediique aevi ſcriptores (*l*). Sed obſtitiſſe huic rei, ſaepius forſan ab ingenioſis artificibus animo olim agitatae, exiſtimo idonei atramenti, alteriusve liquoris, qui non perflueret, defectum. Eo autem reperto, quum ſculptura tabellarum communi in uſu eſſet, impreſſio harum ope non longe profecto petenda fuit.

Si verum igitur amamus, hoc impreſſionis genus infima demum aetate coepit. Imo, prout arbitror, ſeculo xv. nata eidem repertori atque vera typographia adſcribenda eſt, Laurentio inquam Harlemenſi, cui poſt inventionem preli ceterique apparatus impreſſorii non difficile erat, tabellas in chartam convertere, quemque in prima *Speculi Belgici* editione non typis duntaxat mobilibus ſed et pinacibus ligneis figuratis revera uſum fuiſſe iam oſtendimus (*m*). Sane neque produci hucusque potuit ullum ſpecimen xylographicum, illius aetatem vetuſtate excedens, neque nominari artifex, qui ipſi hac in parte praeiverit (*m**). Novi

---

(*l*) Recte hoc vidit ANT. FR. GORIUS *Tom. III. Inſcript. antiq. in Append. p.* 119. CROMWELLUS autem MORTIMERUS, poſtquam vetuſtam, eamque exiguae et quadratae formae, tabellam aeneam reperiſſet, cui Caecilii Hermiae nomen retrorſus literis protuberantibus inſculptum erat, illam impreſſioni in charta membranave (etſi ſatis imperfecte) accommodari poſſe et vidit, et reapſe docuit; unde nata ipſi coniectura, hanc eidem olim ſcopo inſerviiſſe ac ſubſcriptionis loco ab Hermia adhibitam fuiſſe. vid. *Tranſact. Philoſoph. N.* 450. *p.* 388. *ſeq.* At, quum eiusmodi uſus, qui neſcio cur huic homini proprius fuiſſet, nec vola nec veſtigium in tota antiquitate occurrat, conſtet autem vaſis ſignandis haſce tabellas, quae pro re nata variae figurae et magnitudinis erant, adhibitas fuiſſe, ingenioſa magis quam vera eſt docti huius Angli opinio. Miror etiam, eandem coniecturam in mentem veniſſe cruditiſſimis Auctoribus *du nouveau Traité de Diplomatique Tom. IV. p.* 46.

(*m*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 6.

(*m**) Argumento hoc SCRIVERIUS noſter quoque iam uſus eſt in *Laure-crans p.* 109. *ſeq.* FOURNIERIUS quidem, in Laurentium plus iuſto iratus, eum *ens ideale in hiſtoria impreſſoria* appellavit *Diſſ. II. p.* 139. et *Diſſ. III. p.* 40. adeoque omnia opera, etiam xylographica, ipſi abiudicavit, ad varios provocans pictores ſculptoresque in Belgio, eius aetate antiquiores, quos tamen delineationes ſuas iam impreſſiſſe probare haud potuit.

vi a quibusdam provocari ad chartulas luſorias, ſeculo XIV. vergente iam cognitas (*n*), quod iis chartarii figuras preli ope appo-

(*n*) Cl. BULLETTUS *dans ſes recherches hiſtoriques ſur les cartes a jouer*, editis Lugduni 1757. poſtquam in Chronico *du petit* JEHAN DE SAINTRÉ *cap.* 15. uſum chartularum in Gallia obſervaſſet ſub Carolo V. Rege, eas extremo demum illius regni, ſcil. intra annos 1375. et 1380. inventas credidit; duplici motus argumento. Primum, quod hic ipſe Rex in edicto ſuo a. 1369. varios ludos nominatim prohibens chartas involverit ſilentio; quas proinde incognitas tum fuiſſe Bullettus infert. Alterum, quod calcei, ad Regum militumque pedes in chartulis decenter adaptati, probent, earum originem illi aſſignandam aetati, qua ridiculus ille, calceos longiſſimis cuſpidibus inſtructos (qui *Poulaines*, i. e. Polonici, vocabantur) geſtandi, mos interruptus erat; quod intra annos 1365. et 1380. accidiſſe vult auctor, quoniam d. 9. Maii 1365. laudatus Monarcha Clericis ſuis, Secretariis, Notariisque eundem habitum interdixit, qui, horum ad exemplum a tota mox natione repudiatus, iterum a. 1380. ſub Carolo VI. coeperit. vid. Bullet a *p.* 12. ad 32. At hae omnes coniecturae ingenioſae magis, quam verae ſunt. Joannes certe de Saintré aulae regiae ut pediſequus (*page*) anno aetatis 13. iam admotus fuit, ſub Rege Joanne II. qui praefuit ab a. 1350. ad 1364. vid. *cap.* 1. *Chronici*. Demus iam, id contigiſſe poſtremo eius regni anno, et reliqua porro omnia, quae de Santreo narrantur, acta referenda ad tempora Caroli V. ut praeter Bullettum nuperus Chronici editor in *praefat. edit. Paris. a.* 1724. exiſtimavit, conſequens erit, annum aetatis 16. quo Santreus ad munus chironomontis, ſive *ecuyer tranchant*, pervenit (vid. *cap.* 13. *p.* 132.) incidere in a. 1367. Atqui promotio illa moderatorem pediſequorum Regis impulerat, ut ipſo hoc tempore Santreum alumnis ſuis tanquam morum exemplar allegaret, exprobans hac occaſione iisdem inter cetera vitia chartarum alearumque ludum. vid. *dict. cap.* 15. *p.* 142. Ex quibus prono fluit alveo, ſaltem a. 1367. iam fuiſſe chartulas in Gallia uſu receptas; quod et inde pondus accipit, quoniam, ipſo obſervante Bulletto, confeſtim ad Hiſpanos tranſiere, ibique iam a. 1387. fuerunt prohibitae. Licet ergo Carolus V. chartiludium nominatim non expreſſerit in edicto a. 1369., certum tamen mihi videtur, illud latere ibi ſub generali formula, *et tous autres tels geux, qui ne chéent point a exercer.* vid. *les Ordonnances des Roys de France Tom. V. p.* 172. Erronea quoque Bulletti eſt circa calceamentorum genus opinio; nam inhibitio a. 1365. ſcribis regiis, utpote viris dignitate conſpicuis, facta Polonicis ſeſe amiciendi, manifeſtiſſime hos ſolos ſpectavit, minime vero conſuetudinem generalem ſuſtulit, quae absque interruptione ſub hoc Rege, aeque ac ſuccedente aetate, viguit. Id vero ne gratis allegaſſe videar, provocare licebit ad exemplum originale, quod nactus ſum nuperrime, interpretationis Gallicae *Ethicorum* ARISTOTELIS, iuſſu eiusdem Caroli V. a NICOLAO ORESME a. 1370. factae, et a RADULPHO Aurelianenſi a. 1376. pergameno adſcriptae, variisque miniaturis (ſingularis profecto elegantiae nitorisque) ornatae, in quarum priore Rex ipſe ſolio in-

ponere ſoleant (*o*); at quum ex ipſis eius aevi monumentis liqueat, eas tum temporis ſimpliciter pictas fuiſſe (*p*), inſtar codicum mſſ., qui imaginibus varii coloris ornabantur, omne corruit, quod inde petitur, argumentum. Fruſtra porro Germani figurarum impreſſarum repertorem iactant Franciscum a Bocholt, Montenſis Ducatus opilionem, quum neque vetuſto teſtimonio id comprobare, neque icones ab eo emiſſas producere hactenus potuerint, imo ne aetatem quidem, qua floruit, nobis indicent (*q*). Fruſtra quoque Itali ſuum eadem de cauſa celebrant Ma-

---

inſidens, et auctor flexo genu librum ſuum huic offerens, perſpicue repraeſentantur cum calceis mucronatis; eodemque porro habitu in reliquis figuris ſiſtuntur perſonae utriusque ſexus omnes. Proinde dicendum eſt, chartulas illas aut introductas iam fuiſſe ante Polonicorum ad Gallos invectionem, (quos iam reperi in GUALTERI DE COINSI opere *de miraculis B. Virginis*, rhythmis Gallicis in membrana exarato, pluribusque picturis ornato, ſeculo XIV. ineunte, bibliothecae noſtrae) aut ſi poſthac demum innotuerint, tum quoque mirifica illa calceamenta exhibuiſſe; ſed horum ſublato tandem ſeculo XVI. uſu memoriam e chartiludio exſtirpare voluiſſe, quos huius habitus ſero puduit, Gallos, ſubſtitutis calceis congruae ad pedem proportionis. Quidquid eſt, demonſtraſſe mihi ſufficit, chartularum inventionem antiquiorem eſſe, atque hactenus creditum, cui tamen certam affigere epocham ob defectum veterum monumentorum haud licet.

(*o*) Vid. FOURNIER *Diſſ. I. p.* 24. et SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. I.* §. 6.

(*p*) Patet hoc ex rationibus CAROLI POUPARTII, Galliae Theſaurarii ſub Rege Carolo VI. circa a. 1392. apud BULLETTUM *p.* 27. ubi haec verba occurrunt: *Donné a Jacquemin Gringonneur, peintre, pour trois jeux de cartes a or et a diverſes couleurs, de pluſieurs deviſes, pour porter devers le dit Seigneur Roi, pour ſon ebatement, cinquante-ſix ſols pariſis.* Addere licet, quod ſi ſeculo iam XIV. reperta fuiſſet imprimendi chartulas ars, non defuiſſent ſtatim, maxime apud Gallos, qui hanc aliis figuris (imo integris libris iconicis) applicuiſſent; quales tamen produci a nemine potuere ante Laurentii tempora excuſae, et profecto ſerius in Gallia, quam apud Belgas, Germanos, Italoſve prodierunt. Reperta vero impreſſione tabellari hanc brevi poſt ad chartarios devolutam fuiſſe veroſimile eſt.

(*q*) Scilicet MART. ZEILERUS in *itinerario Germaniae*, (huncque porro ſecutus BERN. A MALLINCKROT in *Diſſ. de typogr. invent. p.* 103.) ex *Chronico* SEBAST. FRANCKII et MATH. QUADI *Germania*, artem aeneis tabulis imprimendi excogitatam ab hoc Franciſco ſcribit, cui deinde ſucceſſerint Iſraël a Meckenich, ex Eifflia ortus, et Mart. Stockius, praeceptor Alb. Dureri. At vero in utroque Seb. Franckii,

Maſonem Finiguerram, qui a. 1460. inclaruit (*q**). Nos etenim utrique opponimus Laurentium, intra annos 1435. et 1440. fato iam functum (*r*), cui tamdiu manebit inventionis laus, donec e teſtimoniis aut documentis fide dignis erui poterit artifex hac in parte vetuſtior.

§. IV.

Hisce praemiſſis ad opera nos convertimus, quae reliquarum mater officina Laurentiana in hoc genere produxit; ſed illa quidem merae impreſſionis tabellaris: neque etenim repetere iuvat, quae *Cap. V.* ſcripſimus de diverſis *Speculi* editionibus, quatenus ex figuris hic liber conſtat, et praeſertim de priore Latina, cuius ipſe textus pro parte typis fixis deſcriptus eſt.

Primo igitur hac in parte memorandae ſunt loco *Figurae typicae veteris atque antitypicae novi Teſtamenti*, (ſeu *hiſtoria Jeſu Chriſti in figuris*) (*s*), quas, etſi impreſſoris nomen, ut libri ſub-

---

kii, tum *mundi* tum *Germaniae*, *Chronico* nihil quidquam de tota hac re legitur, prout indicavit mihi poſt diligens inſtitutum examen cl. FABRICIUS, bibliothecae ill. SENCKENBERGII praefectus. Math. Quadus autem ſcriptor eſt recens, cuius *deliciae* ſive *itinerarium Germaniae* a. 1600. Coloniae prodierunt. Adde, quod nullo modo probabile ſit, impreſſionem figurarum a tabellis aeneis coepiſſe, quum antiquiſſimae icones hactenus cognitae ligni, non aeris, manifeſta referant veſtigia.

(*q**) Add. infr. §. 15.

(*r*) Vid. ſupr. *Cap. II.* §. 9.

(*s*) Hunc librum PETR. BERTIUS *Lib. II. Rer. German. p.* 613. male appellavit *Speculum humanae ſalvationis*, a quo eſt diverſiſſimus. vid. ſupr. *Cap. V.* §. 2. et eundem tamen errorem noſtra etiam aetate cl. SCHWARZIUS commiſit in *Ind. nov. libr. ſub incun. typogr. impr. p.* 1. Lapſus porro fuit anonymus Anglus in *Transact. Philos. N.* 288. *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 981. iunct. *p.* 984. qui *Figuras veteris novique teſtamenti*, in bibliotheca Bodleiana Oxoniae reperiundas inter Codices mſſ. Junianos *N.* 31. ab *Hiſtoria Servatoris noſtri*, in Collegio Corporis Chriſti Cantabrigiae aſſervata, diſtinxit; etſi utrumque exemplar diverſae fuiſſe videatur editionis. Correxit hunc errorem BAGFORDUS in *Tranſact. N.* 310. et apud Wolf.

ſequentes omnes, ſileant, bene tamen PETR. SCRIVERIUS vidit (*t*), ex officina prodiiſſe Laurentiana. Inſtituta certe cum *Speculi* figuris collatio eandem utroque in opere manum prodit, quod peritiſſimus Germanus DAV. CLEMENS iam agnovit (*u*), et mihi quoque obſervare licuit, poſtquam vir literatiſſimus, JO. BAPT. VERDUSSEN, Scabinus Antverpienſis, ſuum *hiſtoriae J. C.* exemplum humaniter ad me tranſmiſit: pluribus quippe in locis ſimillimas figurarum repraeſentationes (*u**), ubique convenientiam tam iconum quam textus inciſi maximam deprehendi, quae eundem adfuiſſe hic delineatorem ſculptoremque, adeoque utrasque figuras eadem aetate eodemque in loco inciſas fuiſſe probant, quando nulla alia in Belgio officina impreſſoria exſtabat praeter Laurentianam, quam proinde et hoc opus emiſiſſe conſequens eſt, eademque etiam imprimendi ratio dictat. Ut vero cuius generis liber ſit, cognoſci ab harum rerum curioſis poſſit, ſequens deſcriptio ſuffecerit. Opus integrum quadraginta foliis plicatis (*x*), (id

---

Wolf. *d. l. p.* 996. quando librum Cantabrigienſem Chriſti vitam imaginibus expreſſam, vel potius V. et N. T. typos exhibere ſcripſit; quem utrumque titulum hac de cauſa retinui. Ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. I.* §. 7. hoc opus *Vaticinia veteris teſtamenti de Chriſto* vocat. Ceterum hic liber, qui dudum ante inventam typographiam in mſ. exſtitit, olim appellabatur *Biblia pauperum*, ut conſtat e codice ſeculi XII. vel XIII. ſed octo et triginta modo figuras continente, bibliothecae Guelpherbytanae, ut ad me ſcripſit illius praefectus, vir longe humaniſſimus atque doctiſſimus, C. B. J. HUGO.

(*t*) *Laure-crans p.* 97. qui praeter ſuum exemplar ſimile penes Jo. Alb. Bannium viderat. Utrumque quo pervenerit, incertum mihi eſt.

(*u*) *Biblioth. curieuſe Tom. II. p.* 145.

(*u**) Sic *fol.* 9. ſignato *i*, in ipſo medio, figura Chriſti baptiſati ſimilis eſt figurae 23. *Speculi*. Porro *fol.* 18. ſignato *c*, (id eſt *s*) in medio, figura Servatoris paſcha cum diſcipulis comedentis ſimilis eſt tabellae *Speculi* 31. Adhaec *fol.* 26. ſignato *f.* mediae regionis prima tabella, repraeſentans Evam e coſta Adami a Deo productam, inverſe examuſſim reſpondet Fig. 1. *Speculi*.

(*x*) Mutilum ergo fuiſſe oportet exemplar bibliothecae Krafftianae, a JO. GEORG. SCHELHORNIO deſcriptum *Tom. IV. Amoenit. literar. p.* 296. *ſeq.* quod tantum 39. foliis conſtabat.

(id eſt 80. paginis) ab una parte impreſſis, conſtat. Quodlibet folium figuram occupat 9. pollices totidemque lineas longitudine, 7. vero poll. et 3. lin. latitudine plerumque (*y*) adaequans; dividitur autem ſemper in tres quaſi regiones, et harum quaevis in totidem rurſus areolas. Superioris regionis extrema ab utraque parte areola hiſtorias exhibet, et quandoque vaticinia, e *veteri Teſtamento* ab auctore ad Servatorem noſtrum applicata; media duas effigies Prophetarum, ſanctorumque virorum, ſubjectis illorum ſententiis, quarum interſtitiolum occupat litera folii characteriſtica (*z*). In media regione conſpiciuntur utrimque figurae, praemiſſas V. T. hiſtorias adumbrantes, dum mediam replet aream figura antitypi ab auctore ex hiſtoria Servatoris deſumti. In inferiori regione utrimque comparet verſus hexameter leoninus ad V. T. typos adaptatus, duaeque rurſus in medio icones ſanctorum virorum, appoſitis ab utroque latere horum ſententiis, et ſubiecto tandem tertio hexametro ad antitypi figuram reſpiciente (*aa*).

Vix autem dubito, quin ipſiſſimae hae tabulae, perinde atque *Speculi*, plus ſimplici vice Harlemenſi prelo ſubiectae fuerint. Nam in exemplo, qnod poſſedit deſcripſitque cl. SCHWARZIUS (*ab*), atramentum conſpiciebatur admodum pallidum, quod in variis pa-

---

(*y*) Differentiam etenim tum in hoc tum in ſequentibus operibus deprehendi inter nonnullas figuras, quarum una alteram 3. vel 4. lineis modo longitudine modo latitudine ſuperat.

(*z*) Videl. priores viginti paginae figuratae notatae ſunt litera alphabetica minori (ſi primum folium exceperis ubi lit. *A.* capitalis eſt) uſque ad *u*. Poſteriores viginti iisdem literis, ſed puncto ab utroque latere incluſis.

(*aa*) Primum folium agit de annunciatione, ſecundum de partu virginis, tertium de adoratione Chriſti per tres magos, ultimum de praemiis coeleſtibus beatorum poſt hanc vitam. Pleniorem operis deſcriptionem petere licet tum e citato SCHELHORNII opere, ubi prima figura ad archetypum ligno inciſa conſpicitur, tum ex Memorabilibus Viennenſibus (*das merckwurdige Wien*) *menſe Febr. a.* 1727. *p.* 103. *ſeq.*

(*ab*) Vid. *Ind. nov. vet. libr. p.* 4.

paginis evanuerat, ſolis illic preſſurae veſtigiis remanentibus, uti in exemplo primae editionis *Speculi Belgici*, quod bibliotheca publica Harlemenſis cuſtodit, etiam eveniſſe obſervavi (*ac*). In libro autem Verduſſeniano atramenti color pallidus quidem eſt, ſed ad fuſcum parumper iam accedens, atque exacte reſpondet illi, qui in figuris repetitae editionis *Speculi* Belgici Latinique conſpicitur (*ac**). Unde non male forſan concludi poſſet, exemplar Schwarzianum ab ipſo Laurentio, Verduſſenianum ab eius ſucceſſoribus prelo fuiſſe ſubiectum.

Ceterum e quorundam exemplorum Latinorum maiore aliquantulum differentia inferre licet, aliam deinde huius operis novisque tabulis prodiiſſe editionem, quam deberi Germaniae verosimile eſt (*ad*). Fuiſſe enim illic frequenti hunc librum in uſu, Teutonica interpretatio comprobat, cuius duae innotuere mihi editiones, una ſcil., ubi ipſiſſima figurarum in regiones areolasque diſtributio atque in Latinis exemplis retenta eſt (*ae*), altera, quae ab

(*ac*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 11.

(*ac**) Addi forte poſſet, quod in hoc libro charta eandem anchorae figuram praeferat, atque in Latino *Speculo* ſecundae editionis. Verum quum eiusmodi charta diu quoque antea confici potuerit, non multum ſtringere hoc argumentum ipſe ſentio.

(*ad*) Exempla enim bibliothecae Bodleianae in urbe Oxonia et Collegii Corporis Chriſti Cantabrigiae ſeſe inter differre anonymus Anglus et BAGFORDUS teſtes ſunt *loc. ſupr. cit.* Bodleianum, ut ex notitia KENNICOTTII, Oxonia ad me miſſa, perſpexi, cum Krafftiano id commune habet, quod in utroque ſignaturae *n*, *o*, *r*, *s*, ſecundi Alphabeti non ſint puncto utrimque ſtipatae, quod aliter ſeſe habere in exemplis Harlemenſibus ex deſcriptione SCRIVERII, SCHWARZII, et noſtra patet: unde editionis diverſitas elucet, etſi figura e Krafftiano exemplo a SCHELHORNIO repraeſentata cetera ſatis libro Harlemenſi reſpondeat. A Germanis vero novam eiusmodi editionem profectam inde colligo, quod in bibliotheca ill. Comitis PERTUSATI volumen exſtiterit varia opera xylographica continens, intermixto quibusdam Germanico ſermone, cuius partem conſtituebat ipſiſſimus hic liber, ſed atramento nigro excuſus. vid. *Memorab. Vindob. d. l.*

(*ae*) Ex hac editione unum folium, ſignatum .*c*. habuit deſcripſitque cl. SCHWARZIUS in *ind. nov. libr. pag.* 7. *ſeq.* quod tamen folio *c* (id eſt *s*) non ſecundi at primi alphabeti in Latino exemplo reſpondebat.

ab archetypo hac in parte variat, et ex adiectis ad calcem duobus ſive ſculptorum ſive impreſſorum inſignibus, itemque anni (ut videtur, 1475.) indicio facile dignoſcitur (*af*).

Singularis tandem illa editio Latina eſt, in qua prioribus quadraginta figuris aliae decem fuere intermixtae, atque ita numerus ad quinquaginta excrevit; ab una etiam folii parte, ut omnes praecedentes, impreſſa, et atramento quidem ſatis pallido (*af**).

§. V.

Huic operi ſuccedat *Hiſtoria ſeu Providentia Virginis Mariae ex Cantico Canticorum iconice exhibita* (*ag*), quae in Curia Harlemenſi aſſervatur, et cum duobus libris mox recenſendis per huius urbis proceres ab ipſius Laurentii poſteritate emta fuit (*ah*). Hoc

(*af*) Quaelibet nempe figura in quatuor hic regiones dividitur, quarum tres ſuperiores ſingulae tres rurſus areolas habent, infima vero duas, hiſtoriam ex ſacro codice continentes. In fine annus expreſſus eſt cifris Gothicis, quarum ultima non diſtincte ſatis expreſſa dubium relinquit, num legendum ſit 1477. an vero, quod magis placet, 1475. etſi multum erraverit JANUS GEORG. BETULIUS, (vero nomine BURCKHARDUS) in *epiſt. ad amicum contra auctorem relationis de itinere ſuo Anglicano et Batavo*, *p.* 70. qui hic 1457. legit. Id omne me docuit idem cl. HUGO e pluteis bibliothecae Guelpherbytanae, ubi exemplum huius libri aſſervatur; praeter aliam quoque editionem Germanicam, ſed hanc opiſtographam, ideoque ab inſtituto noſtro alienam.

(*af**) Novae decem figurae occurrunt ſub n. 1. 2. 4. 6. 18. 28. 29. 32. 35. 36. Reliquae quadraginta factae ſunt ad antiquiorem editionem, etſi non ſolum in literarum compendiis ſed etiam in imaginibus hic illic immutationem ſubierint, prout ectypi Krafftiani cum auctiore hac editione collatio evicit. Ceterum hic 23. priora folia ſignata ſunt litera alphabetica ab A. ad Z. inde fol. 24. charactere, qui *et* exprimit, et fol. 25. not. 9. (id eſt *us*). Poſt quod reliqua viginti et quinque folia eadem ratione deſignata ſunt. Hanc quoque obſervationem, ad exemplum in bibliotheca Guelpherbytana factam, eiusdem cl. HUGONIS humanitati acceptam refero.

(*ag*) Perperam ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. I.* §. 7. diſtinguit *argumenta ex Cantico Canticorum* et *Hiſtoriam B. Mariae Virginis in figuris*, quum unum eundemque librum conſtituant.

(*ah*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 11. not. *by*.

Hoc opus ſedecim videtur conſtitiſſe foliis (*ai*), (ut colligere eſt ex alia editione ad hanc noſtram facta) quorum tamen novem modo in exemplo Harlemenſi reſidua ſunt (*ak*). Singula duas figuras exhibent ſub ſe, diſtantia 2 vel $2\frac{1}{2}$ linearum, collocatas, et 4. poll. 8. lin. longitudine, 7. poll. latitudine plerumque adaequantes. Cuivis inſerti ſunt breves e *Cantico* verſiculi, qui ex ore perſonarum interlocutorum procedunt. Primo folio ſuperne appoſitus, ipſique figurae, eodem quo reliqua charactere, incluſus eſt veteri lingua Belgica titulus (*ak**): unde manifeſtum eſt, eum librum Belgio lucem debere, quam certe non adſpexit poſt adventum demum Theod. Martini et ſociorum, adeoque poſt a. 1472.

(*ai*) Ea folia, quum nulla litera characteriſtica notata ſint, ſingula deſignare lubet a verbis initialibus, e primo ſtatim ſcutulo ſuperioris figurae procedentibus. Ordinem ſequor exempli Verduſſeniani.

Fol. 1. incipit: *Oſculetur me oſculo oris ſui* etc.
2. *Trahe me poſt te* etc.
3. *Qualis eſt dilectus tuus* etc.
4. *Erunt verba tua* etc.
5. *Quis videt te fratrem meum* etc.
6. *Si dederit homo* etc.
7. *Dilectus meus* etc.
8. *Quae habitas in ortis* etc.
9. *Ecce dilecto meo* etc.
10. *Dilecte mi egrediavi in agrum* etc.
11. *Deſcendi in ortum* etc.
12. *Judicavi, quem diligit* etc.
13. *Surgam et circumibo civitatem* etc.
14. *Tota pulchra es amica mea* etc.
15. *Mille clypei* etc.
16. *Pone me ut ſignaculum* etc.

(*ak*) Illa ordine praepoſtero diſpoſita conveniunt cum foliis 1, 2, 8, 12, 5, 6, 9, 10, et 14. exemplaris Verduſſeniani.

(*ak**) Videl. *Dit is die voerſienicheit van Marie der moeder Godes. En is gebeten in Latin canti*.... (quae verba cum compendiis ad archetypum aeri inciſa exhibeo *Tab. IX. in princ.*) reliqua vero, quae in fronte ſecundi, ut opinor, folii exſtitere, vetuſtate deleta, atque inde abſciſſa ſunt.

1472. nam in illius epochae libris figurae ab utraque parte (*al*), in noſtro opere ab una impreſſae ſunt, in illis adhibitum atramenti genus oleoſum ad figuras aeque ac orationem, in hoc perquam pallidum et aqua dilutum, ut delineationes calamo factas exprimerent, quibus certe non vidi ullas figuras vetuſtas magis ſimiles; profectae enim hae ſunt, quod ad delineationem et ſculpturam, ab elegante manu, quam tamen eandem fuiſſe, quae *Speculo* inſerviit, neque affirmare neque negare auſim; at de impreſſore, ſive hic ipſe fuerit Laurentius, ut ſuſpicor, ſive eius ſucceſſores, ex antedictis ſatis iam conſtat.

Ceterum hoc opus in Belgio excuſum alibi poſtea, et veroſimiliter in Germania, novis tabulis repetitum fuit, prout teſtatur exemplum a literatiſſimo VERDUSSENIO uſibus meis conceſſum, quod elegantis operis deforme inſtar repraeſentat, ut inſtituta utriusque comparatio me docuit: imitari quippe tabulas Harlemenſes voluerunt novi artifices, retenta ubique eadem corporum proportione, ſingularumque figurarum diſpoſitione; (a qua non niſi tribus quatuorve locis (*am*) receſſerunt) at infeliciter quod ad exſecutionem in hac palaeſtra ſeſe verſatos oſtendunt, quum et ductus figurarum literarumque hic perquam rudes ſint, et atramentum nigrum ſordideque adhibitum, denique tota impreſſio ipſaque etiam charta illi non abſimilis, qua figurae cantilenarum

---

(*al*) Conferri e. g. poſſunt *Faſciculus temporum* ex impreſſione Lovanienſi Jo. Veldenarii 1476. *Dialogus Creaturarum*, Goudae apud Gerardum Leeu 1480. plurimique alii id genus libri.

(*am*) Scilicet *Fol.* 9. quod in exemplo Harlemenſi ordine ſeptimum eſt, in parte ſuperiori hic numeravi ſedecim arbores; quum in exemplari Verduſſeniano tantum exſtent novem, et decimae, utpote per extremum figurae marginem abſconditae, pars. *Fol.* 12. quod in libro Harlemenſi quartum locum occupat, in parte ſuperiori illic conſpicitur caper cum tribus ovibus, quum in Antverpienſi additi capro duo tantum oves ſint. *Fol.* 14. quod Harlemi nonum eſt, in parte ſuperiori numeravi in lecto ſparſas $17\frac{1}{3}$ roſas, at in exemplo Verduſſeniano tantum 14., in parte inferiori Harlemi 17. roſas, Antverpiae 16.

rum ad pueritiam oblectandam hodie etiam excuduntur. Inde porro haec editio ſtatim a priore diſcerni poteſt, et quod nullus in fronte operis adſit titulus, et quod nova ſphalmata in intermixtas ſententias irrepſerint (*an*). Illa vero omnia indicia quum gerat quoque exemplum bibliothecae Bodleianae (*ao*), itemque alterum ill. Comitis PERTUSATI (*ap*), conſequens eſt, haec duo eiusdem eſſe cum Antverpienſi editionis.

§. VI.

Memorato libro in eodem volumine Harlemenſis Curiae adhaeret, imo ordine illic praecedit, *Ars moriendi*, quae partim textu partim figuris ſeparatis conſtat, atque moribundos repraeſentat, modo a daemonibus ad peccata inſtigatos, modo ab angelis ſalubri conſilio obfirmatos, inſertis praeterea inter ipſas figuras brevibus ſententiolis ex ore ſpirituum proficiſcentibus. Id opus, ut ex aliis exemplaribus, etſi diverſae editionis, inferre licet, viginti quatuor foliis plicatis ab una parte impreſſis conſtitiſſe videtur; ita ut duo priora praefationem exhibeant, tertium oratione explicet, quartumque e regione collocatum iconice declaret *tentationem diaboli de fide*, quintum deſcribat ſextumque illi oppoſitum ob oculos ponat *bonam inſpirationem angeli de fide*, re-

---

(*an*) Nempe *Fol.* 1. in parte ſuperiori Harlemi recte legitur: *Oſculet̄ me oſculo oris ſui qā̄ meliora ſunt ubera tua vino*; verum exemplar Verduſſenianum pro *vino* male exhibet *viro*, qui error etiam deprehenditur in exemplo Comitis PERTUSATI. *Fol.* 10. quod Harlemi octavo loco occurrit, in figura inferiore legitur: *Facicul, mirre* (id eſt *faſciculus mirrhae*); verum Antverpienſe vitioſe exhibet *Faricul⁹ mirre.*

(*ao*) Id mihi patuit ex notitia, quam cl. KENNICOTTIUS ad me miſit, poſtquam cum ipſo omnes varietates exempli Harlemenſis et Antverpienſis communicaſſem. Aſſervatur vero hic liber, ſub eodem numero cum praecedente, inter Codices Mſſ. Junianos *N.* 31.

(*ap*) Huius rei fidem mihi fecit ectypus primi folii, *Memorabilibus Viennenſibus* inſertus, menſe Februario 1727. *Fig. VIII.* ad *pag.* 110.

reliqua deinde folia usque ad viceſimum ſecundum ſimiles tum *tentationes* tum *bonas inſpirationes*, circa *deſperationem*, *impatientiam*, *vanam gloriam*, et *avaritiam* tam oratione quam figuris ſiſtant, tertium et viceſimum praebeat conſilium fidelibus in agone mortis conſtitutis, ultimumque ex adverſo poſitum figuram eo pertinentem contineat. Ex integro opere quindecim modo folia in Harlemenſi exemplo ſuperſunt, ſeculo praecedente ab imperito quodam ordine perverſo digeſta, conglutinataque invicem (*aq*). Figurae illae, quae 8. pollices, 2. lineas longitudine, 6. poll. 2. lin. latitudine plerumque adaequant, a diverſa, quam quae *Speculo* incubuit, manu profectae, atque hic multo rudiores ſunt; unde alium quidem hic affuiſſe pictorem ſculptoremve liquet, neutiquam vero diverſum typographum; maxime quum ipſa impreſſio atramento perpallido omnino praecedentibus et cumprimis *Hiſtoriae B. Virginis* ſit ſimillima, ipſique characteres ſcripturam imitentur non Germani hominis ſed Batavi ſeculo XV. Quod vero memorabile in hoc opere eſt, ſingula folia a ſculptore fimbriae trium linearum ornatus gratia incluſa ſunt; atque in ipſo textu tabellis inciſo reperiuntur etiam literae capitales maiores, ſed hae ductibus externis, ut coloribus deinde replerentur, ex-

(*aq*) Scil. in exemplo Harlemenſi primum folium, quod chartae albae agglutinatum eſt, incipit a verbis: *Si agonizans loqui et uſum rationis habere potuerit etc.* quae ad archetypum aeri inciſa a nobis exhibentur *Tab. IX.* Id vero folium ordine eſſe deberet vigeſimum tertium. Hoc inſequuntur folia, quibus ordo competebat 3. et 4., ſibimet coagulata. Inde folium incipiens a verbis, *Secundo, ut recognoſcat, ſe Deum graviter offendiſſe et inde doleat. Tertio, ut proponat, ſe veraciter emendare, ſi ſupervixerit etc.* et conſtituens, ut puto, ſecundam praefationis paginam, agglutinatum eſt folio 12. quo figura exhibetur Diaboli, tentantis hominem de impatientia. Mox agglutinata invicem ſunt folia 7. et 8., 9. et 10., 5. et 6., 21. et 22., 17. et 18. Manca vero, imo erronea, deſcriptio eſt, quam Harlemenſis exempli dedit ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de Litterature* (edit. Hagae 1715.) *Tom. I. p.* 393. nam et primum illius folium *Si agonizans etc.* plane tranſiit, et in numero foliorum lapſus eſt, et deſcriptionem figuris ſubjectam ait, quae ſemper ab altera folii parte conſpicitur.

exhibitae, queis in operibus typographicis ceteroquin officina Laurentiana uſa non eſt (*ar*).

Huic editioni ſatis videtur conformis, attamen aliis tabulis inciſa, cuius exemplum aſſervatur in bibliotheca publica Hanoverana, a v. cl. DAV. CLEMENTE deſcriptum (*as*). Adſunt enim illic in quibusdam paginis ſignaturae, quae a libro Harlemenſi exſulant.

Ab utraque differt, quam peritiſſimus MARIETTUS Lutetiae aſſervat, a FOURNIERIO memorata, quae et minori forma quarta prodiit, et fimbrias ex una ſola linea conflatas, ductusque praeterea nonnullos figuratos, rudi minerva et absque ullo ordine diſpoſitos, in extremo aliquot paginarum habet (*at*).

Quarta editio vetuſta partem facit bibliothecae PEMBROKIAE Comitis in Anglia, MAITTAIRIO PALMERIOque iam memorata. In ea textus charactere mobili impreſſus eſt (*au*), delineationes perhibentur pulchriores quam in *Speculo*, impreſſio deterior (*ax*).

His-

(*ar*) Patet hinc, uſum literarum capitalium impreſſarum vetuſtiorem eſſe, atque JAC. MENTELIUS in *Paraeneſi pag.* 64. *ſeq.* et hoc duce MAITTAIRIUS pluresque alii ſtatuerunt. Certum quoque eſt, Jo. Fuſt in utroque *Pſalterio* a. 1457. et 1459. ac DURANDI *rationali* 1459. praegrandibus literis impreſſis, varieque ornatis, quas vulgo *florentes* vocant, uſum eſſe. vid. SCHWARZII *Primar. docum. Part. II. p.* 7. *et* 10. unde errant, qui harum inventionem Erhardo Ratdolt Auguſtano, typographo Veneto, tribuunt.

(*as*) *Biblioth. curieuſe Tom. II. pag.* 143. ex quo patet, exemplo Hanoverienſi praefationem deeſſe.

(*at*) Eius exempli meminit FOURNIERIUS *Diſſ. I. p.* 32. et *Diſſ. II. p.* 182. qui praeterea in literis ad me d. 17. Febr. 1761. datis ſignificavit, figuras illius tantum 5. pollices longitudine, 3. poll. 7. lin. latitudine adaequare, et characterem dimidia parte minorem eſſe, quam in exemplo Harlemenſi, cuius ſpecimen figuratum ipſi miſeram; nullas vero hic adeſſe ſignaturas vel cuſtodes.

(*au*) Ita diſtincte MAITTAIRIUS in *Annal. typogr. Tom. I. pag.* 19. iunct. *pag.* 21. *in fin.* ex cuius deſcriptione patet, exemplum Pembrokianum octodecim modo foliis conſtare, adeoque non quatuor, ut ille coniecit, verum ſex foliis eſſe mutilum.

(*ax*) Ita PALMER *Hiſtory of printing p.* 53. At huius impoſtoris relationes ſemper mihi ſuſpectae ſunt.

Hisce addenda tandem eſt editio lingua Germanica, quae exſtat in bibliotheca ill. Comitis PERTUSATI, impreſſionis locum et auctorem in fine operis exprimens Ludovicum Ulmenſem (*ay*). Atque hae editiones ſingulae ab una parte impreſſae fuere; nam opiſtographas, utpote recentioris aetatis, referre nihil attinet (*az*).

§. VII.

Eadem denique Harlemenſis Curia aſſervat *Hiſtoriam S. Ioannis Euangeliſtae, eiusque viſiones Apocalypticas* (*bb*). Hoc opus 24. folia integra continet, in tres ſcapos aequaliter diſtributa, ſingula litera maiuſcula ex ordine alphabeti ſignata (*bc*). Paginae figuratae omnes, quae ſunt 48. numero, (ſi quinque modo excepero (*bd*), ubi integra figura conſpicitur) duas icones proxime ſub ſe collocatas, ſed magnitudine ſaepe inaequales exhibent, ſola lineola ſeparationem indicante. Figurae illae combinatae longitudinem 9. poll. 6. lin. latitudinem 7. poll. 6. lin. plerumque habent, iisque inſerti ſunt modo breves verſiculi, modo integrae ex Apocalypſi ſententiae, modo imaginum explicationes. Prima pagina ſuperius exhibet Druſianam, ceterosque per praedicationem Johannis ab idolis converſos, inferius Apoſtolum baptizantem, cultoresque idolorum explorantes facta eius; ſecunda illum re-

prae-

(*ay*) *Ludwig ze Ulm.* vid. *Merckwurd. Wien*, mens. Febr. 1727. *pag.* 113. *ſeq.*

(*az*) Eas recenſent JO. CHR. GOETZENIUS *Merkw. der koningl. biblioth. zu Dresden Tom. I. p.* 11. *ſeq.* et DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. II. p.* 146.

(*bb*) Hic liber videtur impreſſus ad normam Codicis mſ. antiquioris, qualem figuris (ſed his modo 46.) pariter et inſcriptionibus inſtructum aſſervat bibliotheca Bodleiana, ſignatum *Archiv. B.* 86. ut ad me ſcripſit cl. KENNICOTT; itemque regia Pariſienſis. vid. MONTFAUCON *Biblioth. bibliothecar. p.* 745. *N.* 3724.

(*bc*) Ultimum folium, quod adhibitae iam eſſent omnes Latini alphabeti literae, ſignatum charactere eſt, qui Graecam ξ exprimere videtur, ſaltem in exemplo Verduſſeniano.

(*bd*) Paginae quippe figuratae 3, 4, 5, 34, et 35. unicam figuram continent.

praeſentat ablegatum ad praefectum, indeque Romam miſſum, ac Domitiano Imp. praeſentatum; tertia mox exhibentur ſeptem Eccleſiae, cum totidem angelis, et filio Dei; quarta ſeptem lampades ardentes; atque ita porro totius Apocalypſeos contenta repraeſentantur, addita ſemper explicatione iuxta *fratrum*, quos vocant, *ſpiritualium* et HAYMONIS principia. Penultima pagina figurata exhibentur in ſuperiore parte duo iuvenes, quos poſt traditum Joanni omne patrimonium, ut pauperibus diſtribueretur, facti deinde poenituit, in inferiore templum Dianae confractum Apoſtoli oratione. Ultima tum S. Joannes veneni calicem absque ulla laeſione exhauriens, tum cadaver illius capſulae incluſum (*be*). Ceterum imagines hic inelegantius formatae harumque ductus rudiores ſunt, quam in praecedentibus operibus, et ab alia certiſſime manu, cui Gothicae delineationes familiares erant, profectae. Literae inciſae tamen ſimillimae iis, quae figuris ligneis *Speculi* incluſae ſunt, quaeque ſcripturam non Germanicam at Belgicam ſeculi XV. imitantur, uti bene iam peritiſſimus VLAMINGIUS obſervavit (*bf*). Atramentum aqua dilutum adhibitum quidem, mi-

(*be*) Non ſatis exactam huius libri deſcriptionem dedit MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 18. *edit. primae*, ubi exemplar Pembrokianum deſcribens, quod quadraginta ſex paginas complectitur, adeoque integro folio mutilum eſt, numerum ſingularum figurarum et paginarum confundit. FERD. STOSCHIUS quoque in *Symbol. literar. ad increm. ſcient. Tom. IV. p.* 560. *ſeq.* exemplum bibliothecae Berolinenſis recenſens primae ſtatim paginae tribuit ſeptem eccleſias Aſiaticas, quae tertiae conveniunt, moxque plura ex hoc opere excerpit, quae aliis plane paginis in utroque et Harlemenſi et Verduſſeniano libro exſtant; unde colligo, Berolinenſe exemplar ſtatim in principio mutilum, atque ordine etiam praepoſtero foliorum colligatum eſſe.

(*bf*) In notis ad HENR. LAUR. SPIEGELS *Hartſpiegel. p.* 362. ubi productiones Harlemenſes in Curia aſſervatas deſcribens ita de hoc opere: *Waerlyk de letters van deeze houtſnee hebben den ſweem der letter van den geſchreven* MELIS STOKE *van den wakkeren* S. SCHYNVOET, *den Rymbybel van den Rechtsgeleerden* MATTHIAS RÖVER, *een ſonderling liefhebber der vaderlantſche oudheden, en mynen lieven vriendt, buiten noch eenige andere Hollantſche afſchriften, die ik ontmoet heb, en geenſints eigen is aen Duitſchland of eenige andere landen.*

minus tamen, quam in praecedentibus pallidum; unde hoc opus ex prima quidem officina Harlemenſi, at demum a Laurentii ſucceſſoribus vulgatum conjicio.

Huius quoque libri aliae editiones, novis ſcil. excuſae tabulis, offenduntur. Nam quod in bibliotheca Bodleiana aſſervatur exemplum, in genere cum Harlemenſi conſentit, differt tamen in ultimis tribus foliis, utpote nulla hic nota characteriſtica ſignatis (*bg*); quumque cuilibet impreſſionis folio interpoſitum habeat ſemifolium eiusdem chartae, cui adſcripta calamo eſt explicatio lingua ſuperioris Saxoniae, vix dubium, quin hoc exemplar ſit ad Belgicum archetypum a Germanis curatum. Utrique porro editioni diſſimilis tertia eſt, Antverpia a poſſeſſore VERDUSSENIO transmiſſa mihi. Eam certe cum Harlemenſi libro diligenter conferenti, ante oculos obverſata mihi eſt per ſingulas paginas varietas. Textum quippe literis maioris formae minusque coarctatis (*bh*) exhibet, quam in Harlemenſi videre eſt, cuius tamen compendia retinuit. Figuras quoque adhuc rudiores ſiſtit, corporum proportionem paſſim immutatam, reliquas imagines ſaepiſſime aliter diſpoſitas (*bh**), ſed et correctiones quasdam habet

(*bg*) Id me docuit cl. KENNICOTT, poſtquam ei varietates exempli Harlemenſis et Verduſſeniani miſiſſem. Ceterum de hoc libro, qui ſignatus eſt *Laud. E.* 65. verba iam fecit Anonymus in *Tranſact. Philoſ. N.* 288. *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 982. *ſeq.*

(*bh*) Hinc evenit, ut deſcriptio pluribus plerumque lineis in exemplo Verduſſeniano conſtet, quam in Harlemenſi. Sic e. g. *pag.* 2. *part. infer.* verba: *S. Johannes Romam mittitur ac Domiciano Imperatori crudeliſſimo Chriſtianorum perſecutori praeſentatur*, una linea in libro Harlemenſi comprehenduntur, at in Antverpienſi duabus. Item *pag.* 20. ſignata *K.* in parte ſuperiori annotatio, quae incipit *nunc facta eſt ſalus* etc., Harlemi ſex lineis, Antverpiae novem deſcribitur; atque ita paſſim alibi. Porro in primis duabus paginis ſententiolae Harlemi inflexa linea, Antverpiae recta exhibentur.

(*bh**) Inter innumera exempla notaſſe ſequentia ſuffecerit. *Pag.* 17. in ſuperiore parte Harlemi conſpiciuntur decem perſonae, Antverpiae duodecim: inferius praeter Servatorem et Diabolum Harlemi quinque exhibentur perſonae, Antverpiae ſex.

Pag.

bet (*bi*); unde recentior mihi, ceterisque, quibus utramque oſtendi, viris peritis viſa eſt. Hanc vero in Germania etiam prodiiſſe fidem facit exemplar bibliothecae Vindobonenſis Caeſareae, quod Antverpienſi perſimile (*bk*) interpretationem quoque Teutonicam, dialecto Saxoniae ſuperioris, manu ſeculi xv. adſcriptam habet. Nec deeſt aliud exemplum cum commentario mſ. at Saxoniae inferioris dialecto, quod e bibliotheca GOS. UYLENBROEKII ad cl. GROS DE BOZE, iamque ad ill. Praeſidem DE CÔTE Lutetiae pervenit (*bl*), num autem Vindobonenſi an Bodleiano

---

Pag. 23. ſignata *M.* in part. infer. Harlemi ſex occurrunt adorantes draconem, Antverpiae quinque. *Pag.* 44. ante novam Hieroſolymam in libro Harlemenſi poſitae ſunt duae arbores, in Verduſſeniano unica. *Pag.* 45. in part. infer. Harlemi ab una parte tres arbores, ab altera una conſpiciuntur; ſed Antverpiae ab illo latere duae tantum, ab hoc unica. *Pag.* 46. in part. infer. a tergo reſuſcitatae Druſianae Harlemi adſtant quatuor perſonae, Antverpiae tres. Ipſae quoque ſignaturae ſaepiſſime in alia paginae parte collocatae ſunt: v. c. *Pag.* 1. Harlemenſis liber ſignaturam *A.* iuxta arborem, Antverpienſis ſupra caput quartae perſonae collocatam habet. Et ita paſſim alibi.

(*bi*) Inſigne correctionis exemplum deprehendi *Pag.* 16. in part. ſuper. ubi repraeſentatur homo, flexis genubus gladii ſupplicium ab adſtante carnifice exſpectans; ei quippe in exemplo Harlemenſi velati non ſunt oculi, ſive quod hoc per incuriam omiſerit delineator, ſive potius, quod in Hollandia id moris tum nondum eſſet; (quum id ipſum quoque obſervaverim in *Figuris veteris novique teſtamenti Fol.* 7. *in med. fig.* 1. *et* 3. atque alibi) verum in exemplo Verduſſeniano hoc correctum eſt, et moribundus ille figuratur oculis ſtrophiolo tectis.

(*bk*) Didici hoc ex notitia ADAMI FRANCISCI KOLLAR, auguſtae bibliothecae primi cuſtodis, poſtquam differentias Harlemenſis et Antverpienſis exempli a me cognoverat. En vero exordium commentarii Saxonici, manu appoſiti: *Hie hebet ſich au das buch der haymlichen offennbarung ſancti Johannis zu teutzſche, wy das die ſyguren unde dy geſchrifft in dyſem buch zu latein ausweyſen und ſagen. Alſo was ſant Johannes zu dem erſten den heyligen criſten glawben leren dardurch dy erbare fraw Druſiana und vill mer ander volcke ſich von den abgoteren bekerten und den heyligen criſten glauben an ſich namen.* Huius libri vero iam meminit LAMBECIUS in *Commentar. de biblioth. Caeſar. Vindob. Tom. II. p.* 772.

(*bl*) De eo videndus eſt *Catalogus bibliothecae Uylenbroekianae*, edit. Amſtelod. 1729. *Part. III. p.* 243. cuius tamen auctor male ſtatuit, eam editionem in Hollandia lucem vidiſſe. Argumento utitur, quod figura navis, cuius ope S. Johan-

leiano quantum ad figuras reſpondeat, non dixerim. Interea probabile exiſtimo, ipſos operis impreſſores huiusmodi explicationem curaſſe adſcribendam in eorum gratiam, quibus Romana lingua non ſat familiaris erat, ut ſumtus evitarent ad novarum tabularum, in queis Latino textui vernaculus ſubſtituendus erat, ſculpturam; melius hoc pacto rebus ſuis conſulentes, quam fecerant excuſores *figurarum V. ac N. Teſtamenti.* Imo ſuſpicor, alterutram e Germanicis hisce editionibus lucem vidiſſe Coloniae Agrippinae, ubi Biblia figuris ligneis ornata plus ſimplici vice et diverſa ſaepius dialecto Saxonica iam olim prodiere (*bm*).

Tribus illis editionibus num plures annumerari debeant, operoſe inquirere neque interfuit noſtra, neque etiam vacavit. Relinquimus hoc iis, quibus exempla libri praeſto ſunt, indicaſſe contenti, talia praeter ante memorata reperiri Berolini in bibliotheca regia (*bn*), Lutetiae tum in Collegio Societatis Jeſu (*bo*), tum penes cl. MARIETTE (*bp*), Londini apud cl. ASKEW, Med. doct. (*bq*) Wiltoniae penes PEMBROKIAE Comitem (*br*), Mediolani

---

hannes tranſlatus conſpicitur in inſulam Pathmon, eadem ſit cum navibus Hollandicis eo tempore uſitatis, ceu ex veteri ſigillo urbis Amſtelodamenſis liqueret. Id vero nihil omnino probat: ſi enim hic liber Coloniae, quae Belgio vicina eſt, prodiit, maritimae navis effigies non melius, quam e Belgio repeti potuit. Diverſa quoque examinavi ſigilla antiqua Amſtelodamenſia, in deſcriptione huius urbis Commeliniana alibique conſpicua, in queis navis figura quandoque variat, nullum vero deprehendi, in quo exacte illa reſponderet cum navi in ipſo libro Harlemenſi repraeſentata. Ceterum hoc exemplar, quod ima pagina mutilum eſt, penes Praefidem COTIUM vidit, ac memoravit FOURNIERIUS *Diſſ. I. p.* 27. et *Diſſ. II. p.* 131.

(*bm*) Vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. III. p.* 314. *ſeq.*

(*bn*) De eo dictum eſt prius not. *be.*

(*bo*) Vid. FOURNIER *Diſſ. II. p.* 131. qui obſervat, huic exemplo adſcripta varia poſſeſſorum nomina, eosque inter AMBROSII CAMERACENSIS, ad quem pervenerat d. 14. Junii 1486. Et forte illa editio non multo vetuſtior eſt.

(*bp*) Huius meminit idem FOURNIER *d. l.* et *Diſſ. I. p.* 28. ubi delineationem figurarum in hoc exemplo differre a Cotiano ex collatione ſibi patuiſſe teſtatur.

(*bq*) Hoc ipſe in utroque itinere meo Anglicano a. 1756. et 1759. in eius bibliotheca vidi.

(*br*) Vid. MAITTAIRE *loc. cit.* PALMER *Hiſtory of printing p.* 54. qui Pembrokianam

lani in bibliotheca Pertuſatiana (*bs*), ut exemplar taceam, quod HENR. JOS. REGA Lovanii aſſervavit, iamque alio delatum eſt (*bt*).

§. VIII.

Non dubium eſt, quin ex officina Laurentiana plura alia huiusmodi ſive opera integra, ſive ſpecimina prodierint, cum blattis tineisque forte adhuc certantia. Huc refero ſpecimen, quod SCRIVERII aetate adhuc ſupererat, cuius verba apponam ex cl. WOLFII verſione (*bu*): „ Adhaec vidi typis rudibus minusque „ politis Latine excuſas quasdam *tentationes Daemonis*, *tentantis* „ *hominem de ſeptem peccatis mortalibus*, *et eorum ramis*. Et „ ſtatim ſequitur *defenſio boni Angeli cuſtodis hominis*, *contra* „ *haec ſacram ſcripturam allegantis*. Haec uni folio in plano, „ aut patente, ut aiunt, forma impreſſa ſunt. Sordidum eſt o- „ pus, ſed in quo prima artis rudimenta ac tentamina, ope atra- „ menti impreſſorii recens inventi, non tantum obverſantur o- „ culis, ſed manibus quaſi palpari poſſunt ". Indicium illud impreſſionis *in folio patente* diverſum omnino opus notare videtur ab illis tentationibus Daemonis et exhortationibus Angeli, quae partem conſtituunt *Artis moriendi*. Ne-

---

nam editionem Jo. Fauſto adſcribit, argumentum ex chartae genere capite tauri inſignito petens, quod Fauſti editionibus proprium eſſe quondam GABR. NAUDAEUS ſcripſerat. Hoc vero, quam futile ſit, rectiſſime cl. GROS DE BOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. Royale des Inſcriptions p.* 266. DAV. CLEMENS *Bibl. curieuſe Tom. IV. p.* 72. *ſeq.* et FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 81. oſtenderunt.

(*bs*) Quae ante Vindobonae aſſervata fuit. Hoc exemplum 44. modo paginis conſtat, duobus proinde foliis integris ſive quatuor paginis mutilum; quumque et atramento nigro impreſſum ſit, et pluribus operibus apud Germanos excuſis in eodem volumine iunctum ſit, lucem in iisdem terris certiſſime adſpexit. vid. *Merkwurd. Wien*, menſe Febr. 1727. *p.* 112.

(*bt*) Vid. *Catal.* ipſius *bibliothecae*, edit. Lovan. 1755. *in princip.* quod exemplum duabus paginis, uti VERDUSSENIUS mihi ſcripſit, mutilum inſano tamen 163. florenorum pretio divenditum fuit, et in Hollandiam noſtram tranſiit.

(*bu*) *Laure-crans p.* 98. *Tom. I.* WOLFII *p.* 406.

Neſcio, an huc referre debeam, quod anonymus Anglus deſcripſit, cuiusque verba ex eiusdem WOLFII interpretatione adnectam (*bx*). „ Ego vero quondam in bibliotheca regia, quae „ Londini in palatio S. Jacobi aſſervatur, ſchedam vidi formae „ externae, quae vulgo vocatur in 8. in vetuſto breviario mſ. „ repoſitam, quam ex primis Coſteri ſpeciminibus, quae et ar- „ tem experiundi et quaeſtum faciendi cauſa dedit, ſuperſtitem „ eſſe tunc putabam, in qua ſententia adhuc perſto. Rudis et „ parva eſt figura in ligno inciſa, quinque Servatoris noſtri vul- „ nera et paſſionis inſtrumenta repraeſentans, in cuius infima „ parte Latina inſcriptio exhibetur, quae omnibus toties in mille „ annos peccatorum veniam promittit, quoties precum formu- „ lam vulgarem: *Ave Maria*, coram illa funderent. Haec figu- „ ra ſive imago depicta eſt atramento ſcriptorio, et tota nigra „ absque omnibus aliis coloribus, quibus poſtea Coſterus libros „ ſuos adornaſſe videtur ".

§. IX.

Omnia ergo officinae Laurentianae opera xylographica illud commune habent, quod impreſſa fuerint integra tabellis ligneis, atramenti genere pallido, quod ex lampadum fuligine cum amylo et aqua commixta fuiſſe conflatum videtur. Id quo magis ad fuſcum accedere deprehenditur, eo recentiores videntur productiones, quemadmodum circa *Speculi* repetitas editiones animadverti (*by*). Utrum eadem ratione, atque chartulae luſoriae adhuc excuduntur (*bz*), an alia quadam facta fuerit impreſſio, non dixerim. Id

(*bx*) In *Tranſact Philoſ. N.* 288. *Tom. II.* WOLFII *p.* 980.
(*by*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 12. *ſeq.*
(*bz*) Ita viſum JO. BAGFORDO in *Tranſact. Philoſ. N.* 310. *Tom. II.* WOLFII *p.* 997. *ſeq.*

Id certum, multis eam laboraſſe naevis, quos cognoſcere ex originalium exemplorum inſpectione, quam deſcribere facilius eſt. Impreſſio porro ab una folii parte facta eſt, ita ut diſpoſitis ordine chartis modo duae paginae impreſſae, modo duae vacuae ſimul ſeſe ob oculos ponant; quod ea de cauſa factum iam obſervavi, quoniam exterior chartae pars, preſſurae referens veſtigia, alteram impreſſionem vel plane non ſuſtinuiſſet vel ſaltem confuſam reddidiſſet (*ca*): hinc quoque evenit, ut in variis horum operum exemplaribus paginae vacuae conglutinatae deprehendantur, tum ad deformitatem vitandam, tum ut fortiora hoc pacto redderentur folia (*cb*); quod etiam imitati ſunt ſimilium librorum impreſſores Germani (*cc*). Denique in nonnullis exemplis, pro captu ſcil. emtorum eius aevi, figurae variis coloribus imbutae ſunt (*cd*), verum tam ſordide et negligenter, ac ſine umbrae indicio, ut facile appareat, id neutiquam ab induſtrio quodam pictore peractum, quales Harlemum ea iam aetate alebat complures (*ce*), verum ea celerrima methodo, qua hodie figurae cantilenarum, chartaeque luſoriae pinguntur (*cf*), a Germanis deinde in ſimilibus quoque libris uſitata (*cg*).

§. X.

(*ca*) Supr. *Cap. V.* §. 4.

(*cb*) Tale fuit exemplar *Figurarum V. ac N. Teſtamenti* a Laurentio impreſſum, quod SCRIVERIUS habuit. vid. *Laure-crans p.* 98. et Schwarzianum. vid. *Ind. nov. vet. libr. p.* 1.

(*cc*) Ut in exemplo *Artis moriendi* lingua Germanica bibliothecae Pertuſatianae. vid. *Merkw. Wien* Febr. 1727. *p.* 113. itemque in exemplo *Artis memorandi per figuras Euangeliſtarum*, bibliothecae Schwarzianae. vid. *Ind. nov. pag.* 9.

(*cd*) Id teſtantur exempla *Speculi latini* et *Figurarum Apocalypſeos* in Curia Harlemenſi, itemque *Figurarum V. ac N. Teſtamenti* exemplum Verduſſenianum; quum alia earundem editionum exemplaria colores nullos exhibeant.

(*ce*) Vid. CAR. VAN MANDER *Schilderboek fol.* 205. *ſeq.*

(*cf*) Recte hoc iam obſervavit anonymus Britannus, *Tom. II.* WOLFII *p.* 981.

(*cg*) Patet id ex *Hiſtoria Apocalyptica* figurata in Germania impreſſa, cuius exemplum hoc modo illuminatum in bibliotheca Pertuſatiana reperitur. vid. *Merkw. Wien d. l. p.* 112. alterumque in Vindobonenſi, teſte cl. KOLLAR in literis ad me datis.

§. X.

Aſſerta Laurentio impreſſionis tabellaris inventione, ſcire intereſt, num ea verſatili antecefferit, adeoque opera nunc recenſita habenda ſint typographicis vetuſtiora, horumque praeludia. Id quidem a MAITTAIRIO (*cb*), ceterisque, qui origines typographicas perſcrutati ſunt, ſtatui conſtanter video; aſt ſine ullo fundamento, neque tota re bene perſpecta. HADR. JUNIUS certe, qui traduce ipſius Laurentii famulo Cornelio omnia inventa Harlemenſia cognovit, et ad poſteritatem tranſmiſit, ea diſerte ab impreſſione verſatili, et ſpecimine in uſum nepotum Laurentii hac ratione formato, auſpicatus eſt, poſtmodum figurarum impreſſionem ei tribuens (*ci*). Hoc vero teſtimonium cur in dubium vocandum ſit, nulla eſt ratio. Sed in errorem ceteros auctoritate ſua induxit vir maximus JOS. SCALIGER (*ck*), qui poſtquam e MARIANG. ACCURSIO intellexiſſet, *Donatum* in Hollandia in tabula inciſa impreſſum, hunc ante inventam typographiam prodiiſſe ſtatim inde intulit, quod is liber alias ſeparatis typis verosimiliter excuſus fuiſſet: at vero quum *Donatus* ille vetuſtus non fixis ſed mobilibus typis deſcriptus fuerit (*cl*), tota corruit Scaligeri ratiocinatio. Neque magis ſtringit, quod ex operibus xylographicis iam recenſitis petitur argumentum: haec enim illius generis ſunt, ut aliter niſi tabularum ope expediri haud potuerint; figuras quippe continent inſertis pluribus ſententiolis atque explicationibus, quae ab iconibus ſeparatim imprimi aeque difficulter potuiſſent, atque nomina brevesque hic illic deſcriptiones locorum a mappis geographicis; quemadmodum hi libri deinceps etiam,

---

(*cb*) *Annal. typogr. Tom. I. p.* 21. *ſeq. edit. primae.*
(*ci*) Vid. *Append. N.* 2. Add. ſupr. *Cap. IV.* §. 3.
(*ck*) In *Confut. fabulae Burdonum p.* 259. *ſeq. edit.* 1609.
(*cl*) Vid. ſupr. *Cap. III.* §. 4. *Cap. V.* §. 17. *ſeq.*

etiam, poſt inventam certiſſime iam typographiam, in Germania novis tabulis inciſi fuere, ut circa ſingulos obſervavimus. Quod ſi dubium cui tandem moveat *Ars moriendi*, ubi textus ſeparatis foliis, et fixo tamen charactere, impreſſus cernitur, qui poſt inventam typographiam utique mobili exhiberi potuit, ei ſcrupulum omnem eximent libelli, absque ullis etiam figuris, ſeculo XV. vergente et XVI. ineunte tabellis inciſi, de quibus mox verbum addendum erit. Specioſius quidem argumentum pro impreſſionum tabellarium Laurentii ante verſatiles praecedentia peti poſſet ex atramenti aqua diluti, quo excuſae illae deprehenduntur, genere; modo inde legitime inferretur, repertum tunc nondum fuiſſe atramentum impreſſorium, quod in primis operibus typographicis iam occurrit. At haec illatio ſolius *Speculi* inſpectione deſtruitur, in quo libro mobiles literae nigro, at figurae fixique characteres pallido atramenti genere expreſſae ſunt, neque in prima modo ſed et ſequentibus editionibus (*cm*); unde patet, Laurentium huiusque progeniem ſemper pallidum atramentum ad imprimendas imagines adhibuiſſe, ut delineationes manu factas imitarentur, maioremque adeo iis adderent elegantiam (*cn*).

§. XI.

Latius id omne exſequi oportuit, tum ad ſubvertendum receptum

---

(*cm*) Vid. ſupr. *Cap. V.* §. 5.

(*cn*) Fallax itaque omnino κριτήριον eſt, quod cl. SCHWARZIUS in *Ind. nov. p.* 19. tanquam axioma admiſit, *eas demum huius generis tabulas cenſeri poſſe ante typographiam proprie dictam impreſſas, in quibus atramentum non oleo, ſed tantum aqua, dilutum apparet; contra autem libellos, poſt inventam demum perfectiorem typographiam, tabulis ligneis excuſos, utique iam atramentum referre typographicum, idque oleo tinctum, quod nullo facile ſpiritu vini, ac ne quidem aqua forti, ſalva charta, ablui delerique poteſt.* In eodem errore verſatus eſt SCHELHORNIUS *Diſſ. de antiq. Bibl. Lat. edit. p.* 15. *ſeq.*

tum quaſi errorem, tum ut inde liqueret, quam temere nonnulli monumentis hisce xylographicis, quae ex officina Laurentiana intra 30. vel 40. annorum curriculum prodiere, certas aſſignaverint epochas. SCRIVERIUS (*co*), quum legiſſet, a Judaeo (*cp*) citari librum ſibi viſum, typis excuſum Venetiis a. 1428. (errore certiſſime in anni notam illapſo) verba Rabbini male accepit, atque ſi ſcripſiſſet, vidiſſe ſe Venetiis librum iam a. 1428. impreſſum; unde mira hercle conſequentia intulit Scriverius, hunc ipſiſſimum fuiſſe cum *Figuris veteris novique Teſtamenti* a Laurentio excuſis, etſi anni aeque ac loci et typographi (ut reliqui omnes huius officinae libri) indicio deſtitutis. Id ergo opus quum primigenium iudicaret, veros typographiae (quam cum impreſſione tabellari manifeſte confudit) natales reperiſſe hoc pacto ſibi viſus eſt; imo occaſionem praebuit, ut in inſcriptione aedibus Laurentianis praemiſſa, quae typographiae inventum anno 1440. adſcribebat, nota numeralis deinde in 1428. immutata fuerit (*cq*).

Eiusdem aetatis quum videretur *Ars moriendi*, praemiſſus illi in exemplo Curiae Harlemenſis fuit titulus, ſeculo praecedenti impreſſus, typis ut puto Adriani Rooman, eodemque Scriverio auctore: *Liber tabularum ligno inciſarum a Laur. Coſtero Harlemenſi circa Annum ſalutis humanae* 1428. ſubiecta horum verborum Belgica interpretatione, et addita folio proximo Laurentii effigie.

Biennio recentiores ab illo habitae ſunt *Figurae ex Cantico Canticorum*, adeoque idem illi appoſitus titulus, niſi quod annus impreſſionis illic notetur 1430.

Pro-

(*co*) *Laure-crans p.* 97.

(*cp*) Vid. *Append. N.* 80.

(*cq*) Citat enim hanc inſcriptionem cum nota anni 1440. SAM. AMPSING *Beſchryving der Stad Haerlem p.* 376. at cum anni 1428. indicio ipſe iam SCRIVERIUS, *Laurecrans p.* 124. add. ſupr. *Cap. III. §. ult.*

Proficiſci huiusmodi chronologiam, tam debilibus fundamentis ſuperſtructam, potuiſſe a perito ſanique judicii homine et miror et doleo (*cr*): quod profecto involvere ſilentio potuiſſem, niſi candide ſemper agendum, cavendumque etiam eſſet, ne ſpecioſis eiusmodi titulis in poſterum fucus alicui fieret.

§. XII.

Tabellaris impreſſio a Batavis poſt commiſſum a Gensfleiſchio ſeniore furtum tranſiit ſtatim ad Moguntinos, quos ante repertam metallicis typis imprimendi artem varia opuſcula fixo charactere edidiſſe *Cap. VII.* obſervavimus. Unde his forſan acceptum quoque referendum eſt unum alterumve ex operibus figuratis, quae ad primas editiones Laurentianas denuo inciſa fuere. Neque enim de omnibus id ſtatui poſſe (*cr**), evincunt repetitae totiens diverſis tabulis eorum librorum editiones, quae uni certe loco vel impreſſori haud conveniunt, at variis in urbibus, ubi ars poſt rupturam Fauſti et Gutenbergii ſedem fixerat, prodiiſſe videntur. Imo alios etiam libros huius generis, quos antea in Belgio lucem adſpexiſſe non conſtat, ſuperaddidit Germania (*cs*): quales ſunt.

1. *Ars memorandi notabilis per figuras Euangeliſtarum*, foliis 30.

(*cr*) Noſtra aetate JO. CHRIST. SEIZIUS integram et perquam abſurdam operum Laurentianorum chronologiam e cerebro ſuo contexuit, *derde jubeljaer Cap. VII.* merito hoc nomine reprehenſus ab ill. SCHÖPFLINO in *Vindic. Cap. VIII.* §. 5.

(*cr**) In eo errore fuit JO. HENR. LEICHIUS in *Supplem. Maittairiano* (ſubiecto *Orig. typogr. Lipſ.*) *p.* 113. concludens inde, opera haec figurata Moguntiae intra annos 1440. et 1457. prodiiſſe.

(*cs*) Patet hinc, quam male aliqui ex noſtratibus, et anonymus quoque Anglus *Tom. II.* WOLFII *p.* 984. omnia vetuſta opera xylographica ſoli Laurentio tribuant; quod cl. SCHWARZIO bilem iam movit in *Ind. novo p.* 14. *et* 20. multoque magis FOURNIERIO, qui in alia omnia diſcedens cuncta Laurentio abiudicavit, uti ſuperius not. *m** obſervavimus.

30. impreſſa, quorum alterum ſemper textum, alterum illi oppoſitum figuram textui reſpondentem continet. In ea character atro colore expreſſus, maiusculus, craſſus, et informis eſt, Germanicum ſcribendi morem ſeculi xv. imitans, prouti bene cel. SCHWARZIUS obſervavit, meque etiam docuit ſpecimen libri, *Memorabilibus Vindobonenſibus* inſertum (*ct*).

2. *Tractatus de Anti-Chriſto*, foliis 34. quorum quodlibet duas figuras ſub ſe collocatas habet, praemiſſa brevi explicatione Germanica. Cuius opuſculi ectypon ex bibliotheca Pertuſatiana in iisdem *Memorabilibus* videre eſt (*cu*).

Omnia vero haec opera per totum caput a nobis recenſita ab una folii parte impreſſa ſunt; alia etenim, eaque opiſtographa, utpote recentiora, enumerare et infiniti laboris eſſet, et a noſtro inſtituto alienum (*cx*).

(*ct*) Hoc opus ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. I.* §. 7. male diſtinguit a *quatuor Euangeliis hieroglyphice*, quum unus idemque liber ſit. Deſcribitur vero ex Krafftiano exemplo a cl. SCHELHORNIO *Tom. I. Amoenit. literar. p.* 4. *et* 12. ex Pertuſatiano ab auctore *Memorab. Vienn. p.* 110. *ſeq.* ex Schwarziano a cl. poſſeſſore in *Ind. nov. p.* 9. ex Lipſienſi a LEICHIO in *ſupplem. Maittair. p.* 114. *ſeq.* denique a DAV. CLEMENTE *Bibl. curieus. Tom. II. p.* 140. *ſeq.* Exſtat quoque in bibliotheca Caeſarea Vindobonenſi.

(*cu*) *d. l. Fig. XI. ad p.* 112. *ſeq.* An hic liber Latino ſermone etiam prodierit, dicere haud poſſum.

(*cx*) Indicaſſe hic ſuffecerit *Libellum chiromanticum* a JO. HARTLIEBIO Germanice verſum, cuius tum textus tum figurae tabellis ligneis ſed ab utraque parte impreſſa ſunt. Is, quod a. 1448. praeferat, decepit JAN. GREG. BETULIUM i. e. BURCKHARDUM, in *epiſt. ad amicum contra auctorem relationis de itinere ſuo Anglicano et Batavo p.* 70. quaſi hoc anno lucem adſpexiſſet, quum certiſſime denotet tempus interpretationis Germanicae, ut bene vidit SCHELHORNIUS in *Diſſ. de Bibl. edit. p.* 15. ubi plures libri editiones refert. Addo *varias fabulas et ſimilitudines*, rhythmo Germanico expreſſas, adiectis figuris, foliis 88. qui liber, in biblioth. auguſta Guelpherbytana deliteſcens, a. 1461. compoſitus (non vero iam tum impreſſus) fuit Bambergae, uti ad me ſcripſit, qui pleniorem eius deſcriptionem humaniſſime mecum communicavit, cl. HUGO.

§. XIII.

§. XIII.

Animadverſione porro dignum eſt, haud deeſſe libellos absque ullis figuris, ſed hoſce parvae molis uſusque olim quotidiani, fixo charactere apud Germanos Belgasque excuſos. *Catholicon*, *Donatum*, et *Confeſſionalia* hoc habitu poſt reiectos ligneos typos mobiles Moguntiae prodiiſſe ſuo loco a nobis obſervatum eſt (*cy*). Sed in hanc claſſem referenda etiam ſunt alia huius generis opuscula paulo recentiora. Ex illis in notitiam meam pervenerunt:

1. *Horae matutinae*, ſeu *Horologium B. Virginis Mariae*, in pergameno forma oblonga impreſſum literis buxo inſculptis atque inter ſe colligatis et connexis, quem librum poſſederat *Veronica Ludronia*, avia JOSEPHI SCALIGERI, et in quo manum hominis Germani ipſe agnovit vir maximus, immerito autem, ſi quid video, pro antiquiſſimo omnium ſpecimine habuit (*cz*).

2. *Calendarium* JO. DE MONTE REGIO, ab auctore a. 1473. vel ſeq. ſcriptum, et circa hoc ipſum tempus Germanice tabulis ligneis chartae craſſiori ab utraque parte impreſſum, cuius exemplar exſtitit in bibliotheca GODEFRIDI THOMASII, quum plures alioquin huius libri editiones dentur fuſilibus typis deſcriptae (*da*).

3. *Grammatica*, ſub *Donati* nomine vulgata, et 28. paginis totidemque in quavis pagina lineis, in pergameno excuſa absque anni, loci, vel impreſſoris indicio, forma quarta, cuius exemplum ſupereſt in bibliotheca publica Daventrienſi. Character Gothicus eſt et fixus, prout ex iunctura tum integrarum vocum tum literarum quandoque praecedentis et inſequentis lineae appareret, et tamen impreſſus, ut praeter alia indicia preli veſtigium ma-

---

(*cy*) Vid. ſupr. *Cap. VII.* §. 2. not. *c.*
(*cz*) Vid. *Lib. III. Epiſt.* 273. et *Confut. fabulae Burdonum p.* 261.
(*da*) Vid. cl. SCHWARZII *primar. docum. Diſſ. III. p.* 66.

manifeſtum *fol.* 23. extra controverſiam ponit. Ceterum hic liber in Belgio prodiit ſeculo xv. vergente vel initio ſequentis, quum non ſolum in eadem ligatura adhaereat *Gemmulae vocabulorum* impreſſae Daventriae per Jacobum de Breda 1493. aliisque opuſculis Grammaticis eadem fere aetate exaratis, ſed character etiam ſimillimus ſit illi ſcripturae, quam in *libro precum*, Latino-Belgico tempore Julii II. Pont. Max. exarato, bibliothecae noſtrae, obſervavi (*db*).

In muſeo porro Uffenbachiano Francofurti ad Moenum tabula exſtitit lignea formae quartae, quae verſus 20. ad 24. Cap. I. *Geneſeos* ſermone Germanico inſculptos habebat, atque ita partem fecit non integri codicis ſacri, quem totum hac ratione editum fingere ridiculum eſt, ſed hiſtoriae creationis in uſum puerorum ſeparatim impreſſae. Hanc vero tabulam licet ill. poſſeſſor, ſuarum rerum amantiſſimus, pro inſigni primae artis typographicae inventionis monumento habuerit, tamen ex illius exemplo, quod beneficio ill. SCHÖPFLINI nactus ſum, patuit huius characteres, ſcripturam properante calamo factam imitantes, recentiorem aetatem redolere, quod poſtea mihi confirmavit vir eximius, harumque rerum pergnarus, HENR. CHR. Baro a SENCKENBERG (*dc*).

Videre tandem in Belgio noſtro licuit alterius tabulae ligneae, hodie adhuc ſuperſtitis, typum formae 16. *Canticum Simeonis* continentem, quod partem fecit libelli cuiusdam liturgici. In eo obſervavi, commatis ſignum obliqua lineola, quod ſerius apud Bel-

---

(*db*) In hoc enim mſ. mentio fit indulgentiarum per varios Pontifices, eosque inter poſtremo loco nominatur Julius II. quem conſtat ſedem adſcendiſſe a. 1503. Ceterum comparavi exactiſſime literas, praecipue capitales, cum characteribus *Donati*, tantamque obſervavi proximitatem, ut ovum ovo haud poſſit eſſe ſimilius.

(*dc*) Ita enim in literis ad me d. 19. Nov. 1760. datis vir illuſtris: *Quod ad ſpecimen tuum Uffenbachianum attinet, illud omnino eſt minimum ſaeculi* XVI. *ineuntis; quin non facile iuventam illius effugiet, cum et character illius aevi eſſe videatur, et verſio plane Lutheranam fere referre.*

Belgas invaluit (*dd*), deſignari, et characteres valde affines illis eſſe, queis ſeculo XVI. ineunte uſus eſt Wilh. Vorſtermannus, Antverpiae typographus (*de*). Huius vero generis libellos profectos arbitror ab uno alterove meticuloſo impreſſore, qui tabellas ligneas pluribus editionibus ſuſtinendis bene vidit accommodatas, et neque periclitari auſus eſt vaſtum exemplorum numerum ſimul prelo ſubiicere, neque per iteratas editiones charactere mobili exponere ſeſe nimiis ſumtibus voluit.

§. XIV.

Quo tempore ab aliis porro nationibus impreſſio tabellaris adhibita fuerit, vellem MAITTAIRIUS, aliive, qui de typographicis antiquitatibus egere, diſtincte retuliſſent. Opera quidem merae orationis extra Germaniam ſuperiorem inferioremque charactere fixo olim excuſa vidi nulla: at impreſſiones figurarum alibi ſtatim cum impreſſione mobili coepiſſe, ſatis videtur probabile. Quum itaque ex ſuperiore Germania ars typographica primum delata fuerit ad Italos, hi quoque in excudendis iconibus praeiviſſe reliquis nationibus exteris videntur. Primus certe liber figuris ligneis extra Germaniam Belgiumque excuſus, omnibusque hactenus bibliographis incognitus, Romae prodiit a. 1467. typis Udalrici Hahn, vulgo Galli dicti (*df*), atque hunc gerit titulum: *Me-*

(*dd*) Prima vice hoc commatis genus adhibitum reperi in BOËTIO *de Conſolatione Philoſophiae*, Belgice edito Gandavi per Arentium de Keyſere, 1485. in fol.

(*de*) Ipſam tabellam originalem, ſeculo abhinc ab Adriano Roman Harlemenſi typographo poſſeſſam, hodie aſſervat Jacobus Maas, ejuſdem urbis civis, qui ſibi perſuadet, imo per traditionem accepit, eam ex ipſa typographia Laurentiana deſcendiſſe; quod quantopere a vero ſit remotum, e praecedentibus liquet.

(*df*) Nullum huc usque opus ab Udalr. Gallo impreſſum innotuerat, ante d. 5. Decemb. 1468. quo CICERONIS libri *de Oratore* ex eius prelo exierunt. vid. MATTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 280. *edit. ſecundae.* Nunc vero, quum conſtet, etiam a. 1467. Romae librum vulgaſſe Conr. Sweynheym et Arn. Pannartz, ſcil. *Ciceronis*

Meditationes Reverendiſſimi Patris Dñi Johannis de Turrecremata, ſacroſcte Romane eccleſie Cardinalis, poſite et depicte de ipſius mãdato in Ecclie ambitu ſcte Marie de Minerva Rome. Appoſita vero ad calcem operis ſequens ſubſcriptio eſt: *Finite ſunt contemplationes ſupradicte et continuate Rome p Ulricum Han. Anno Domini milleſimo quadringenteſimo ſexageſimo ſeptimo die ultima menſis Decembris.* in fol. qui liber longe rariſſimus, ab ipſo typographo typis ſexennio poſt repetitus (*dg*), maiusculis literis impreſſus, et figuris etiam depictis, exſtat in bibliotheca publica Norimbergenſi, prout me docuit indiculus veterum librorum illic conſpiciendorum, a nob. Barone CHRISTOPH. CAROLO KRESS A KRESSENSTEIN, eius urbis Senatore, ad me miſſus.

Huic libro comitem dare alterum liceat, nec minus memorabilem; ſcil. ROBERTI VALTURII *opus de re militari*, quod a. 1472. Joannes Cyrugia, impreſſor, Veronae edidit, adiectis pluribus figuris ligneis (*dh*). Earum ſculpturam Mattheo de Paſtis, Valturii contubernali, qui celebris ea aetate pictor erat, et archetypos numismatum aliquot ſculpſerat, tribuendam vir cl. SCIPIO MAFFEI coniecit (*di*). Mitto plura opera poſthac apud Italos ligneis iconibus, hisque eximiis, ornata (*dk*).

§. XV.

---

nis Epiſtolas ad familiares, quaeſtio moveri poterit, utrius officina praeceſſerit, quam alia forte examinabo occaſione.

(*dg*) Abſoluta enim poſterior haec editio, pariter figuris, et ſine dubio ipſiſſimis, inſtructa, fuit d. 17. Octob. 1473. cuius poſt PEREGR. ANT. ORLANDUM meminit MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr. p.* 332. *edit. ſecundae.* Vir rever. c. MAIOR, Canonicus S. Romualdi in urbe Mechlinia, huius editionis poſſeſſor, ad me ſcripſit, icones generis *levioris* eſſe, quas artifices Galli *grotesques* vocant, et, ſi aetatem, qua prodierunt, ſpectes, elegantiſſimas. Inter utramque hanc editionem Romanam collocanda eſt alia, quae lucem vidit d. 24. Decemb. 1472. non addito loci vel typographi indicio, cuius meminerunt *Relationes Gottingenſes Germanicae* d. 10. Martii 1760. *p.* 265. *ſeq.*

(*db*) Vid. cl. SCHWARZII *Miſcell. polit. humanitatis Cap. II.* §. 21. JO. CHR. GÖTZE *Merkwurdigk. der Königl. Biblioth. zu Dresden Vol. I. p.* 44.

(*di*) *Verona illuſtr. Part. III. col.* 195. *ſeq.* add. *Part. II. col.* 68. *et* 76.

(*dk*) Praeſtantiſſimis figuris ligneis accenſeri illae debent, quae inſertae ſunt operi

§. XV.

Interea figurarum impreſſio introduci iam coeperat ope tabularum e metallo. Inventum hoc conſiderandum eſt ut omnino novum, ſive ad ſculpturam reſpicias, quae non inverſa modo ratione, ſed introrſus iam quoque ac perquam ſubtiliter fieri debuit (*dl*), ſive ad ipſam impreſſionem, quae longe tenuius atramenti genus, aliud etiam prelum, quam vel typi vel ligneae tabulae, deſiderabat (*dm*). Factum hinc, ut ipſo ſeculo xv. aequiparatum illud typographiae reperto fuerit (*dn*). Cuinam ergo talis tantaque laus debeatur, inquirere operae eſt pretium? Si GEORGIO VASARO, qui medio floruit ſeculo XVI. et a ceteris deinde hiſtoriae pictorum auctoribus exſcriptus eſt, fides, Maſo, ſeu Thomas, Finiguerra, aurifaber Florentinus, primus circa a. 1460. artem invenit figuras argento inciſas in chartam transferendi, idque tanto cum artificio, ut calamo delineatae viderentur (*do*). At aegre hac in parte aſſenſum praebeo auctori, quem in

---

ri Poëtico LUDOV. DULCIS, edito Venetiis typis Gabrielis Gioliti de Ferrariis 1553. in 4. ſub tit. *Le trasformationi di M. Lodovico Dolce*; quaeque in meo exemplo curioſorum admirationem eo magis excitant, quod membranae nitidiſſimae illud appreſſum ſit.

(*dl*) Antiquiſſimas ſculpturas ex aere aliove metallo impreſſioni deſtinatas minus profundas hodiernis fuiſſe, obſervavit CHRISTIUS *Diction. des Monogrammes p. 299. ſeq.* ubi etiam varia inſtrumenta ferrea, ad hanc ſculpturam quondam adhibita, exhibet.

(*dm*) De hac re iam diximus *Cap. I.* not. *ac.* et *ad.*

(*dn*) Auctor praefationis tabularum aenearum *Cosmographiae* PTOLEMAEI, edit. Bononiae per Domin. de Lapis 1462. (ita vitioſe illic annus expreſſus eſt, cuius loco reponendum arbitror 1482.) ſcribit: *Mirifica imprimendi tabulas ratio, cuius inventoris laus nihil illorum laude inferior, qui primi literarum imprimendarum artem pepererunt, in admirationem ſui ſtudioſiſſimum quemque facillime convertere poteſt.*

(*do*) *Vite di pittori Part. III. vol. I. p. 299.* Aſt DOMIN. MAR. MANNI in *Comm. de Florentinis inventis*, edit. Ferrariae 1731. *Cap.* 40. corrigens PEREGR. ANT. ORLANDUM (qui ſua e VASARO deſcripſerat) affirmat, Finiguerram jam prope annum 1400. id opus eſſe auſpicatum; ſed hoc quidem abſque ulla auctoritate. Quod fortius

in rebus a ſua aetate remotis ſaepiſſime lapſum deprehendi; maxime quum laminae quidem argenteae dextrorſus ſculptae huius artificis notae ſint, ut et delineationes calamo factae (*dp*), impreſſae autem viſae nemini (*dq*). Quum vero Teutonum in aere tractando induſtria ab ipſis ſec. XV. et XVI. ſcriptoribus maxime celebretur (*dr*), imo antiquiſſimae in hoc genere impreſſiones ſculptoris monogramma atque anni indicium exhibeant literis cifrisque Gothicis, quae huic nationi, non trans-Alpinae, familiares erant, ultro JOACH. SANDRARTII ac J. F. CHRISTII opinioni

---

tius eſt, SAM. PALMER *Hiſtory of printing p.* 391. e muſeo Pembrokiano memorat iconem a. 1412. impreſſam mixto metallo, quo aurifices utuntur ad prima ſua ſpecimina ſculpenda; quumque in ea invenerit ſignaturam A. M. auctorem illius ſtatuit Andream de Murano. Inſigne rurſus impoſturae Palmerii teſtimonium, qui pro 1512. illic ſubſtituit 1412. quandoquidem literae hae occurrunt in figuris circa a. 1505. Amſtelodami impreſſis apud Dodonem Petri, teſte CHRISTIO *dict. lib. p.* 33. Et de Andreae Murani, ſi unquam exſtitit, aetate nihil conſtare arbitror, certe tacuerunt GEORG. VASARI, PHIL. BALDINUCCI, et PEREGR. ANT. ORLANDI. Opportune etiam his diebus incidi in AENEAE SYLVII epiſtolam ad Gregorium Heimburgenſem, datam ex nova civitate Auſtriae, (Vienna) prid. Kal. Februarii 1449. in qua ipſe, Epiſcopus tunc Tergeſtinus, moxque Pontifex Romanus, multis extollit ſcientias artesque in Italia tunc florentes, ſpeciatim picturam, ſculpturamque; non omiſſurus hercle excudendi tabulas rationem, niſi tunc temporis illa aeque incognita apud Italos fuiſſet, ac librorum impreſſio.

(*dp*) Utrarumque alio loco meminit VASARI, ſcil. *Part. II. p.* 371. Et ſeculo adhuc praecedente delineationes Finiguerrae in muſeo Cardinalis Leopoldi de Hetruria vidit PHILIPPUS BALDINUCCI. vid. *Notizie di Profeſſori del diſegno da Cimabue, Secul. III. et IV. Part. I. p.* 107. edit. Florent. 1728.

(*dq*) Nulla enim earum apud hiſtoriae pictorum ſcriptores, quos magna copia conſului, mentio: nulla in monogrammatum indicibus, quales compoſuere FLOR. LE COMTE, ORLANDI, et CHRISTIUS. Unus PALMERIUS *Hiſt. of printing p.* 393. e Pembrokiae Comitis muſeo indicat impreſſam Finiguerrae delineationem. Sed hoc quoque commentis accenſeo, maxime, quum nec deſcribat illam, nec declaret, unde ipſi de auctore conſtiterit. Suspicor itaque, Palmerium incidiſſe in figuram quandam, cui additum erat monogramma literas M. F. A. ſeſe inter connexas habens, qualia occurrunt duo diverſa apud Chriſtium *dict. lib. p.* 212. *ſeq.* unde Palmerius finxit *Maſo Finiguerra aurifex*; quum tamen unum eorum ſignificet *Andreas Mantegna fecit*, alterum *Marcus Antonius fecit.*

(*dr*) Vid. *Append.* noſtr. *N.* 45, 69. et 71.

nioni accedo, qui tabularum e metallo ſculpturam impreſſioni comitem (aeris vero, argenti, ſimilisve materiei discrimen hac in parte nullum) ingenio Germanorum acceptam ferendam contenderunt (*ds*). Et quidni liberalis hic eſſem, eidemque gloriae diviſioni, quam Batavos inter et ſuperioris Germaniae incolas admiſi circa typos ligneos metallicosque, locum etiam quoad ſculptas ex utroque genere tabulas prelo accommodatas concederem? Suspicio ſane mihi naſcitur, ipſi, a quo characteres praeſtantiſſimi fuſiles excogitati ſunt, Petro Schoeffero repertum tabulis aeneis incidendi atque imprimendi deberi, utpote quem in ſculpendi arte excelluiſſe et ſtylo eminuiſſe omnigeno Poëtaſter Moguntinus a. 1468. teſtatus eſt (*dt*). Quum tamen figurae aeneae illius nomine vel ſcuto inſignitae hucusque curioſis ſeſe ſubduxerint, credere licet, virum ſagaciſſimum, in libris excudendis ac divulgandis perpetuo occupatum (*du*), rariſſime in laborioſo hoc opere manu propria fuiſſe uſum, plerumque vero diſcipulorum, queis contentus fuit monſtraſſe viam.

§. XVI.

Officina Fauſto-Schoefferiana tempore captae Moguntiae a. 1462.

(*ds*) Vid. ille in *Academia artis pictoriae p.* 206. *ſeq.* hic *Diction. des Monogr. p.* 33. *et* 67. Promiſit vero CHRISTIUS *d. l.* ſe alia occaſione hac de re ex profeſſo acturum; aſt fidem, quantum mihi conſtat, hucusque non liberavit.

(*dt*) Ita enim de Schoeffero loquitur in carmine ad calcem *Inſtit.* JUSTINIANI.

Quippe quibus (Gensfleiſchiis) *praeſtat ſculpendi lege, ſagitus*
A ſolo dante lumen et ingenium:
Natio quaeque ſuum poterit reperire caragma
Secum. Nempe ſtilo praeminet omnigeno.

Non diffiteor tamen, ambiguum eſſe ultimi diſtichi ſenſum: aut enim ſignificare poëta voluit, Schoefferum quovis ſtyli genere ad ſculpendas tabulas uti, prouti character vel genius cuiuscunque regionis exigeret, vel etiam, illum typos formare poſſe cujuslibet nationis ſcripturam imitantes.

(*du*) Quadraginta et octo libros, omnes fere grandiori forma, in officina Fauſto-Schoefferiana usque ad a. 1492. excuſos enumeravit cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. de orig. typ. Part. II. p.* 4. ſeq. queis etiam nos addere nonnullos poſſemus.

1462. diſperſa, fieri haud aliter potuit, quin uti typographiae exercitio addicti operarii, ita et illi, quibus ſculpendi atque imprimendi tabulas aeneas mandatum erat negotium, (ni vana omnino coniectura noſtra) ſeſe tranſtulerint ad alia loca, moxque exercuerint in proprium rei familiaris incrementum. Id ſaltem ex obſervatione CHRISTII certum, ab anno 1465. varias in Germania et diverſorum artificum prodiiſſe figuras metallicas, appoſito tum temporis indicio, tum monogrammate, quanquam dolendum ſit multum, eos nomina ſua invidiſſe poſteritati (*dx*). Ab interitu tamen ſeſe vindicarunt, qui circa idem fere tempus

(*dx*) Figura aenea anni 1465. cum literis C. E. occurrit apud CHRISTIUM *p.* 67. Aliae anni 1466. et 1467. cum ſola litera E. ibid. *p.* 97. et 301. Iterum alia anni 1467. cum literis E. S. ibid. *p.* 100. Porro anni 1479. cum monogrammate B. S. auctore, ut creditur, Bartholomaeo Schön, ibid. *p.* 58. Item alia, incerti artificis, inſerta *Miſſali ſecundum uſum Eccleſiae Herbipolenſis* a. 1481. in fol. edito. Vid. Anonymus Britannus in *Tranſact. Philoſ. N.* 288. *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 993 *ſeq.* ut mittam recentiores. Idem vero Chriſtius *p.* 33. ex conjectura ſcribit, ſtatim poſt a. 1450. jam prodiiſſe figuras aeneas, quandoquidem Martinus Schön Colmariae floruerit intra annos 1460. et 1470. ejusque proinde magiſter Luprechtus Rüſt iam circa a. 1450. inclarescere debuerit. Aſt, quum nullam omnino figuram Rüſtii, nec ullam, anno inſignitam, Schönii reperire Chriſtius potuerit, (vid. *p.* 208. et 229.) quis non videt, debili haec fundamento niti; maxime, quum omne impreſſionis arcanum usque ad a. 1455. domus Fauſto-Schoefferianae parietibus incluſum fuerit? Nollem proinde, FOURNIERIO *Diſſ. I. p.* 55. excidiſſet, Auguſtinum Hirſchvogel Norimbergae iam a. 1445. figuram excudiſſe; maxime, quum apud Chriſtium *p.* 30. (unde id depromtum) in epocha manifeſtus ſit error, et legendum 1545. quo tempore floruit hic artifex, ut ex eodem Chriſtio *p.* 130. et 305. diſcere Fournierius potuerat. Erraſſe etiam videtur JOACH. SANDRARTIUS in *Acad. art. pictor. p.* 208. dum iconem ex aere memoravit, cum literis H. S. ſibi invicem nexis, anni 1455. Nam annus in ea ſine dubio cifris Gothicis expreſſus eſt: certum vero, notam ſeptenariam ſeculo XV. ita quandoque figuratam fuiſſe, ut cum pentade confundi poſſit. Exemplum iam citavi ſupra not. *af.* et aliud dudum protulit JO. FRID. WEIDLERUS in *Diſſ. de Characteribus numerorum vulgaribus et eorum aetatibus*, edita Witenbergae 1727. §. 9. *in fin.* allegans *Vitam Chriſti per* LUDOLPHUM CARTHUSIANUM, Argentinae (imo Coloniae) excuſam, in cuius ſubſcriptione multi annum 1454. ſeſe deprehendiſſe exiſtimarunt, quum tamen legendum ſit 1474. iung. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typ. p.* 339. edit. 2. Unde nullum mihi dubium, quin figura a Sandrartio laudata anno 1477. (non 1455.) excuſa fuerit.

pus vel paulo poſt floruere, Martinus Schön, Calembaco-Suevus, Colmariae (*dy*); Iſraël a Meckenem, Eifflia-Colonienſis, Bucholti Weſtphalorum (*dz*); et Michaël Wolgemuth, Alb. Dureri praeceptor, Norimbergae (*ea*); qui num ex eadem officina

(*dy*) Artifex hic, qui aeque ligno ac aeri figuras inſculpſit, apud Italos *Bon Martino*, apud CAROLUM VAN MANDER, *in 't Leven der vermaerde Schilders*, *fol.* 131. *Hupſe Marten* audit. GEORGIUS VASARI *Vite di pittori Part. III. vol.* 1. *p.* 300. cum aſſignat Antverpiae, et Alb. Dureri magiſtrum ſtatuit. De loco quidem domicilii pridem obſervatum, jamque certum, hanc non Antverpiam fuiſſe, ſed Colmariam. vid. SANDRARTIUS *dict. lib. p.* 208. CHRISTIUS *Avantpropos au Diction. des Monogr. p.* 24. Sed et inſtructio illa Alb. Dureri, quam ex uno Vaſaro omnes deinde mutuarunt, non ſat liquida mihi videtur, quum ipſe Durerus in propria vitae deſcriptione, a Sandrartio edita *ibid. p.* 216., nullam Schönii, verum unice Mich. Wolgemuthi praeceptoris ſui, cui a. 1486. in diſciplinam traditus ſit, mentionem faciat. Sandrartius quidem *p.* 210. et 217. narrat, Durerum a patre ſuo miſſum fuiſſe Colmariam ad Mart. Schönium familiariter ipſi notum, hoc autem interea mortuo, a. 1486. Wolgemutho uſum fuiſſe praeceptore: quod tamen num mera conjectura, an vero bonae notae documento nitatur, vellem addidiſſet hic auctor. Ceterum Schönius noſter fratres duos habuit, aurifices praeſtantiſſimos, Paulum atque Georgium, ut e BEATO RHENANO *Rer. German. p.* 284. obſervavit ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. typogr. Cap. I. §. 6. in not.* aliusque etiam vulgo ipſi tribuitur frater, vel certe agnatus, Bartholomaeus Schön, cuius not. *dx.* iam facta a nobis mentio.

(*dz*) Multum huius Iſraëlis cognomen, ſive a gente ſive a loco natali adſcitum, auctores torſit, ut videre eſt in PEREGR. ANT. ORLANDI *Abcedario pittorico*, *Lit. I. in fin.* qui ipſe ex uno Iſraële fabricavit duos. Profecto de nomine eius gentilitio fruſtra ſumus ſolliciti, quia hoc proditum nullibi. At circa patriam ipſius non multum laborandum mihi videtur, tametſi extricare hic ſeſe non potuerint ſcriptores in hac materia optimi, ſcil. SANDRARTIUS *p.* 207. ac CHRISTIUS *p.* 97. *et* 184. *ſeq.* quorum ille Mechlinia, hic Bucholto eius originem arceſſit: neuter meliori iure, quam qui Moguntiae natum Iſraëlem crediderunt. Revera hic artifex ſeſe nuncupavit *Iſraëlem von Meckenem.* Id enim propria ipſius effigies, in Pembrokiano muſeo reperiunda, indicat, docente PALMERIO *Hiſt. of print. p.* 390. quem hac in parte veritati non peperciſſe omnes declarant circumſtantiae: nam et MATTH. QUADUS in *Itinerario Germaniae* edit. 1600. eum ex Eifflia ortum fuiſſe tradit, et levi modo errore *Iſraëlem a Meckenich* vocat. Iam vero, ſi mappas Germaniae geographicas conſulamus, offendemus in ducatu Juliacenſi urbem *Munſter-Eiffel*, eique proximum oppidulum *Meckenem* ſeu potius *Meckenheim*, in Electoratu Colonienſi ſitum. Sculptor itaque noſter ſeſe *von Meckenem* ſcripſit a loco natali. At ſic quoque verum eſt, eum exercuiſſe artem Bucholti in episcopatu Monaſterienſi, quod teſtantur variae eius figurae, Sandrartio, et Chriſtio *d. l.* itemque Palmerio *p.* 393. memoratae.

(*ea*) Vid. SANDRARTIUS *dict. lib. p.* 206. Natus fuit Wolgemuthus a. 1435. quando-

cina primigenia deſcenderint, non conſtat. Wolgemutho, ut et hoc addam, acceptum ferendum ſuſpicor inventum tabulas aeneas rodendi aqua forti, utpote quo laudatus Durerus, pluresque tum Norimbergae tum alibi in Franconia ſculptores, circa a. 1512. (quando ſuperſtes adhuc Wolgemuthus erat) frequenter iam uſi ſunt. Certe multum falluntur, qui hoc artificium recentius ſtatuunt, idque vel Franciſco Mazzuolo, Parmenſi, vel Lucae a Deutecom, e Zutphaniae comitatu, deberi contendunt (*eb*).

§. XVII.

Ceterum ex laudata ſchola Fauſto-Schoefferiana prodiiſſe omnino videtur Conradus Schweynheym, a villa cognomine Moguntinenſis territorii ſic nuncupatus (*ec*). Hic certe primus cum ſocio Arnoldo Pannartz non typographiam modo ad Italos advexit circa a. 1465. ſed et artem tabulis ex aere ſculptis excudendi. Quod ne gratis allegaſſe videar, teſtes advoco duos ſcriptores coaevos, DOMIT. CALDERINUM in ſupreſſa (*ed*) et anonymum

---

doquidem a. 1519. aetatis 84. deceſſit, ut conſtat ex eius imagine quadam per Alb. Durerum picta. vid. CHRISTIUS *p.* 285. *ſeq.*

(*eb*) Vid. SANDRART *p.* 207. CHRISTIUS *p.* 123. 167.

(*ec*) Id iam obſervatum cl. SCHWARZIO in *primar. docum. Part. III. p.* 7. ubi acute coniecit, Conradum hunc in officina typographica primorum typographiae magiſtrorum, qui fuere Moguntiae, artem hanc didiciſſe, et inde detuliſſe in Italiam. Erravit autem v. cl. dum ipſum inter inventores figurarum aeneis tabulis exprimendarum refert.

(*ed*) Locum huc maxime facientem ex ſuo codice ms. protulit v. cl. SCIPIO MAFFEI *Veron. illuſtr. Part. II. col.* 118. *ſeq.* quem hic etiam apponemus. Praefationis ipſius titulus eſt: DOM. CALDERINI, *Ver. Secretarii Apoſtolici, in emendationem tabularum* PTOLOMAEI *ad Xiſtum IIII. Pont. Max.* Deinde poſtquam de cosmographiae praeſtantia, ipſiusque operis meritis locutus eſſet, addit: *Hoc opus, tam varium, tam ſubtile, tam divinum, iam pridem in codicibus Latinis admodum depravatum, quum, ut emendarem, Conradus Germanus, a quo, ut ſcis, Romae formandorum librorum induſtria primum profecta eſt, olim diligentiſſime peteret, feci id quidem, non tamen tam libenter quam laborioſe. Nam multa ex Mathematicis diſciplinis ſumenda fuerunt, ut viginti ſex tabulae aeneae (totidem ſunt a Ptolomaeo in univerſum orbem diſtributae) diligenter exculperentur, ex quibus veluti exemplis reliqui ducerentur libri. Numeri,* quibus

mum in edita praefatione (*ee*) *Cosmographiae* PTOLOMAEI, vulgatae in urbe Roma typis Arnoldi Buckinck, Germani, a. 1478. in fol. (*ef*). Hi quippe ambo narrarunt Sixto IV. Pontifici, Sweyn-

---

quibus longitudo latitudoque deſignatur, librariorum culpa vel inverſi vel confuſi, in ſua quisque ſpatia explicati a nobis et collocati ſunt. Graecorum codices una contuli, et ex iis vetuſtiſſimum quemdam, a GEMISTO *Spartano philoſopho mathematicoque nobiliſſimo olim emendatum, ad cuius praeſcriptum et exemplum hunc noſtrum multis in locis tota plerumque pagina correxi: locorum nomina ferme omnia depravata ad certam redegi lineam, ac ſcriptionem. Quae minus eleganter in Latinum converſa fuerant, non attigi, tametſi offendebant; quae autem perverſa videbantur, in quo genere multa reperi, ad rerum ſenſum traducere conatus ſum.* Additur deinde nota marginalis, eodem ſcripta tempore: *Denique acerrimi ingenii vir triennium in hac una opera poſuit, magno ſumptu, maiore cura, maxima vero, ut equidem ſpero, laude et gloria immortali.* Quum autem Calderinus ſupremum diem obierit Romae a. 1477. factum eſt, ut ipſa haec praefatio (quae forte etiam abſoluta non erat) editioni Ptolomaei, anno ſequente vulgatae, praemiſſa non ſit, ſed alia anonymi, qui tamen, ut illico patebit, Calderini effata in uſus ſuos convertit.

(*ee*) In ea ſic Pontificem (Sixtum IV.) inter caetera alloquitur auctor: *Ne librariorum inſcitia Tuae Sanctitatis aures offenderet, Domitius Calderinus, Veronenſis, cui huius emendationis provincia demandata fuerat, eam curam ſuſcepit, aſſerens, cum vetuſtiſſimo Graeco, manu Gemiſti Philoſophi emendato, Latinos codices ſe collaturum; Magiſter vero Conradus Suveynheym, Germanus, a quo formandorum Romae librorum ars primum profecta eſt, occaſione hinc ſumpta, poſteritati conſulens, animum primum ad hanc doctrinam capeſſendam applicuit; ſubinde mathematicis adhibitis viris, quemadmodum tabulis aeneis imprimerentur, edocuit, triennioque in hac cura conſumpto, diem obiit. In cuius vigiliarum laborumque partem non inferiori ingenio ac ſtudio Arnoldus Buckinck e Germania, vir apprime eruditus, ad imperfectum opus ſuccedens, ne Domitii Conradique obitu eorum vigiliae emendationesque ſine teſtimonio perirent, neve virorum eruditorum cenſuram fugerent, immenſae ſubtilitatis machinamenta examuſſim ad unum perfecit.*

(*ef*) Rariſſimae huius editionis, nemini antehac cognitae, exemplar e bibliotheca Schwarziana deſcripſit GEORG. MART. RAIDELIUS in *Comment. de* CLAUDII PTOLOMAEI *Geographia*, edit. Norimb. 1737. *Cap. VI.* §. 5. atque ipſe deinceps memoravit poſſeſſor in *Primar. docum. Diſſ. III. p.* 8. Mihi vero aliud exemplum vir reverendus et literatiſſimus H. GOCKINGA, Eccleſiaſtes in *Outhuiſen-Wilnis*, dioceſis Ultrajectinae, e lectiſſima ſua ſupellectile libraria utendum dedit. Opus ipſum excuſum eſt forma maxima, imo plerisque veteribus editionibus grandiori, idque tabularum cauſa: etſi exempli huius nimium ſciſſi ſint margines. Impreſſio duabus facta columnis. Character ipſe Romanus eſt, diverſae plane ab eo figurae formaeque, quo Arnoldus Pannartz uſus, ſive cum Sweynheimio, ſive ſolus, et mediae fere inter utrumque magnitudinis; unde probare haud poſſum Raidelii conjecturam, qui huius

Sweynheimium, primum apud Romanos libris editis clarum, docuiſſe hos etiam, quemadmodum tabulis aeneis impreſſio fieret, et poſtquam triennium unice in ſculpendis mappis geographicis tranſegiſſet, operi fuiſſe immortuum; quod tandem Buckinckius ille perfecit. Quum ergo Sweynheimii nomen ad calcem librorum poſt annum 1473. non appareat, verum unice ſocii eius Arnoldi Pannartz (*ef**), inferre licet, Sweynheimium ab a. 1474.

---

libri impreſſorem Arnoldum Buckinck cum Pannartzio eundem voluit; etſi de iſthoc homine caetera nihil mihi conſtet. Nulli in eo obvii ſunt paginarum numeri, cuſtodes, vel ſignaturae. Ultima vero pagina in priore columna ſubſcriptionem ſiſtit literis majusculis, in altera regiſtrum foliorum. Subſcriptio ipſa eſt ſequens. NUMEROS MATEMATICOS. INEXPLICABILE FERME TERRE ASTRORUMQUE OPUS. CLAUDII PTOLOMAEI ALEXANDRINI PHILOSOPHI GEOGRAPHIAM ARNOLDUS BUCKINCK E GERMANIA ROME TABULIS AENEIS IN PICTURIS FORMATAM IMPRESSIT. SEMPITERNO INGENII ARTIFICIIQUE MONUMENTO. ANNO DOMINICI NATALIS M. CCCC. LXXVIII. VI. IDUS OCTOBRIS. SEDENTE SIXTO IIII. PONT. MAX. ANNO EIUS VIII. Hoc folium excipiunt ipſae mappae geographicae, quae ſeptem et viginti numero; quare additam puto primam omnium, ſcil. mappam mundi, poſt CALDERINI obitum, qui de ſex et viginti tantum locutus erat. Hae autem mappae in medio ſeparatae parvo interſtitio fuere, ad plicaturam illic recipiendam, quandoquidem in ſcapos collectae ſunt. Interſtitium vero illud ipſi laminae inciſum videtur, atque ita impreſſio cuiusvis integri folii, id eſt duarum paginarum, unica modo tabula facta. Unde alia omnino in ipſis laminis aeneis paginarum diſpoſitio fuit, atque in libro compacto apparet: nam e. g. inter tabulas Aſiae *pag.* 1. *Tabulae VII.* et *pag.* 2. *Tab. VIII.* eidem laminae fuere inciſae. Item *pag.* 2. *Tab. VII.* cum *pag.* 1. *Tab. VIII.* &c. Obſervandum porro, nulla omnino in exemplo, quod tractavi, apparere veſtigia extremae tabularum orae, ut fieri hodie ſolet. Unde alterutrum concludo, aut veſtigia illa exſtare non potuiſſe, quod laminae chartam magnitudine ſuperaverint, aut ſi aliter ſeſe res habeat, veſtigia ab impreſſore inſtrumento quodam politorio fuiſſe ſublata. In hanc vero opinionem proclivior ſum, quod univerſa charta ab ea parte, quae impreſſionem tabularum recepit, perquam laevigata appareat, uti etiam de Schwarziano exemplo teſtatus eſt Raidelius. Artifici tamen, cui librum oſtendi, prior opinio magis arridebat, isque laevigationis cauſam unice repetebat ex maiore vi atque impetu, quo facta impreſſio. Id certum, hanc non aliter, quam volubilis preli ope, peragi potuiſſe. Sed et illud ſingulare, quod averſa eaque vacua chartae pars ſemper exhibeat veſtigia lintei, quod proinde inter imprimendum oportet chartae fuiſſe ſuperimpoſitum, quum hodie eum in finem adhibeatur charta pura cum panno; obſervante etiam eodem Raidelio. Sculptura denique ipſa perquam nitida eſt, praeſertim vocabulorum, quae omnia literis maiusculis perelegantibus exhibentur.

(*ef**) Ultimus liber, Sweynheimii nomen gerens, cuius in *Annalibus* MAITTAIRII men-

1474. ad ſculpturam tabularum ſeſe convertiſſe, atque ita circa vel paulo poſt annum 1476. defunctum (*eg*). Illud profecto ex alia eiusdem Calderini praefatione diſcimus, tabulas quasdam operis Ptolomaici iam a. 1475. prelo ſubiectas fuiſſe (*eh*): neque hac epocha facile crediderim, figuras aeneas in Italia formatas cuiquam viſas hucusque antiquiores.

Ab iſthoc tempore nata trans-Alpinis pictoribus idea eſt, hac quoque methodo delineationes ſuas vulgandi, ut fecit Romae celebris ille Andreas Mantegna, Patavinus (*ei*), poſtquam ab Innocentio VIII. Papa illuc vocatus Mantua eſſet (*ek*), quem ea ut arbitror de cauſa primum in Italia figurarum impreſſorem vocavit PAULUS LOMAZZO (*el*), fecere mox Florentiae Antonius Pollaiuolo (*em*) et

---

mentio, eſt POLYBIUS, abſolutus die ultima Decemb. 1473. vid. *Tom. I. p.* 326. edit. 2. Certe anno 1474. vergente Pannartzium ſolum excudiſſe conſtat. vid. *ibid. p.* 340.

(*eg*) Ita etiam calculum inivit RAIDELIUS *d. l.*

(*eh*) Scribit enim CALDERINUS in dedicatione *Sylvarum* STATII, inſcripta Aug. Maffeo, edit. Romae per Arn. Pannartz Idib. Sextilibus 1475. *Denique nec varietas obſervationum noſtrarum, quas nuper tribus libris collegimus, nec recognitio tabularum* PTOLOMAEI, *quae noſtra iam emendatione imprimuntur, nec opera, quae e Graeco in Latinum interdum vertimus. etc.*

(*ei*) VASARI *Part. II. p.* 391. illum Mantuanum ſtatuit, quod diu in hoc Comitatu ſedem fixiſſet, (ut me Roterodamenſem plures iam Germani tradunt, qui tamen natus ſum Lugduni Batavorum.) Ego Patavinum facio, auctoritate non ſolum ACT. SINC. SANNAZARII, ad quem provocat JAC. CAVACIUS in *Hiſtor. Coenobii D. Juſtinae Patavinae Lib. V. p.* 227. ſed multo magis ſcriptoris coaevi FELICIS FELICIANI, Veronenſis, qui ipſi *Syntagma* ſuum *veterum inſcriptionum* dedicavit cum hoc elogio: MERENTI PICTORUM PRINCIPI AC UNICO LUMINI, INGENII VIRO ANDREAE MANTEGNAE PATAVO, AMICORUM SPLENDORI, FELIX FELICIANUS SALUTEM. Quum vero ſcripta haec dedicatio fuerit menſe Januario 1463. teſte tum LAUR. PIGNORIO in *Symbol. epiſtol. ep.* 3. tum SCIP. MAFFEI *Veron. illuſtr. Part. II. col.* 99. infero, Mantegnae tempus natale remotius eſſe, quam a. 1451. prout Vaſarus ſtatuerat, quum anno jam aetatis duodecimo fingi vix poſſit pictorum fuiſſe princeps.

(*ek*) VASARI *Part. II. p.* 394. *ſeq.* Innocentius vero VIII. Papa ſedem occupavit ab a. 1484. ad 1492.

(*el*) *Trattato dell' arte de la pittura*, edit. Mediol. 1584. *Lib. VI. cap.* 64. et in *Indice p.* 682.

(*em*) Huic auctori, qui natus eſt 1426. deceſſit 1498. praelia quaedam et forte a-

et Baccius Baldini (*en*), ut mittam recentiores. Aſt quum alii hunc in finem ligneas ſemper tabulas praeferrent, factum eſt, ut utraeque diu adhuc poſtea de principatu invicem certarint, donec aeneae tandem, iure an iniuria non diſputo (*eo*), praevaluere. Quin et ipſae tabulae aeneae, uti olim ligneae, ad impreſſionem quoque librorum nonnunquam adaptatae fuere, quemadmodum ſuperiore ſeculo ROUXII *Chronologicas tabulas* et LUDERI *Mathematicum* opus, Gallico ſermone, noſtro aevo ſplendidas HORATII VIRGILIIque editiones (praeter *Horaria* quaedam) hac ratione formatas novimus.

---

alia, aeneis tabulis impreſſa, debentur. vid. PHIL. BALDINUCCI *Cominciamento e progreſſo dell' arte dell' intagliare in rame*, edit. Florent. 1686. in *praefat. p.* 2. add. ejusdem *Notizie di Profeſſori del diſegno*, *Secul. III. et IV. Part. I. p.* 116. *ſeq.* et VASARI *Part. II. p.* 370. *ſeq.* Si PALMERIO *p.* 390. fides, nomen ſuum integre figuris hac ratione ſubiecit: *Opus Antonii Pollaiololo Florentini*, qua de cauſa nulla eius in Indice monogrammatum CHRISTII mentio.

(*en*) De Baccio Baldino narrat VASARI *Part. III. Vol.* 1. *p.* 300. hunc fuiſſe aurificem Florentiae, quumque in delineandi arte non magnos progreſſus feceſſit, tabulis ex aere impreſſiſſe figuras inventas delineatasque ab Alexandro Botticelli, (qui pictor iuxta eundem Vaſarum *Part. II. p.* 379. deceſſit a. 1515.) tametſi nulla ipſius in Lexico CHRISTII mentio occurrat. Non confundendus vero hic eſt, ut fieri a quibusdam video, cum Baccio Bandinelli, pariter Florentino, qui patre etiam natus aurifice celebris pictor ſculptorque exſtitit, et delineationes ſuas excudi fecit, deceſſitque a. 1555. de quo apud ipſum Vaſarum ceterosque hiſtoriae pictorum ſcriptores multa.

(*eo*) Pro ligneis tabulis pugnat JACKSON *Hiſt. of engraving in chiaro oſcuro p.* 8. pro aeneis FOURNIER *Diſſ. I. p.* 62. *ſeq.* Ego quidem arbitror, quaeſtionem hanc in abſtracto decidi non poſſe, ſed pendere a genere picturae vel delineationis, quod ſibi imitandum ſculptor proponit. Illae enim, in queis ductus imaginum expreſſivos, robur, majeſtatemve admiramur, picturae, ut Julii Romani, Paul. Veronenſis, aliorumve Italiae heroum, multo melius ligneis quam aeneis tabulis exprimi videntur mihi. Contrarium ſtatuere licet, ubi venuſtas, ubi nitor, vel ſcrupuloſa in repraeſentandis obiectis exactitudo emicat; unde fruſtra eſſet, qui Ger. Douwii, Franc. a Mieris ſenioris, equitis Werfii, ſimilesve picturas ligno ſculpendas ſibi proponeret: qua de de re plura dicere huius non eſt loci.

FINIS TOMI PRIORIS.